

249 233

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CXXXIV—CXXXV

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ТОМ СXXXIV—СXXXV

ВІСНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛЬСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

ІВАНА КРИПЯКЕВИЧА

ЛЬВІВ 1924

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

НАУКОВИХ ІСТОРИЧНО-ФІЛЬСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ
ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

(7
(3
(2
(1
(0

2.

(7
(3
(2
(1
(0

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

BAND CXXXIV—CXXXV

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CXXXIV—CXXXV

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛЬСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

ІВАНА КРИПЯКЕВИЧА

ЛЬВІВ 1924

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

НБ ПНУС

249233

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного Інституту
Інв. 249233

Зміст СXXXIV—СXXXV тому.

1. Новгородський княжий літопис і його відношення до українського літописання XII століття. Написав Євген Перфецький с. 1—18
 2. Державно-правне становище українських земель Литовської Держави під кінець XIV в. Написав Микола Чубатий (Дальше буде) с. 19—65
 3. До історії українського Державного Архіву в XVII в. Написав Іван Крип'якевич с. 67—78
 4. Гетьман Пилип Орлик і Франція. (Сторінки дипломатичної історії). Написав Ілько Борщак с. 79—136
 5. З життя українського духовенства львівської єпархії в другій пол. XVIII в. (На основі візитацій М. Шадурського 1759—1763). Написала Мелянія Бордун с. 137—160
 6. Наукова Хроніка. Українська історіографія на переломі. Написав Іван Кревецький с. 161—184
 7. Українська історична бібліографія за 1914—1923 рр. Зібрав Іван Калиновіч (Дальше буде) с. 185—240
 8. Звідомлення Ілька Борщака з дослідів в архівах західньої Європи с. 241—248
-
-

Inhalt des CXXXIV—CXXXV Bandes.

1. Die Novgoroder Fürsten-Chronik und ihr Verhältnis zur ukrainischen Chronistik des XII Jahrhunderts. Von Euhén Perfečkyj S. 1—18
 2. Staatsrechtliche Stellung ukrainischer Länder des Litauischen Staates gegen Ende des XIV Jahrhunderts. Von Mykola Čubatyj (Fortsetzung folgt) . . . S. 19—65
 3. Zur Geschichte des ukrainischen Staatsarchivs im XVII Jh. Von Ivan Krypjakevyč S. 67—78
 4. Hetman Philipp Orlyk und Frankreich. (Ein Blatt diplomatischer Geschichte). Von Ilko Borščak . . S. 79—136
 5. Aus dem Leben ukrainischer Geistlichkeit der Lemberger Diözese in der zweiten Hälfte des XVIII Jh. (Auf Grund M. Šadurskyj's Visitationen 1759—63). Von Melania Bordun S. 137—160
 6. Wissenschaftliche Chronik. Ukrainische Historiographie an der Wende. Von Ivan Krevečkyj S. 161—184
 7. Ukrainische historische Bibliographie 1914—1923 gesammelt von Ivan Kalynovyč. (Fortsetzung folgt) S. 185—239
 8. Bericht von Ilko Borščak über seine Forschungen in den Archiven West-Europas S. 241—248
-
-

Новгородський княжий літопис і його відношення до українського літописання XII століття.

Написав *Евген Перфецький*.

Літописання на Сході Європи було дуже розвинуте в старовину, — в кожному разі не менше, ніж на Заході Європи. Кожний майже більший центр окремих князівств мав свій літопис. Звичайно найдавнішим на Русі літописанням було київське, яке в початках XI століття в кожному разі вже існувало. Крім київського дуже рано під його впливом розвивається літописання — в Новгороді Великому (в 1050 их рр. складається там перший літопис), а далі в отсих українських містах: Чернигові, Перемишлі, Переяславі, Володимирі, Галичі; — на півночі, крім Новгорода, в Ростові, Володимирі на Клязьмі.

Усі ці літописи у повнім виді не дійшли, не заховалися до нашого часу. Бо згодом матеріял цих літописів в більшій чи меншій мірі сполучувався, разом зводився до купи. Таким чином утворювалися великі спільні великорусько-українські літописні зводи. Так київський, новгородський, перемишльський і, правдоподібно, чернігівський літописний матеріял в початках XII ст. (1110—1116 рр.) був зведений до купи і уявив собою великий звід, так звану „Повѣсть временныхъ лѣтъ“, який довго в науковій літературі хибно звався „Несторовим літописом“.¹⁾ Цей звід пізніше був доповнений київським матеріялом, який писався після зложення цього зводу, доповнений був ще новгородським і суздальсько-владимирським літописним матеріялом і в такий спосіб утворив спільно-руський літописний звід київської редакції,

¹⁾ Перфецький Е. Ю., „До питання про Нестора Печерського“ надруковано в „Україні“, I—II кп., 1918 р. стор. 11 і слід.

викінчений в 1184-ім році.¹⁾ Цейже останній став основою другого великого літописного зводу, зложеного на Україні, в Переяславі, зводу переяславської редакції. На цім переяславськiм зводі був заснований великий звід великоруський, у Володимирі на Клязьмі, який пережив декілька редакцій, як в кінці XII ст., так і в XIII ст. Усі ці зводи і окремі місцеві літописи, в більшій чи меншій мірі заховалися в пізнійших компіляціях XIV—XVII століть.

Студії ріжних цих зводів, що дійшли до нас, ріжних літописних варіантів, виділення основного тексту, виявлення складових його часток, дають змогу нам в більшій або меншій мірі реставрувати ці окремі літописи.

В цій своїй праці я остановлюся на однім такiм місцевім літописі, якого наукова критика досі не завважила: це княжий новгородський літопис. Бо коли говорилося в літературі про новгородське літописання взагалі, коли вказувалося на можливість існування окремого архієпископського („владичного“) новгородського літопису, — то про княжий новгородський літопис наукова література зовсім мовчить. Цей княжий новгородський літопис тим більше являється для нас цікавий, що він мав великий свій вплив і на українське літописання: з нього черпали матеріял оба українські зводи XII століття, як київський літописний звід, зложений в 1174-ім році, так і переяславський літописний звід. (зложений в 1186-ім році).

Колиб ми виключили з новгородського I-го літопису старшої редакції ряд звісток, взятих зі спільного східно-славянського, українсько-великоруського літописного джерела, то в нім залишиться новгородський літописний текст. Цей текст складається головно з голих, сухих звісток ляконічного характеру і представляє собою щорічний літопис, який вівся кожного року в Великім Новгороді. Зміст його виявляє великий інтерес до церковних подій та справ новгородського життя, які мають тісний звязок з новгородським владикою. Дальше тут виявляється велика поінформованість в церковних та релігійних справах взагалі: особливо в справах, які торкаються смерті окремих духовних осіб і богатих церковних вкладчиків, які торкаються інсталяцій ігуменів та ігумень, про їх переміщення з місця на місце, про будову та пожежу церков. До цього роду справ і подій видно в цім літописі такий напру-

¹⁾ Перфецький Е. Ю., „Русские летописи и их взаимоотношения“, I (1920).

жений інтерес його творця, — він так детально та охоче говорить про них, що почасти затемнює собою і події політичного життя Новгороду. Цей літопис очевидно вівся при дворі новгородського архієпископа. Це посередньо моглоби було підтвердитися й тим фактом, що цей літопис вівся на протязі кількох століть, а так довго його вести ледви чи моглаб видержати якась окрема парафія чи навіть і монастир. Подібну літературну працю довше за все в силах була утримати новгородська архієпископська катедра.

Єпископ, архієпископ, потім і митрополит новгородський, при дворі котрого ведено цей літопис, завше був найживішим елементом в новгородськiм життi, навіть у хвилі найтяжчі для новгородського державного життя. Коли Великий Новгород втратив свою політичну самостійність, це значіння новгородського владика там почуватється ще більше: єдиним органом громадської самодіяльності був тоді в Новгороді владика. При його дворі оберталися грамотні люде і через те був значний вибір осіб, яким можна було доручити ведення та продовження літописання. Факт пізніших новгородських літописних кодифікацій (XIV—XV ст.) найясніше вказує на це. Особливо важним є зложення в першій половині XIV ст. в Новгороді зводу літописного. Цей літописний звід положив в свою основу не тільки владичий новгородський літопис, але й ще один новгородський літопис. Питанням — який це був літопис, займемося в цій праці.

Цей новгородський звід першої половини XIV ст. разом з новгородським своїм матеріалом сполучував в собі ще й матеріал инший, українсько-великоруський. Цей матеріал він черпав зі зводу, який лежить в основі північної редакції зводів (порівн. лаврентійський, радзивилівський, троїцький і инші зводи). Цим своїм характером новгородське літописання виходить за рамки чисто місцевої, новгородської, і наближується до спільного східно-славянського літописання.

Цей новгородський кодекс або звід першої полов. XIV ст. ляг в основу новгородського I-го літопису, а власне: старшої його редакції, себто в основу так званого синодального списку.¹⁾ Але в цiм зводі найвидатніше місце займає новгородський владичний літопис.

Питання про новгородський владичний літопис в науці досить розроблене. Питанняж про істновання в Новгороді одно-

¹⁾ Видруковано в I-ім томi Полного собр. русс. лѣт. і окремо.

часно і паралельно і другого літописання зовсім в науці не помічалось і не ставилося.

Рядом з істнуванням в Новгороді владичного літописця були там особи, котрі вели літописання і приватно, при окремих церквах. Це помітно в тексті новгородського I-го літопису. В літературі було вже зауважено¹⁾, що одним з таких новгородських літописців був той, що говорить сам про себе під 1144 роком, який помер в 1188 році, — це Герман Воята, священик церкви св. Якова в Неревським кінці, який там служив 45 літ. Під 1230 роком в цімже літописі говорить про себе і пономар Тимофій, який належав до цієїж церкви св. Якова. Очевидно в Новгороді літопис міг вестися довший час і при окремих церквах. А коли бачити в літописці Тимофії пономарі — особу церкви св. Якова, яка переписала лобковський пролог для церкви Нерукотвореного Образа²⁾, то ясно, що одна і таж особа могла займатися і зложенням літопису, редагуванням його та переписуванням окремих літературних праць. Одним словом не тільки при дворі архієпископа, але і взагалі в Новгороді були в цей час люде, які здібні були виконати і складне літературне діло.

В північній редакції літописних зводів (лавр. л., радзив. л., троїц. л., переяс.-сузд. л.) та в південній, або українській редакції зводів (іпат. л., хлебнік. л., погод. і инш.) маємо ряд текстів, які відносяться до XII ст., звязок котрих з новгородським літописанням не підлягає сумніву. Ці тексти йдуть там починаючи від 1117 (6625) року, кінчаючи 1152 (6660) роком, а далі — починаючи з року 1174 (6682) і кінчаючи 1182 (6690) роком. В обох редакціях, північній і південній, ці тексти по більшості дословно ті самі.

Деякі з цих текстів торкаються таких деталей новгородських подій, які могли бути відомі тільки місцевій людині, Новгородцеві.³⁾ Без сумніву, усі ці новгородські тексти південної і північної редакцій попали з новгородського джерела.

¹⁾ Прозоровскій в Журн. Мин. Нар. Пр., 1852. 7. — Шахматов А. А., „Разысканія о др. русс. лѣт сводах“, стр. 184.

²⁾ Срезневскій И. И., „Славяно-русская палеография“, стор. 191.

³⁾ Замітимо деякі з таких звісток. Так напр. в новгородських текстах, які відносяться до 1139. 1140 і 1141 років наводяться слова Всеволода Ольговича звернені до Новгородців і слова Новгородців до нього. Оповідання 1149 р. знає точний маршрут походу Ізяслава з Новгородцями на Юрія Суздальського; детально знає причини неудачі цього походу („похромоша кони у них“). Текст 1182 р. добре інформований що творилося з Новоторжцями, коли Новий Торг обложив Всеволод Суздальський і т. д.

Зазначимо ці новгородські звістки зводів південної (іпат. л. і ин.) і північної ред. (давр. л. і ин.), тотожність їх з відповідним текстом інших зводів, що дійшли до нас. Під 1117 р. говориться про відьликання Володимиром Мономахом сина його Мстислава з Новгороду і посадження там внука його, Всеволода, — це місце буквально сходиться з оповіданням новгородського IV-го, софійського I-го і львовського літописів.¹⁾ Під 1128 р. говориться про страшне затоплення Новгороду, — цей текст буквально сходиться з оповіданням новгор. I, IV-го, соф. I-го, тверського, львовського літописів. Під цимже роком говориться про смерть Бориса Полоцького; текст цього уривку дословно повторюється в новг. I, IV-ій, соф. I, твер., львов. літ. Звістка 1134 р. — про безрезультатний похід Всеволода новгородського на Суздаль — буквально сходиться з текстом львов. л. Текст другої звістки про перемогу над Новгородцями, зовсім розходиться з текстом новгор. I літ. Звістка 1138 р. (в новг. I — 1137 р.) про утечу спільників Всеволодових з Новгороду, про запрошення до Пскова Всеволода і про його смерть — знаходить більш відповідний собі текст в новг. I л. та львов. л. Звістка під цимже роком про вигнання Святослава з Новгороду і про посаження там Ростислава сходиться з новг. IV, соф. I, твер. і найбільш з львов. л. Оповідання 1140 р. про вигнання з Новгороду Святослава і інші новг. звістки сходяться з текстом новг. IV, соф. I, твер. і буквально — з львов. л. Оповідання 1141 р. про посольство Новгородців до Юрія і про одсилку Юрієм свого сина до Новгороду сходиться з новг. IV, соф. I, твер., львов. л. Звістка 1154 р. про вигнання Ярослава з Новгороду і інші сходяться з новг. IV, соф. I, твер., львов. Звістка 1155 р. про весілля Мстислава в Новгороді сходиться з новг. IV, соф. I, твер., львов. Звістка 1160 р. про посольство Новгородців до Андрія Суздальського сходиться з соф. I і львов. Звістка 1174 р. про утечу Рюрика Ростиславича з Новгороду сходиться з новг. IV, соф. I, твер., львов. літ. Звістка 1179 р. про смерть Мстислава Ростиславича в Новгороді сходиться з новг. IV., соф. I, твер. і львов. Оповідання 1182 р. про приведення в Новгород Володимира Святославича і про облогу Торжка сходиться з відповідним текстом новг. IV. соф. I. твер.; львов.

¹⁾ Львівський літопис одержав свою назву від першого видавця свого — Н. А. Львова, коли був виданий в 1792 році в Петрограді. Останнє видання цього літопису (1910 р.) назвало іменем цього видавця цей звід.

Про ці події новгородського життя говориться і в новгородськiм I-iм лiтописi, але редакцiя бiльшiй частини цих подiй в новгородськiй I-iй зовсiм инша нiж в зводах пiвнiчної i пiвденної редакцiй. Текст цих подiй пiвнiчної i пiвденної або українськiй редакцiй майже дословно сходиться з львовським, тверським, новгородським IV i софiйським I-им лiтописами, — в той самий час, коли в новгородськiм I-iм лiт. в вiдповiдних мiсяцях бачимо або повнi рiжницi тексту, або зовсiм инше представлення цих подiй.

Хронологiчнi данi вказали новгородських звiсток, якi знаходяться в пiвнiчній i в українськiй або пiвденній редакцiях, а також в лiтописах — тверським, львовським, новгородським IV iм i софiйським I-iм — з одного боку, i в новгородськiм I-iм лiтописi — з другого боку, також досить сильно рiзняються, як рiвнож рiзняються i датування по мiсяцям i дням.¹⁾

Цей факт, що усi ці звiстки знаходяться в тверським, львовським, новгородським I-iм i софiйським I-iм лiтописах, себто в зводах заснованих на найстаршiй редакцiї владимирського зводу, так званому „Владимирському Полiхронi“, показує, що первiсно усi вони були в цiм владимирським зводi. Присутнiсть їх в пiвнiчній i пiвденній редакцiях пояснюється тим, що i ці зводи були заложенi на Владимирськiй Полiхронi, тiльки в основу свою положили особливу його, пiзнiйшу редакцiю²⁾. В новгородськiй I-iй лiтопис дещо попало з цього владимирського зводу, але безпосередньо, а значно пiзнiйше через звiд редакцiї, зложеної десь не ранiйше XIV ст.

Якийже це був лiтопис новгородськiй, котрий так повно вiдбив в собi владимирськiй звiд (Полiхрон) i усi редакцiї на нiм заложенi, який так вiдрiзняється вiд вiдповiдного тексту новгородського I-го лiтопису (владичного зводу)? Ми знаємо, що владимирськiй Полiхрон мав дуже складний змiст, був заснований головнo українським, — київським i переяславським лiтописанням.³⁾ В якiмже вiдношеннi цей особливий новгородськiй лiтопис був до цих мiсцевих, українських часток владимирського зводу (Полiхрону)?

Новгородськiй лiтопис, точнiйше його фрагменти, якi мiстяться в владимирськiм Полiхронi, зводах заложених на нiм, — торкається виключно новгородських подiй, звязаних з особами окремих

¹⁾ Так новгор. звiстка лавр., радзiвил., й сч. 1138 р. занесена в новг. I пiд 1137 р.; звiстка лавр., радв. лл. 1174 р. занесена в новг. I л. пiд 1171 р. i т. д.

²⁾ Перфецький Е. Ю. „Русс. лiт. своди“, ч. I (1920 р.).

³⁾ Ibidem.

князів — торкається княжих перемін на новгородськiм столі, вигнання князів з Новгороду, договорів Новгородців з князями, запрошення князів на новгородський стіл, звісток про смерть, женитьбу та народження князів, княжі походи, — і ні одної звістки з новгородського церковного життя. Це говорить за те, що в Новгороді одночасно з владичним літописом провадився літопис княжий, зовсім окремиий від владичного. Досі наша наука зовсім не замітила екзистенції цього княжого літопису, який займає дуже цікаве місце в старім новгородськiм письменстві.

В Новгороді Великiм князі зі своєю дружиною мусли вести свою окрему і виключну політику, бути постійно діяльними і на сторожі своїх інтересів, в боротьбі або єднанню з вічем. Цей особливий елемент новгородського життя не міг не відбитися в окремiм і особливiм літописанню, — в веденню літописних записок людьми, які близько стояли до князя і його двора, хоч та літописна діяльність велася там і не так безпереривно, як владична, через часту переміну новгородських князів.

Деякі місця новгородського тексту владимирського Поліхрона (зрівн. твер., львов.) відбилися і в новгородськiм I-ім літописі (під 1117 роком, 1128, 1138 і др.). Це зрозуміле, коли ці новгородські тексти відбилися у владимирськiм зводі і інших, то трудно булоб допустити, щоби вони не відбилися в новгородськiм літописанню взагалі. Через те, що ці новгородські тексти тверського, львовського і інших зводів і зводів північної і південної редакції, які будемо називати княжим, не внесли у старі зводи (XII ст.), а звідки і у владимирськiй Поліхрон (звід 1189 року), звісток з владичного новгородського літопису (вони наскрізь княжі), то треба думати, що не владичний новгородськiй літопис впливав на княжий новгородськiй літопис, а навпаки: княжий літопис відбився на владичнiм.¹⁾ Через це даніх для пояснення і реконструкції княжого літопису треба шукати і у владичнiм літописі (зрівн. новг. I л.).

¹⁾ Нюдна з редакцій новгородського I-го літопису, ні синодальний список, ні редакція усіх інших (так звана новгородська I-ша молодшого ізводу) ні в якiм випадку не можуть бути джерелом Поліхрона. Це пояснюється не тільки тим, що в Поліхроні ми знаходимо цілий ряд текстів, котрих нема в новгородськiм I-ім л., — не тільки тим, що текст деяких звісток в Поліхроні повнійший, ніж в новг. I-ім, — але і тим, що в деяких випадках текст новгородських звісток Поліхрона сходиться то з одною, то з другою (старшою і молодшою) редакцією новгородського I-го літ. Це посліднє явище є очевидна ознака, що Поліхрон не користався ні одною з цих редакцій.

Новгородський владичний літопис (новг. I л.) користувався княжим новгородським літописом безпосередньо. Але використав він його в іншій мірі ніж владимирський звід XII ст. (Поліхрон), точніше: ті українські зводи, які лягли в основу його. Багато з матеріялу княжого літопису не було використано владичним (новг. I): відсутність цілого ряду звісток княжого літопису у владичнім (новг. I) найліпше свідчить про це. Але у владичний були занесені і такі тексти княжого літопису, котрих у свій звід не ввели ні владимирський звід (Поліхрон), ні українські його джерела.

Перш за все кидається у вічі характер двох оповідань, які занесені в новгородський I-ий літопис під 1136-ий рік, і трьох оповідань, занесених під 1137-ий (1138-ий) рік. Перше з цих оповідань — арештування Новгородцями князя Всеволода Мстиславича; друге цьогож 1136 року — прихід на князювання в Новгород Святослава Ольговича. Перше оповідання 1137 р. — утеча однопумців Всеволодових до нього; друге — друге вигнання Всеволода з Новгороду; третє — Всеволод осідає у Пскові і смерть його. Всі ці оповідання дуже детальні: говоритья, якого дня заарештовано Всеволода та його родину („мѣсяца маіа въ 28“), кілька озброєних людей денно і нічно сторожили його („30 мужъ на день“), кілька пробув він у вязниці („сѣдѣ два мѣсяца“), коли був увільнений („юля 15“). Дальше точно по пунктах перелічуються усі ті обвинувачення, на підставі котрих він був позбавлений столу; відомо також автори цих стрічок, що між арештованими членами родини цього князя не було сина його Володимира, — він не був арештований. Автор спочуває Всеволодови в усіх його тяжких пригодах, які сталися тоді з ним; знає, яку роль грали в цім Новгородці, Псковичі, Ладожане. Теж і в слідуєчім оповіданні; точність датування приходу в Новгород Святослава незвичайна: „мѣсяца юля въ 19, преже 14 каланда августа, въ недѣлю, на соборъ святыхъ Елиимие, въ 3 часъ дне, а дунѣ небеснѣй въ 19 день“. Таксамо і в тексті слідуєчого року: відомо, хто утікав до Всеволода (перелічуються особи); коли утікали — „наступающю въ 7 марта индикта лѣто 15“. Дуже жива картина його другого неприяття до Новгороду, запрошення до Пскова. смерть його (число, місяць, місто поховання його); точно датуються тут навіть події другорядного характеру: коли забито було Жирславича („индикта 15“), час конспірації („индикта лѣто 14“). — Рахування „каландами“, та ще з приведенням місячного року, в східно-словянському літописанню не уживалося. Усе це

в статтях 1136—1137 років, разом з їх детальністю, незвичайною для новгородського владичного літописання (порівн. новг. I), свідчить про те, що ці місця — там явище виключне. Текст цих статей, характер їх, показуючи тісний редакційний і внутрішній зв'язок їх між собою, говорить за те, що ці статті узяті з одного джерела і в новгородському I-ім літописі являються вставними. Коли порівняємо текст звісток 1137 (1138) року (новг. I) з відповідним текстом княжого літопису (лавр., іпат., твер., львов. і под.), то побачимо, що перша звістка 1137 (1138) року (новг. I) — про утечу приятелів Всеволодових, і остання про затверження його на псковському столі і смерть його — є тотожні з відповідним текстом княжого літопису (тут і там приводиться імя посадника Константина, — в первісному тексті новгородського I-го літопису певне також читалося імя Жиряти¹), як і в лаврент. л.); з чого слідує, що ці тексти новгородського I-го, північної й української редакцій походять із одногож і цього самого джерела, новгородського княжого літопису. Зв'язок цих текстів (1137 р) новгор. I-го л. з текстом йогож 1136 року і текстом його звістки 1137 р. — про прихід в Новгород Святослава приводить до думки, що і ці останні походять із новгородського княжого літопису.

А. А. Шахматов в своїх „Разысканіяхъ о древнѣйшихъ рускихъ лѣтописныхъ сводахъ“ (стор. 284 і слід.) зовсім не торкаючись взагалі питання про княже літописання в Новгороді, задає питання — чи в новгородському I-ім літописі (владичному зводі) не належать тільки ці дві статті (1136, 1137—8 рр) авторови, що знав рахування індиктами (через їх виключний характер). Це питання досить трудне, коли в складі новгородського I-го літопису не будемо відділювати владичного літописання від княжого, двох цих літописів, які рівнобіжно велися в Новгороді. Колиб припустити, що автор звісток 1136—1137(8) років брав участь у владичнім літописанні, як гадає А. А. Шахматов, то це значилоб, що в Новгороді в цей час велися одночасно два владичні літописи, були два владичні літописці (складач статей 1136—1137(8) р. і складач статей 1135, 1138 років і других). Впловлювати такої гадки немає потреби, бо в авторі статей 1136—37 років і в самім їх тексті усе говорить за приналежність їх до новгородського княжого літописання.

¹ В новгород. IV. л. при повній тотожності тексту звісток про утечу приятелів Всеволодових — приводиться і імя Жиряти; очевидно в новг. I-ім літ. при списуванню цього місця це імя механічно було пропущене.

Що в Новгороді в цей час дійсно одночасно існували два літописці — це ясно; тільки один з них вів владичний літопис, а другий княжий.

Як читати звістку 1136 року (новг. I) після приведених в ній пунктів обвинувачення, троха льоґічно неясним здається зміст тексту — „а на то много на початыи, велѣвъ ны, рече къ Всеволоду приступити а паки отпустити велить“; не знати до якого Всеволода звернена є мова. Розуміння змісту попередньої звістки 1135 року (новг. I л.) пояснює нам це: ця мова є звернена до Всеволода Ольговича, князя чернігівського, який в той час воював з князем київським, Ярополком Мономаховичем, проти котрого Всеволод прикликав собі в поміч Новгородців, про що говорить стаття 1135 року. Порівняння текстів обох цих статей показує, що вони тісно звязані між собою. Складач статті 1136 року не постарався яснійше висловитися в згаданім місці, йому здавалося, що це зрозуміле з попереднього. Звернувши увагу на органічний звязок цих двох статей, більше зрозумілим стане і друге оповідання статті 1136 року — про запрошення брата Всеволода чернігівського, Святослава, на новгородський стіл; більше зрозумілим зробиться і друге уперте вигнання Всеволода Мстиславича Новгородцями, котре бачимо під 1137 (1138) роком. Цей тісний звязок усіх трьох статей (1135—1137 років) вказує на те, що текст звістки 1135 року походить із того джерела, з котрого походять і два другі тексти (1136—1137 рр.), себто з новгородського княжого літопису. Текст звістки 1134 року — про похід Всеволода Мстиславича разом з Ізяславом (в інтересах останнього) на Суздаль (новг. I л.) знаходить дуже велику тотожність в північній і південній редакціях, що говорить про те, що і цей текст (1134 р.) узятो з цьогож новгородського княжого літопису.

До новгородського княжого літопису повинні бути віднесені і тексти деяких новгородських звісток і більш раннього часу. В складі зводів, котрі мають у своїй основі Поліхрон, містяться тексти звісток XI ст., що сходяться з відповідними місцями редакції новгородського I літопису. Через це деякі з них редактор новгородського I літопису скорочує. До таких новгородських скорочених текстів редакції новгородського I літопису відносяться: звістки 1055 року, 1058, 1060 років — про єпископа новгородського, Луку (порів. новг. IV і соф. I літ.); одно з них — про смерть єпископа Луки — пропускає текст оповідання 989 року про хрещення Новгорода; текст оповідання 1077 року пропускає звістку про причину смерті новгородського єпископа Федора (порівн.

твер. л.). Скорочення цих текстів новгородського I літ. свідчить про те, що в цих зводах, які походять із редакції Поліхрона (порівн. твер., львов., новг. IV, соф. I), вони більш первісні, ніж в редакції новгородського I літопису, що в останній вони вставні.

Крім цього новгородські тексти зводів, котрі мають у своїй основі цей владимирський звід (Поліхрон), в одних списках новгородського I літопису містяться, в других їх нема. Так напр. під 1055 і 1058 роками в деяких з цих зводів звістки про відношення єпископа Луки до Дудики (соф. I л.) погоджуються з молодшою редакцією новгородського I літопису (порівн. коміс. сп.), оповіданняж 1069 року — про перемогу над Всеславом, князем полоцьким, є тотожне з відповідним місцем новгородського I літопису старшої редакції (пор. синод. сп.), в новгородськiм I молодшiй редакції його нема; звістка 1067 року — про пограбовання Всеславом, князем полоцьким, міститься в новгородськiм I літописі старшої редакції, в новгородськiм I молодшiй редакції його нема. Що ці тексти зводів новгородського походження (що мають в своїй основі Поліхрон) сходяться в однім випадку з молодшою редакцією, в другім випадку зі старшою редакцією новгородського I літопису, показує не тільки те, що протограф цих зводів (порівн. твер., львов., новг. IV, соф. I) ні одною з цих новгородських редакцій не користався, а також показує і те, що протограф усіх редакцій новгородського I літопису не мав їх у своїм складі. Цим ще раз підтвержується думка, що тексти звісток про єпископа Луку і ин. в новгородськiм I літопису є вставні, первісно не містилися в нім.

До цього новгородського княжого літопису треба віднести і деякі інші тексти XI ст., котрі в протографі тверського, львовського і схожих літописів єсть; а в новгородськiм I літописі нема, і котрі по характері своєму найбільше можуть відноситися до новгородського княжого літописання; нпр. звістка 1030 року — про перемогу Ярослава над Чудею (новг. IV, соф. I), звістки 1060 років про напад Всеслава, князя полоцького, на Новгород (новг. IV, соф. I), звістка 1088 року про наступлення на княжий стіл в Новгороді Давида Святославича (твер., львов. л.). До новгородського княжого літопису треба віднести і текст звістки 1095 року про настановлення на новгородськiй княжiй стіл Мстислава і про відхід звідти Давида Святославича (львов., соф. I), котрий зовсім розходиться з відповідним текстом звістки новгородського I літопису. До новгородського княжого літопису треба також віднести і частку найдавніших списків київських та новгородських князів,

владик, новгородських посадників і інших, приміщених слідком за текстом оповідання про хрещення Новгородца, які належать до Поліхрона (твер. л.) і вписані були в новгородський I літопис разом зі статтею про хрещення Новгородців.

Про зв'язок тексту цієї найдавнішої частини новгородського княжого літописання (XI ст.) з пізнішим (XII ст.) маємо між іншим і пряму вказівку в літописанні. Під 1117 роком в звістці про відїзд Мстислава з Новгороду до Києва (лавр., іпат., твер. л. і ин.) в Поліхроні додано, що цей Мстислав Мономахович князував в Новгороді після Давида Святославича 22 роки (твер. л.). Це вказує на безпосередній і тісний зв'язок тексту цієї звістки з текстом звістки 1095 року — про наступлення на стіл Мстислава в Новгороді та про відхід звідти Давида Святославича (львов., соф. I, лавр., іпат. лл.) і з текстом звістки 1088 року — про наступлення на новгородський стіл Давида Святославича (львов., твер.).

Приналежність до Поліхрону (твер. л.) списку князів, владик і ин. звертає на себе більшу увагу. Властиво це перелічення великих князів київських, князів новгородських, новгородських посадників і владик, київських митрополитів та єпархій. Особливу увагу звертає на себе один список. — список великих київських князів, який кінчиться Ростиславом Мстиславичем (твер. л.). Це вказує нам на час утворення цього списку, разом з цим також на час одного раннього редагування новгородського княжого літопису, до котрого його було додано. Великий київський князь Ростислав Мстиславич вступив на київський стіл в році 1159 і князував (з невеликою перервою) до 1166 року включно. Літописець, який складав цей список і помістив у вказанім літописі, не знав ще про смерть цього князя, цей список складався ще за життя цього князя; це тим більше зрозуміло, бо колиб це сталося, то новгородський літопис, що так точно знає про всі зміни князів в цей час, знавби про смерть цього князя. З цього слідує, що вже в цей час була зроблена одна спроба редагування новгородського княжого літопису.¹⁾

¹⁾ Не рішаючи ніяк питання про новгородський княжий літопис. не гадаючи про можливість його існування А. А. Шахматов в своїх „Разысканях о древн. лѣт. сводах“, звернувши увагу на цей список князів, гадав що він показує нам на переломовий час в новгородському владичному літописанню. Але присутність цього списку в Поліхроні (твер. л.), показує, що він міг був ввійти в тверський звід тільки через владимирський звід 1189 року, який користався новгородським літописом тільки княжим. Присутність цього списку і в новгородськім I л. пояснюється

Цей факт є дуже замітний і важний для в'яснення питання відносно перерви в новгородських текстах між 1160 і 1174 роками (порівн. лавр., іпат., твер. і ин.). Цей перерив був вже в тім найстаршій літописі, який фактично в більшій чи меншій мірі лежить в основі усіх зводів північної і південної редакцій, а також в основі тверського, львовського, новгородського IV і схожих літописів, себто в найстаршій владимирській зводі XII ст. (Ноліхроні). Колиб допустити, що цей владимирський звід брав ці новгородські звістки безпосередньо з новгородського джерела — то тяжко булоб зрозуміти, чому він не використав його і для 1161—1173 років і для часу після 1182 року.¹⁾ Очевидно, він черпав ці звістки не безпосередньо з новгородського джерела, а знайшов їх в тім зводі, який був положений в його основі. Основою цього владимирського зводу, як це видно з самого змісту його (записані події торкаються головне України і записані на Україні), був головне український літописний матеріал. Останніми статтями українськими в ньому є статі, які торкаються Переяслава на Трубежі і записані там; велика кількість переяславських звісток записаних Переяславцем і очевидцем, починаючи з 1118 року, ясно вказує, що цим основним джерелом владимирського зводу був переяславський звід, який кінчався в 1186 році. Цей переяславський звід містив вже в собі інші зводи — а власне київський, який також прийшов в нього як звід зі своїм київським і другим матеріалом, новгородський і інші. Але і переяславський звід побіч київського зводу, який ляг в його основу, брав також ріжнородний матеріал, самостійно черпаючи його і поза цим київським зводом.

Коли переяславський звід перейняв київський звід (остання стаття котрого занесена під 1174 р.), то разом з київським зводом попали до нього новгородські звістки, які були в його складі. Переписавши київський звід до кінця, до 1174 року, разом з текстом новгородським, який у ньому містився, узявши з нього все, що знайшов за потрібне для себе переписати, складач переяславського зводу потім, починаючи з 1174 року, почав більше самостійно продовжувати свою працю, вводячи в неї ріжноманітні статті великоруського і українського походження, в тім числі і нов-

півнішим в початках XIV стол. сполученням новгор. владичного зводу зі зводом владимирським в пізнійшій його редакції, яке дало нам новгородський I літопис старшої ред. (синодальний список).

¹⁾ Цей владимирський звід утворено в 1189 році (про це в моїм досліді про „Русские летописные зводы“.)

городські. Таким чином, переяславський редактор почав вводити самостійно в свій звід новгородські статті тоді, коли було закінчене списування київського зводу, який кінчався статтею 1174 року. Колиж переяславський звід, що сполучив в собі київські і новгородські тексти 1174—1182 років, став основою для найстаршого зводу владимирського (Поліхрону), то він не знайшов потрібним, або не мав можливости його доповнити зайвим (поруч зводу переяславської редакції) українським і великоруським літописним матеріалом. По крайній мірі таке було його відношення до новгородських звісток.

Це підтверджує думку, що останнє літописне київське оповідання, — стаття 1174 року (про пограбовання Ярославом Мстиславичем Києва), яка міститься в цьому владимирському зводі, була останньою статтею і київського зводу, що злучив у собі і новгородські тексти. Роком 1174 кінчається київський літописний звід, з цього часу найдавніший владимирський звід (1189 р.) починає вже слідувати за літописним матеріалом переяславського зводу 1186 року. Разом з київським і переяславським зводами попадає новгородський матеріал у владимирський звід.

Новгородські тексти в складі цього київського зводу перериваються на 1160 році, тоді, коли цей звід закінчується в 1174 році. Це сталося так через те, що київський звід знайшов новгородський літопис, який доходив до 1160 р. або до найближчих років, слідуючих за цим роком. Цей київський звід увів у свій склад новгородський княжий літопис в його ранній редакції (почат. 1160-х років). Закінчивши описувати цей новгородський літопис звісткою 1160 року і не маючи другого джерела, звідки мігби черпати новгородські звістки, київський кодифікатор залишив свій звід з 1160 року без новгородських звісток. З тою перервою у новгородських звістках увійшов київський звід і у склад переяславського зводу, а через нього і у владимирський звід, який кінчаючись 1189 роком не користався безпосередньо новгородським джерелом. Усі перерви в новгородських текстах зводу владимирського пояснюються внутрішнім відношенням його складових часток: новгородського, київського, переяславського літописів.

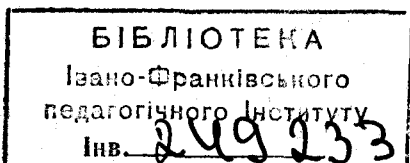
Таким чином усі ці тексти новгородського княжого літопису, які ми бачимо у зводах, що дійшли до нас (порівн. лавр., іпат., твер., львов., новг. IV і т. д.), дав їм найстаріший владимирський звід (1189 р.) — їх перводжерело, але цей владимирський звід черпав ці звістки новгородського княжого літопису не безпосередньо, а зі зводів українських — київського та переяславського,

складачі котрих в своїх руках мали новгородський княжий літопис, і безпосередньо ним користувалися.

Розуміється, що новгородський княжий літопис, який вівся на протязі так довгого часу, мусів був мати кількох своїх складачів. Але імена їх стер час в анналів історії. Про це очевидно постаралися і самі творці цього літопису, — бо в ті часи звичайно це були черці, що писали безіменно — „во славу Божу“, „въ назиданіе людемъ“, по наказу князя або владики. В таких випадках це була праця монашої повинности, коли особа тратила своє імя, віддавала його і свою індивідуальність громаді і монастирю, тратила себе для історії. Але історична наука, вдячна цим безіменним культурним своїм робітникам, за найкращий свій здобуток рахує відкриття для світу імен цих безіменних літописців.

В тексті новгородського княжого літопису 1130—1160 років чувається суцільність оповідання, єдність теми (особливо в тексті, який торкається особи і діяльності Всеволода Мстиславича), і взагалі незвичайне для новгородського літописання оживлення. Це ціла жива картина відношень князя до землі новгородської, зображена дуже драматично зі складною боротьбою ріжних політичних партій і фракцій, новгородської, псковської, ладожської, — з пристрасною боротьбою двох державних елементів — віча та князя. Тут зустрічаємо імена представників окремих партій, бачимо і складність зовнішніх відношень цієї північної республіки. Це справді незвичайне явище в літописнім життю Новгороду, коли порівняти ці місця новгородського літописання з ріжного роду новгородськими записками, які в деякій мірі заховали нам II-гий і III-ій новгородські літописи, навіть коли порівняти ці місця з паралельно провадженим владичним новгородським літописом (порівн. новг. I л.). Владичний літопис має такийже щорічний характер; це в більшости впрост лянкічні повідомлення про цей або иньший факт новгородської історії. Це не звід в широкім розмірі ріжноманітного літописного матеріалу, де виявляється повно многолична творчість, а сухе замарковання голих головно новгородських фактів історичного життя; це записання подій без широкого інтересу до громадського життя.

А. А. Шахматов висловив дуже цікаву думку, — що автор статей 1136—1137 років новгородського I літопису і автор „Учення, имже вѣдати человѣку числа всѣхъ лѣтъ“ — одна і та сама особа. Аргументи, котрі він при цім дає і його виводи вповні

переконаючи.¹⁾ Таким чином ми маємо перед собою одного з творців княжого новгородського літопису. Це Кирил, ієродіакон і domestik Антонієвого монастиря, автор другого цікавого твору великоруської старовини — „Въпрашанія Кюрикова, еже въпраша епископа новгородского и инѣхъ“. Коли нема сумніву в тім, що Кирилови domestikови належать статті 1136—1137 років то рівнож є ясным, що йому належать і дві статті — 1134 і 1135 років, які мають безпосередній звязок зі статтями 1136 і 1137 років. Живий внутрішній характер і випрацьованість літературної форми текстів вказаного тридцятиліття приводить до думки, що ця частина княжого літопису творилася одною особою. Такою особою міг бути тільки ієродіакон і domestik Кирил, котрому належало авторство декотрих статей цього часу і оброблення відомої частки (1130—1160 pp.) цього літопису, а може навіть зібрання матеріялу цього літопису від найдавнішого часу.

Ієродіакон Кирил, domestik Антонієвого монастиря, це була замітна особа того часу, талановитий письменник, прекрасно ознайомлений з хронографією, літописанням, про що свідчить почасти основне його знання розрахування часу каландами та місячного року. Це була особа, що мала духові засоби для літературного оброблення такої праці, особа, яка мала здібности і практику самостійної літературної творчости, що в цім випадку і виявилось в самостійнім утворенню окремих статей нашого літопису, а може взагалі в веденню літописання.

Княжий новгородський літопис, його зміст, приналежність його редакції Кирилови-domestiku, написання їм і деяких інших праць його — усе це визначне явище в історії новгородського літописання. Це була досить рідка спроба в Новгороді-подібної літературної творчої праці і одночасно літературного оброблення літописного матеріялу. І на Україні велися літописи, запевне в деякій мірі подібні новгородському щорічному літописанню, яким був (особливо первісно) владичний літопис і інші, що сухо реєстрували окремі події. Але подібні літописи скоро зачали літературно оброблятися, складатися в окремі зводи, що дуже оживляло це літописання. В Новгородіж почувается недостача таких літературно вироблених сил для утворення подібної, хоча й комілятивної, але разом з цим і творчої праці.

¹⁾ Шахматовъ А. А., „Разысканія о древн. лѣтоп. сводахъ“, стор. 184 (1908 р.).

Новгородський княжий літопис продовжувався і далі, після зложення переяславського зводу 1186 року, в який він увійшов. Останніми статтями княжого новгородського літопису були статті 1213, 1215, 1216 років (порівн. твер., львов.). На те, що новгородський княжий літопис кінчався не раніше 1216 року, а в цім році або скоро після 1216 року, вказує не тільки сам текст цих послідніх статей таких характеристичних для новгородсько-княжого літописання, але і звістка Поліхрона (порівн. львов. л.) під 1192 роком, яка говорить, що те природне явище, яке сталося в цім році, сталося за 14 літ до липецької битви. Липецька битва була в 1216 році; про неї власне говорить та стаття новгородського княжого літописання, яка є послідньою записана в Поліхроні (твер., львов. літ.). Ясно, що цей додаток під 1192 роком, і вказання в ньому на липецьку битву і на 1216 рік — вказує разом з цим на літописця-сучасника липецької битви, який працював тоді над зложенням зводу, вкладав у нього свої додатки, поправки примітки в літописний текст, який він мав і обробляв.

Можливо булоб гадати, що вставку під 1192 роком, що вказує на 1216 рік зробив редактор владимирського зводу. Але коли це навіть булоби і так, — колиб це вказувало і на закінчення владимирського зводу десь зараз після 1216 року (або і в цім році), то і це не змінялоб нашої гадки відносно закінчення новгородського княжого літопису в цей час, бо новгородський княжий літопис, який відбився у владимирськім літописанню в кожному разі доходив до 1216 року (включно). Отжеж новгородський княжий літопис міг бути взятий до владимирського літописного зводу — або в цей самий рік, коли новгородський княжий літопис закінчився (в 1216 році), або скоро після цього року.

Я не буду торкатися питання про продовження новгородського княжого літопису після того, як він ввійшов у сполучення з українським переяславським зводом, — мене займає питання спеціально тільки про новгородський княжий літопис в його цілості. Цікаво було тут вияснити головно те, — який власне новгородський літопис ввійшов в українське літописання і в які відносини став цей великоруський новгородський літопис до українського літописання. Продовження новгородського княжого літопису після того, як він сполучився з переяславським зводом, ніякого відношення до українського літописання не мало. Це продовження новгородського княжого літопису не ввійшло зовсім у зв'язку з української редакції (порівн. іпат., хлебн. і *ицш*). Це продовження

новгородського княжого літопису не ввійшло навіть у північну великоруську редакцію зводів (порівн. лавр., радз. і інші), які ще мали і пізніше (після зложення переяславського зводу) деяке відношення до українського літописання. Це продовження новгородського княжого літописання ввійшло тільки у великоруську редакцію, редакцію владимирського Поліхрона XIII ст. (порівн. твер., львов. і інші), яка по традиції (через найраніші владимирські редакції) прийняла в себе південний, український літописний матеріал, але безпосередньо і самостійно в літературне відношення з українським літописанням не ввійшла.

Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в.

Написав *Микола Чубатий*.

Вступ.

В історії українського права XIV вік становить мабуть оден з найбільше неясних періодів. Причина не лише в сім, що історія жерел нашого права розпоряджає вельми скупим матеріалом до сього часу, але також і в тім, що в XIV в. у відносно короткім часі наступили в державнім, суспільнім і невідлучно з тим у правовім життю українського народу далекосяглі переміни, з яких одні удержувалися, другі упадали, інші знаходили своє приміненне щойно по деяких модифікаціях. Вже сам татарський наїзд, що руйнуючою стихією пересунувся по цілій Україні, а в Подніпровю майже столітне безпосереднє панування Татар, лишили свій слід і на розвитку українського права. Занепад самостійности західно-української держави, чужа окупація і з нею чуже право — польське, малярське та литовське, продовжували дальше зачатий вже заколот у правових поняттях української нації, а передовсім в поняттях його публичного права. Найменших перемін дізнали ще правні засади, що відносяться до найменшої устроєвої одиниці в державі і до приватної особи; отже в обсягу публичного права інститути звязані з громадою та ціле приватне право. В сфері високо в добі Руської Правди розвиненого у нас приватного права, засади права маєткового, спадкового та родинного з невеликими змінами перейшли у XIV вік, а деякі з них — як постанови спадкового права — ще у XV та XVI віці впливали на форми землеволодіння на Україні, знаходячи своє узгляднення в Литовськім Статуті. Щобільше, ідеї приватно-правної культури українського народу перейшли ще дальше аж у добу козацької держави

і навіть ще сьогодні не є вони чужі нашому народови. Так приміром звана постанова спадкового права з доби Руської Правди, що обійсте з господарськими будинками має припасти наймолодшому снові, ще й нині є правовою ідеологією нашого селянина при рівночасній обовязковості інших, чужих засад приватного права; юридичні символи, як приміром рукобитте при довершенню акту купна-продажі, давання додатку до ціни купна¹⁾, ще й сьогодні захове наш нарід може вже не у своїм первіснім розумінню, але як культурний звичай при подібних актах.

Те саме, що до спадкового права, відноситься до різних понять старого українського, карного права, а особливо карного поступовання, українського процесу. Слідженне злочинця „копою“ та відпроваджуванне сліду до границь сусідної волости се правні інститути, яких початок сягає у доісторичні часи правового життя українського народу; вони живуть через цілу першу та другу добу, знаходять своє місце в процесових постановах Литовського Статута та доживають другої української — козацької держави.

Згадуючи про „копу“, „копні суди“ стрічаємося вже з найнижшою одиницею державної організації, зі самоуправною громадою, званою вже у другій добі волостною громадою. Се мабуть одиникий інститут старо-українського державного права — стара „верв“ з доби „Руської Правди“, що законсервувався й в часі монгольської хутовини на всіх землях української етнографічної території та дожив козацької держави, посуваючися на кольонізований, полудневий схід. Кажемо, що се одиникий інститут державного права, який зберігся, бо на сій царині XIV та слідуючі віки принесли цілковитий переворот; особливо період, який вибрали ми собі за тему нашої праці, був повний катаклізмів у розвитку державно-правних інститутів на нашій території. Український державний та суспільний устрій, який одідичила литовська держава по західно-українській, не пережив навіть пів століття. Український пізноудільний лад, що вже у галицько-волинській державі з одного боку під впливом таких чинників як коронація деяких Романовичів, з другого боку внаслідок хоч номінальної татарської зверхности, зумів поставити поодиноких князів західної України також до певної міри у правну, а не лише моральну, зависимість від головного князя або короля — перейшов як інститут державного права у велике князівство. Удільні українські та білоруські князі у другій

¹⁾ У деяких сторонах нашої землі існує звичай, що при акті купна-продажі деяких річій, особливо худоби, продаючий дає купуючому невеличку суму назад — „на щасте“.

половині XIV віку опинилися в мало що тіснішій залежності від нового осередка, чим се було у галицько-волинській державі. Зате велику перемену у внутрішнім державнім устрою викликала перша злука з Польщею; що правда в перших роках устрій українських земель великого князівства не уляг значним змінам, однак злука з Польщею, хоч ще тепер дуже хитка та слаба, одно принесла напевно — се повільну рецесію польського, публичного права. Вона привела небавом за собою остаточно упадок нашого удільного ладу та сильний зріст прав пануючої, суспільної верстви, боярства, шляхти. Ся осягання обставина, себто інтерес загалу шляхти, рішив остаточно побіду польського, публичного права також у великім князівстві (1569). В періоді, який є предметом наших дослідів (кінець XIV в.), ідея рецесії польського права на Україні та других землях великого князівства щойно народилася, в Люблині (1569) тріумфувала своєю „prawem i lewem“ добутою побідою, історична судьба схотіла, що в 350-літній ювілей своєї побіди (1919), себто в часах, в яких живемо, потерпіла вона цілковитий погром. У всіх суцільних складових частих великого князівства на Україні, Литві та Білоруси ідея суверенности загалу населення в державі, а не лиш одного стану чи етнічної групи — виповіла боротьбу протилежній ідеї творців люблинського акту.

В нашій праці поставили ми собі завдання прослідити переходовий час, яким являється кінець XIV в. під оглядом державно-правного життя тих українських земель, що увійшли в склад великого литовсько-руського князівства. Сказали ми українських земель, хоч в тягу праці часто будемо стрічатися з цілим великим князівством. Та такий погляд на устрій того цілого державного організму, в якого склад увійшли наші землі, оправданий по перше тому, що публично-правних інститутів на українських землях не можна зрозуміти як відірваних від цілоти, по друге й тому, що велике князівство, хоч ані етнічно не було чистоукраїнською державою, ані навіть не обняло в собі цілої української території — то під оглядом правової культури було воно безпосереднім наслідником українського правового життя з доби Руської Правди в далеко більшій мірі, чим московська держава. Московщина не тільки під оглядом публичного права, що в тягу самої праці будемо принагідно підносити, але також під оглядом приватного права, тісно звязаного з життям загалу, являється доволі чужою, на всякий випадок далеко не безпосередню наслідницею правової культури старої київської держави.

Наш період ще й тим інтересний, що в нім публичне українське й публичне польське право стрінувшись дали як вислід помішанне засад одного й другого так характеристичне для державного та суспільного устрою великого князівства в долиблінській добі (XV та перша половина XVI віку).

Та праця над історією державно-правних інститутів великого князівства у другій половині XIV в. вельми невдячна якраз тому, що в сім переходовім часі правні засади, сформуловані в умовах і трактатах, рідко коли входять в життє. Дійсність боронилася перед накиненим правом, чого наслідок — цілковита дисгармонія між писаним правом та фактами щоденного життя, що творили нове право. І тут виступають усі труднощі при вирішуванню поодиноких питань, відколи правний інститут, сформулований лиш у грамотах, а незреалізований, — бо це особливо в державнім праві конечно потрібне, — тратить силу права, і від коли дійсність, що уперто повторяється, проти чи мимо писаних засад стає обовязуючим правом. Як додамо до тих внутрішніх труднощій ще й зовнішні — недостачу історично-правного матеріалу до сього періоду і в додатку трудність в добуттю і в покористуванню існуючою літературою в часі, серед якого живемо та науково працюємо, — набираємо свідомости, що труд вложений в сю працю не стоятиме у відповіднім відношенню до осягнених наукових здобутків. Ми свідомі, що неодну подробицю ще самі при більше пригожих дослідах справимо, що неодна тут кинена гадка далеко ще не є послідним словом у сій справі.

При укладі праці трималися ми річезового і хронологічного порядку; тому кинувши історичний огляд подій у вел. князівстві під кінець XIV в. у I главі, присвячуємо II, III і IV розділ дослідам над правними інститутами литовсько-руської держави — в. князем, удільним князем і його землею та розглядаємо прикмети державного і суспільного устрою. В V розділі розберемо три умови великого князівства з Польщею в останніх двох десятиках XIV в., що відкрили польському праву вступ на ті українські землі, які ще не належали до корони та дали почин до розгрому удільного ладу. Шестий розділ присвячений розслідові правного становища наших удільних князів супроти польської держави в часі тих трьох умов. Працю кінчимо коротким оглядом змін, які ввів сей час повний катаклізмів та перемін в державний устрій великого князівства й передовсім наших земель.

I. Від кревської „аплікації“ до союзної умови у Вильні.

(Історичний огляд подій під кінець XIV в.)

В останніх роках панування великого князя Ольгерда мала литовсько-руська держава вже великодержавне становище у східній Європі, а все ще офіційально держалася поганського світогляду, який заливала могуча струя української культури з полудня та полудневого сходу. Здавалося, що будучий шлях, по яким мала Литва ступати у своїм розвою на всіх царинах державного і суспільного життя, рішений, що на вибір не було місця. Всі обставини дальшого розвитку у раз вибраним напрямі ворожили остаточну побіду руському елементови, бо західні впливи були зникаючо малі, тим більше, що дорогу їм замикали самі зненавиджені пропатори латинської віри — Орден, запеклий ворог поганської Литви та й „схизматицької“ Руси. Ходило вже тільки о остаточну побіду, себто проголошення Литви православною, бо в суті річи східна культура вже взяла перевагу, полонила освічені верстви корінної Литви — навіть ті, що формально ще держалися поганства і східна віра будьто вже явно, будьто тайно з огляду на опінію поганського народу Литви та Жмуди — збирала тут щораз більше визнавців. Недоставало ще тільки — як сказано — проголосити в литовсько-руській державі православну віру державною, — віраж в сім часі покривалася здебільша з народністю, — щоби процес, що відбувався на молодім державнім організмі від сто літ, дістав своє завершення. Та не лише віру та книжну культуру одичила литовсько-руська держава по київській та по західно-українській, але також і державний устрій з головними засадами староукраїнського права, що знайшли тут собі пригожу почву для дальшого розвитку. Чи та дорога, по якій йшла Гедиминова держава, була лучша, для литовського народу як й українських та білоруських земель, що входили в склад в. князівства, чи ся на яку кілька літ по смерті Ольгерда завернув його син — не хочемо рішати. Польські історики бачать у злуці литовсько-руської держави з Польщею ратунок для неї перед Орденем, однак і противний шлях не був для неї такий безвиглядний. На випадок остаточної побіди руського елементу держава булаби набрала повної консолідації і, що найважніше, булаби не перебувала сього ферменту і тертя, яке вводив у в. князівство зовсім новий чинник, західна культура з латинством. Латинство могло прийнятися, і то з труднощами, лише на Литві і Жмуди, бо вже в першім році нової ери треба

було проти православних Литвинів, хапатися репресій¹⁾; зате у руських (білоруських і українських) землях його поширення було безвиглядне і викликало лиш боротьбу проти центра держави. За ціну незначної в перших роках помочи проти Ордену можна було оминути багато тертя, що абсорбувало державу ще довгі часи до й після люблинської унії, та позбутися другого грізнішого суперника чим Орден — Москви, що з кінцем XV і в XVI віці загрожує животним інтересам держави. З впровадженням нового курсу руські землі недвозначно іррадіують в сторону Москви, чим ослаблюють державу — підчас коли у противнім випадку сконсолідована друга руська держава з висшою культурою булаби притягала ще до себе пограничні московські землі. Литовсько-руській державі відкривалися у східній Європі горизонти, про які мрів Витовт перед битвою над Ворсклою — стати рішачим чинником в Орді і при її помочи зібрати решту руських земель з Новгородом і Псковом включно та покорити Орден²⁾.

Для нас сі події тим важнійші, що згадувана нами культура, яка опанувала й ядро держави, корінну Литву, була у своїй львиній часті українською культурою з виразними вже прикметами відокремлення від другого центра Руси, Москви, і руські землі у великій часті українськими землями. Тому були всі дані, що дальший процес по сій лінії доведе до відбудови української держави з чужого центра — явище, яке стрічаємо часто в історії. Прийшов 1386 рік, шлюб і коронація Ягайла на польського короля з усіми наслідками, що звели державу на инший шлях.

Ягайло, сам тип сучасного зрущеного Литвина, був не лише прихильником східної віри і культури, але мабуть і хрещеним в грецьким обряді на імя Якова. Від смерти батька (1379) став він в. князем спершу побіч другого в. князя на Троках Кейстута

¹⁾ Північно-руські літописи — софійська перша, новгородська четверта та никонівська компіляція згадують під 1386 (6894) р. про переслідування литовських бояр Ягайлом: „Того же году великий князь Ягайло Ольгердович литовській еха женити ся в угорскую землю к королю... и крести Литву в нимецкую віру половину своего города Вильна и два Литвина у него больши его а ті крестити ся в крестіанскую віру, овже хоти и крестити в своєюже віру латинскую, они же не послушаше, король же Ягайло казни их многими муками и смерти повели предати“. Полное Собрание Русских Лѣтописей (П. С. Л.) IV. 95, V. 242, XI. 90.

²⁾ Никонівська компіляція іронічно, з огляду на пізніше поразення, так описує горді пляни Витовта: „А ми не точію литовскою землею и полскою владіти имами и Сіверю і Великим Новгородом и Псковом и Німци но и всіми великими княженіи руськими“ (П. С. Л. XI. 172).

як перший в. князь, по згладженню Кейстута зі світа (1382) як одинокий великий князь литовсько-руської держави. Централізація держави була його змаганням вже перед 1386 р., бо по вбиттю Кейстута відібрав його синови Витовтови батьківські землі — „отчину“ та не допустив його до ролі співправителя держави, як другого в. князя на Троках, а зіхнув до становища дрібного удільного князя; польська корона мала Ягайлови помогти продовжати се діло. За окремішністю Трок затирано всякі сліди. Та хіба талановитий Кейстutowич міг вдоволитися непевним посіданням другорядного города. Опозиція проти безоглядного стрийного брата загнала його до Ордену, лютого ворога литовського поганства, але й кожної християнської держави, що стояла запорою їх експансії. Саме перед пертрактаціями з Польщею погодився Ягайло з Витовтом, який зрадив Орден та повернув на Литву за обіцянку звороту своєї „отчини“. Та помилився, коли думав, що Ягайло схоче толерувати побіч себе другого в. князя на Троках або хоч дати йому в руки якінебудь засоби, щоби в будучности міг добути батьківський стіл і права. Все мало залишитися як доси; Ягайло потребував тільки часу і спокою, щоби задоволити свою амбіцію і коштом самостійности своєї вітчизни посісти не лиш Ядвигу, але й польську корону. Переговори у сій справі велися вже 1385 р. за почином малопольських панів, що бажали дати Ядвигі, наслідниці польської корони, мужа, що не лиш своїм великим князівством скріпивби польську державу, але також і їх становище у сій державі супроти ривалізуючої з ними великопольської шляхти. Ся гадка приманювала Литвина, що стояв на порозі до культури; він її охотно підняв, порадившись з матерю в. княжною Уляною і деким з братів ¹⁾. Малопольські пани ударили о влучну струну його амбіції і справи допильнували; їх послали товаришили послам Ягайла на Угорщину до королевої Марії, вони в Крєві пересправляли в справі підданя Польщі близько два рази більшої литовсько-руської держави. Рік 1385 переломовий у міждержавних відносинах східної Європи — се початок злуки Польщі і в. князівства з його білоруськими та більшістю українських земель.

¹⁾ Літописець в. князів литовських оповідає: „князь великий Ягайло змовилися із своєю матерію и с великою княгинію Уляною и со братиею своєю и со всеми князи и бояре литовския земли и поїхав Кракову в лядскую землю... и коронуван бие того королевства коруною“ (П. С. Л. XVII. 77). З дальшої праці пізнаємо, що далеко не всі князі годилися на сі пляни. Слова літописи „со всеми князи и бояре литовския земли“ є звичайною фразою надворного літописця.

В креськїм документі, що переховався до нас, Ягаїло потверджує переговори, які вели його послї з угорською королевою і польськими панами¹⁾. Читаємо там, що Ольгердович зобов'язувався за руку Ядвиги і польську корону не лиш сам з ще неохрещеними братами — *nondum baptisatis* — прийняти католицьку віру, але також з усім боярством і народом своєї землі. Як розуміти се — *nondum baptisatis*? Можнаби думати, що ходить тут о поган Литовців не визнаців східної віри. За сею гадкою промовлялиби факти, що Ягаїло не старався змушувати Русинів до латинства і навіть його брат повірник Скиргайло остав при східній вірі. Інтерпретуючи однак сі слова в такім значінню, як вони приходять у сучасних жерелах — як се при помочи обильного матеріялу старався виказати оден з польських істориків²⁾ — то під сими словами требаби розуміти не лише нехрещених, але всіх іновірців взагалі — отже і визнаців східної церкви. Та инша річ чи міг Ягаїло се перевести? Де міг, там переводив — особливо на Литві³⁾, бо на Руси мав до того за мало сили і стрічав за великий опір. Не улягає сумнівови, що се одна з нездійснених обіцянок, які поробив Ягаїло чи то свідомо, чи не здаючи собі справи з її обсягу, як і взагалі креськїй акт у богатых своїх точках являється нездійсненим дипломом.

Ягаїло зобов'язувався дальше ужити всіх своїх матеріяльних засобів на відзисканне утрачених земель обох держав, польської і литовсько-руської. Литовсько-руська держава мала помогти Польщі в добуттю Галичини: хто знає, чи не думано і про відзисканне Шлеська, який Польща стратила остаточно в першій половині XIV в. на річ чеської корони. Також обіцявав він заплатити нареченому Ядвиги, австрійському князеви Вільгельмови 200.000 фльоренів, як умовлену між ним і Ядвигою ціну на випадок зірвання заручин, а також увільнити всіх полонених з Польщі. Найважнішою

¹⁾ Між иншим читаємо там: „*Dum autem ea (хрещенне і шлюб), ut praefertur, fine terminabuntur ordinato, interdum dominus Jagalo, magnus dux cum omnibus fratribus suis nondum baptisatis, proximis, nobilibus, terrigenis maioribus et minimis in suis terris existentibus fidem catholicam sanctae ecclesiae romanae nititur, cupit et desiderat amplexari*“. *Monumenta mediae aevi. Cracoviae 1876 і слід. (M. m. ae.) т. II. 3.*

²⁾ *Anatol Lewicki, Über das staatsrechtliche Verhaeltniss Littauens zu Polen unter Jagełło und Witold. Altpreussische Monatschrift N. F. XXXI. В. Königsberg 1894, ст. 4 ssq.* Мимо обильно наведеного матеріялу можна сумніватися, щоби Ягаїло зближений до православних ставив їх нарівні з нехрещеними.

³⁾ Гл. зам. I.

є остання точка, що є осередком цілого документу та робить його актом історично-правної вартости — се обігниця Ягайла всі свої землі литовські і руські на віки піддати під Польщу — *regnae regni Poloniae perpetuo applicare*¹⁾. Всі ті приречення, які литовські послы зложили перед угорською королевою і польськими панами, Ягайло отсим документом ратифікував. В половині серпня 1385 р. доля Литви і руських земель була рішена в кабінеті великокняжої канцелярії в присутности Скиргайла, Корибута, Витовта і Лінгвена і, як говорить документ, також і в імені інших князів-братів, як присутних так і не присутних²⁾. Згодом показала дійсність, що не було достаточної підстави говорити в імені не присутних, бо креський акт зустрівся з опозицією, яка обняла більшість земель в князівства, передовсім руські землі. На креський акт положив свій підпис Скиргайло, протегований Ягайлом князь „більше усей братії“, проти свого переконання Витовт, що все ще сподівався відзискати свою „отчину“, знаний Ягайлів вожд і посол в дипломатичних справах майже безземельний Лінгвен і Корибут сіверський. Інші як не присутні не підписали, та є всякі дані вносити, що зі своєю згодою отягалися, аж доки Ягайло вже по коронації не присилював їх виставити потрібні грамоти. В січні слідуячого року умовлявся Ягайло з польськими панами в справі вступлення на польський престіл³⁾, а вже в перших днях лютого знайшовся з деякими литовсько-руськими князями і боярами серед польських панів на соймі в Люблині⁴⁾, де подрібно обговорено справу злуки з Польщею та розглядано становище удільних князів до сеї справи. На одних князів виконано тут пресію, як опісля писав Витовт — „в сім році роздав (scil. Ягайло) Скиргайлови

¹⁾ In huius rei robur, evidentiam et firmitatem idem Jagalo dux magnus promittitur universos thesauros suos ad recuperationem defectuum, regnorum utrorumque tam Poloniae, quam etiam Lithuaniae ponere et exhibere... Demum etiam Jagalo, saepedictus dux, promittit terras suas Lithuaniae et Russiae coronae regni Poloniae perpetuo applicare“. M. m. ae. II. 3.

²⁾ „Et nos Jagalo, dux magnus Lithvanorum praefatus praemissas legationes... in praesentia praedictorum ambasiatorum seu nuntiorum ipsius dominae reginae... una cum fratribus nostris infra scriptis videlicet domino Skirgalone, Coribut, Vitoldo, Ligwen ducibus Lithvanorum et in persona aliorum fratrum nostrorum praesentium et absentium processisse“. Вкінці заявляє, що умови ратифікує (l. c.).

³⁾ Гл. Mon. m. ae. XII. 6.

⁴⁾ „Cum fratribus et terrigenis suis cuiuscunque existant conditionis“ (ibid.)

як привилеї усю мою отчину на люблинським соїмі перед моїми очима, се мене дуже боліло... та я не міг нічого зробити" ¹⁾, других куплено привилеями на кошт перших, поважна часть відтягнута від участі. В половині лютого відбулося хрещення Ягайла-Володислава, шлюб і коронація. Литвин Ягайло став католиком Володиславом, його велике князівство підручною державою Польщі або як деякі хочуть і її частю, звичайною провінцією.

Сталося се лиш в Польщі в присутности гуртка польських і литовських контрагентів та на великим числі пертамінів, та не на Литві і ще менше на Русі. Проворні малопольські пани самі не дуже вірили новохрещеним Литвинам та їх пертамінам, бо всіх їх до одного придержали як закладнів на краківським замку. Між тим на східних окраїнах великого князівства палало вже повстання. Початок дав найстарший Ольгердович Андрій полоцький, що для охорони принявши своє князівство як ленно з рук Ордену ²⁾, злучився з Святославом смоленським, який знова підніс право до деяких колишніх смоленських земель, анектованих Литвою. Увільнені зі залогу князі, поскладали Ядвизі грамоти, що мимо звільнення почуватисьмуть дальше закладнями ³⁾, на поручення короля Ягайла спішати ратувати цілість держави в надії, що хоч в сей спосіб удержаться на рівені свого дотеперішнього значіння. Не всі однак мали збирати нагороду за оборону крєвського акту, а лиш оден, може найменше талановитий, Скиргайло, що дістав відібраний від Андрія Полоцьк ⁴⁾ і до того як довірена особа Ягайла „більше від всіх братів“ й управу великого князівства. Зате інші болючо розчарувалися, на першім місці талановитий Витовт ⁵⁾, що від свого

¹⁾ *Scriptores rerum Prussicarum, Regismontiae 1876 (Scrp. r. Pruss.) II. 712.* „Das ist Witoldes Sache wedir Jagaln und Skargaln“.

²⁾ *Bunge, Liv- Est- und Kurlaendisches Urkundenbuch. Reval 1853—1885. (Bunge, Urkb.) III. 1226.*

³⁾ Кождий з князів складав письменне приречення, що визнає умову Ягайла та що на свободі все буде уважати себе за закладня та на зазив Ядвиги кождої хвилі верне у залог. До нас дійшли грамоти — Витовта (*Mon. m. ae. II. 5, VI. 27*), Свидригайла (*ibid. VI. 25*), Івана Юрієвича белзького (*Inventarium 264*), Михайла Євнутієвича заславського (*Mon. m. ae. VI. 24*). Інтересне, що за Скиргайла рувив Ягайло перед Ядвигою і польськими панами (*Mon. m. ae. II. 4, VI. 26*). Виходилоби, що сам Ягайло лиш на вірність сього одного напевно міг числити.

⁴⁾ *Mon. m. ae. II. 9—10.*

⁵⁾ Навязуючи до подій в 1386 р. ось як описує Витовт по другій утечі в Орден (1390) своє розчарованне: „Des ist nu ein jar (1386) — пише він — das her (Ягайло) hat herczog Skirgaln vorschreiben mit privilegien alle min feterlich erbe uff dem huse czu Lublin und vor

повороту з Ордену вірно сповняв супроти Ягайла свої удільно-княжі обовязки як на східних границях великого князівства, так також при добуттю Галичини, як начальний вожд литовсько-руських сил, що заняли Галич¹⁾. Ягайло однак не то, що не думав віддати йому батьківського троцького стола, але навіть на Луцьк, що мав бути йому рекомпензатою за Городно і Бересте — отягався видати грамоту. Відносини між ними зачинають знов рватися. Витовта зачинають слідити; кажуть йому навіть вдруге виставити присяжну грамоту — та се все не могло змінити настрою скривдженого Кейстувовича. Відносини між ними стають чим раз більше напружені. У внутрішній політиці зачав Ягайло переводити політику нищення удільних князів, які мали за собою в землі вже деяку традицію. Першим етапом було звичайно звільнення підручних службових князів зпід зверхности удільного князя. Ослабивши в сей спосіб удільного князя, приступали до остаточного усунення його із землі. Систему, про яку мова, започаткував вже Ягайло з хвидею, коли у підземеллях креської цитаделі рішив про життє старого Кейстута, а тепер її консеквентно продовжав; успішно докінчував її аж Витовт в останніх роках XIV в., коли по кількох роках виплинув наверх. Та заким се сталося, сам зазнав долі ввєлімінованого зі своєї батьківщини князя-ізгоя.

О скільки у поступованню Ягайла супроти удільних князів, можна доглянутися якогось означеного напруму, то йшов він по лінії централізації зверхної влади через зношення удільних князів, що на старо-руський взір творили немов фєдеративну литовсько-руську державу. Ольгерд відходячи зі сього світа лишав два великі князівства, з яких Вильно мало безперечно перше місце перед Троками, та лише перше місце. Смерть Кейстута була ударом виміреним о становище великого князя на Троках, а не в особу Кейстута. Правний його перемник — як згадано — вже тоді був опинився в Ордені та мимо згоди з Ягайлом Трок він не дістав, лише Скиргайло і то не як велике, а як звичайне удільне князівство. Небезпеки не було, щоби він воскресив значінне другої

mynen ougen, das war mir gar leid, jch klagte herczogen Jagaln dicke darumb und jch sah wol, das ich dorczu nichts nicht mochte getun und ich mochte der privilegien mit nichte w(n)edir verffen“. Дальше каже, що Ягайло не хотів видати йому навіть грамот на землі Любарта, Луцьк, противно хвалився, що може його кожної хвили усунути (Scrp. r. Pruss. II. 712).

¹⁾ Знаємо се з документу, яким Витовт і цілий ряд руських князів ручать угорському воєводі і начальникови залоги в Галичі — Бенедиктові безпеченство його особи і майна (Mon. m. ae. VI. 35).

столиці в князівства — се міг зробити тільки її правний перемник Витовт, тому його здалека держали від Трок, щоби там рід Кейстута не закорінився. Та сама ідея, не дати родови засидітися в одній землі, присвічувала Ягайлови й в поступованню супроти Андрія полоцького і Федора Любартовича. Властива Литва князівств як замкнених в собі одиниць з територією визначеною довгим державним життям і традицією — не мала; навіть в князівство троцьке не мало докладно означеної області. Не було там князів: зі зверхною владою, а литовські князики, яких в князі на Вильні оставили на Литві, були вже лише магнатами і землевласниками з імунітетами, без зверхної влади. Такі князівства зі зі зверхною владою були лише на Русі, тому й вісгря проги князівської акції звертається проти руських а головно проти українських удільних князів, без огляду на се, чи то були останки Рюриковичів, чи зручені Ієдиміновичі. Після кревського акту увійшов тут в гру ще оден чинник — польська корона. Що правда на папері всі удільні князі стали свого рода васаліями корони (без огляду на се. чи безпосередно чи посередно), на що вони й поскладали присяжні грамоти¹⁾; та краківські круги бажали зреалізованя грамотних зобовязань і тут друге жерело протикнязівської акції, яку переводять виленські круги по кревській умові. Побіч сього, заким сі заходи мали увінчатися успіхом, не залишають Поляки втягнути пограничні українські землі, головно Поділле, волинські та підляські князівства в безпосередну, дійсну зависімість від корони. До сього моменту, що є характеристичною чертою польських змагань, ще повернемо.

1) Присяжві грамоти збирали від кожного князя окремо мабуть тому, щоби не загнати всіх разом до солідарного опору. Крім присутних князів-закладнів в Кракові зложив таку грамоту 25/V 1386 р лудький князь Федір Любартович — Turgeniew, Supplementum ad Historica Russiae Monumenta, Петербург 1842 (Suppl. 210) та його бувший служебний князь Федір Острожський — Rykaczewski, Inventarium omnium et singulorum privilegiorum .. Parisiis 1861 (Invent.) 271, Корибут сіверський 23/X 1386 — Mon. m. ae. VI. 29, Василь пинський 27/X 1386 — ibid. 30. В слідуючім році 18/VI при нагоді передання Полоцька таку грамоту зложив Скіргайло — Mon. m. ae. II. 10. В 1388 р. такі грамоти відібрано від Лінгвена на Новгород В. 31/I — Mon. m. ae. II. 13, Бігунта керншовського 3/V — Mon. m. ae. VI. 40, вдруге від Корибута 18/V — Radzimiński — Gorczak, Archiwum ks. Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie, Lwów 1887 (Arch. Sang.) I. 10. Володимира Ольгердовича кївського 9/VI — Mon. m. ae. VI. 43 i Suppl. 211, Дмитра Ольгердовича брянського 15/XII — Mon. m. ae. VI. 48. В 1389 р. 25/IV вдруге від Лінгвена — ibid. 51.

Перший удар звернений проти українських удільних князів влучив волинського князя Федора Любартовича. Рід Любарта, хоч литовського походження, не лиш що вже зовсім зукраїнився, але як споріднений з останніми західно-українськими князями виробив собі на Волині навіть деяку традицію, бо перенявши дорогою наслідства майже цілу Волинь, став безпосереднім континуатором у володінню державою Романовичів, обмеженою що правда лиш до самої Волині. Становище Любарта як третього наймогутішого і майже незалежного князя у литовсько-руським державним комплексі побіч братів Ольгерда і Кейстута було винятковим з державно-правного погляду. Він з огляду на численних служебних князів вибивається немов до значіння третього великого князя. Тепер сини Любарта Федорови відібрано Луцьк для Витовта, та не з наміром замінити Любартовича Кейстутовичем, лише щоби розірвати взагалі зв'яз між князем і землею та доволіно змінити пана луцької землі, як отверто хвалився Ягайло: „jch habe gegeben herczog Witawten land bis an minen willen, wenn jch will, zo wil ich aber weder nemen von jim das land“¹⁾. Про опір не міг Федір думати тому, що вже передтим ослабив Ягайло позицію Любартовичів на Волині через винятте з під їх зверхности служебних князів на Острозі²⁾, які стали по стороні короля без застережень, за що й Ягайло в доказ довіря по другій утечі Витовта в Орден обдарував їх луцьким намісництвом, себто поручив їм адміністрацію області колишнього їх удільного князя. Тепер покищо стратив Федір Любартович лише Луцьк і задержав Володимир, та в найблизших роках мусів покинути Володимир, а тим самим Волинь, та вдоволитися далеким сіверським Новгородом.

Протикнязівський похід до 1342 р. переводив сам Ягайло при помочи Скиргайла, що у всім слухав короля. Чи у сій справі відгравали яку роль воеводи короля, що сиділи на виденським замку — не знаємо. Нам взагалі мало знані подробиці переведження князів. Скиргайло, що держав два визначні удільні князівства, Троки і Полоцьк, і якийсь час сидів навіть на Вильні (побіч польських воеводів Москожевського і Олесницького) не зумів здобути собі становища великого князя ані фактично ані правно. До сього у нього не було здібностей, хоч всі обставини йому сприяли, неприсутність великого князя на Литві, осідок у Вильні, його східна віра і т. д. Зумів се зробити. хоч по більших пере-

¹⁾ Гл. Скарга Витовта — Scrp. r. Pruss. II. 712.

²⁾ Arch. Sang. I. 5, 6, 12.

понах, син Кейстута, що вже 1390 р. покинув Луцьк і опинився знов у хрестоносців, а з ним кількох князів і багато бояр¹⁾.

Одно поразення по другім, які при симпатії поважної частини Литви і Руси для справи Витовта²⁾, спадали на Ягайла, змусили польські круги застановитися над уступками в користь опозиції. В Польщі повстає навіть сторонництво з Сендзівоєм з Каліша на чолі, яке зачало сумніватися в можливість удержання Польщі і в. князівства в таких рамках, які їм зачеркнув кресьський акт. Кличем сього сторонництва було не ідентифікувати інтересів Польщі з інтересами литовсько-руської держави, а через се й на себе не стягати ударів Ордену. Вони домагалися так уложити відносини, щоби був можливий мирний стан між Орденем і короною при рівночаснім воєнним стані хрестоносців з литовсько-руською державою³⁾. Хоч стремління сеї партії не знайшли признання, то все таки краківські круги пішли на компроміси. Зроблено уступки, та тільки Витовтови. Він мав заняти протеговане місце Скиргайла на се, щоби тим успішнійше переводити Ягайлову і польську політику що до руських удільних князів. Витовт піднявся сього завдання і переведив його з повним успіхом та користи витягнув в першій мірі для себе, а через се посередно і для литовсько-руської державности, що треба приписати тільки його визначній індивідуальности. Витовт вдруге зрадив Орден, завдав своїм протекторам болючі втрати і вернувся на Литву (1392).

Острівська згода мала направити особисті непорозуміння між Ягайлом і Витовтом, що все-таки виринули на підложі міждержавних відносин корони і в. князівства. Переговори велися передовсім в справі реституції Витовтової батьківщини⁴⁾, однак скріплення становища Витовта в острівській згоді сталося рівночасно початком

¹⁾ З Витовтом утік до Ордену „herczoge Conrad..., herczoge Jorge von der Belze, herczog Ywan (Ольгимунтович) mit wybe und kinden und vil ander irre lute“ — Scrp. r. Pruss. III, 163, Хроніка Н. Посільте. Подібне у Длугоша — *Przeddziecki, Opera omnia* (Op.) XII. 495 під 1391 р. „Castrum vero Ritterswerder, dux Withaudus in suam sortem et ditionem accipiens, et in illud se cum Ducbus, Boyaris et militibus, qui suas sortes sequebantur (scil. удався)“.

²⁾ В часі кампанії коло Городна Русини і Литовці борються лише зі страху перед Поляками, що становили з ними залогу міста. Коли їм удалося Поляків замкнути до вежі, самі піддалися.

³⁾ Raczyński. *Kodex dyplomatyczny Litwy, Wrocław 1845* (Код. дуп. Лит.) ст. 73 і ssq.

⁴⁾ Ще підчас побуту Витовта в Ордені Ягайло через тайних послів обіцявав йому: „sy welden im alle dy lant ungeben, dy synem vater Kinstottin vor hettin gehort“ — Scrp. r. Pruss. III. 179. Посільте.

відновлення значіння в князівства як рівнорядної з короною державної одиниці — не правно, що сталося аж на переломі XIV і XV вв., але фактично. Чи вже в острівській згоді став Витовт в. князем — сим питанням займемося при подрібнім розбиранню державно-правних відносин в. князівства до корони під кінець XIV в., та певне є, що відтепер став виконувати велико-князівську владу.

Острівська згода константує поломанне прав Витовта і обом суперникам признає у в. князівстві їх отчинне право — Ягайлови в. князівство з Вильном, Витовтови Троки. Що правда Витовт за сі області по вимогам кресьського акту прирікає Ядвизи і короні вірність, та не за дармо, бо Кейстутувичови віддано в додатку до отчини Трок управу цілої Литви з Вильном¹⁾. Природною консеквенцією сього було відкликанне Поляка Яська з Олесниці з уряду генерального старости у Вильні.

Та всіх трудностей ще не усунуено, бо на Литві був кандидат на великого князя, дотеперішній князь Трок і Полоцька, протегований Ягайлом Скиргайло. Виринула ривалізація, яка мусіла закінчитися побідою Витовта. Щобл однак своє дотеперішнє орудде не відтругити надто цинічно Ягайло піднявся посередництва²⁾. Скиргайло діставав від Ягайла Кременець та Київ, який мав йому Витовт добути і оборонити, а за се зрікався він троцької області³⁾.

¹⁾ Острівська угода дійшла до нас двома документами — грамотою Витовта і його жінки Анни. Витовт „dux Lithuaniae, dominus Trocensis, Luczensis etc.“ заявляє, що його спір з Ягайлом закінчився через миролюбивість короля на добро народів поручених їх опіці — *utriusque vigilantiae*. Тепер Ягайло все йому простив „*totalem quoque nostram hereditatem et patrimonium, quas ratione litium et controversiarum nobis abstulerat, reddidit ac restituit*“. Крім сього Ягайло додав йому нові землі в управу. Витовт, хочаби зі своєї сторони відплатитися Ягайлови, прирікає разом зі своїми землями вірність йому, Ядвизи і польській короні, „*quod ipsam reginam predictam ac regnum et regni coronam Polonie cum omnibus et singulis tenutis, possessionibus, hereditatibus, bonis et patrimonio totali... numquam volumus deserere, nec unquam aliam dominam querere preter ipsam*“. Противно, зобов'язує все добре радити та їх боронити — Mon. m. ae. XIV, дод. 1. Жінка Витовта Анна від себе прирікала, що Витовт це все сповнить — Mon. m. ae. II, 18, VI. 92. ²⁾ Гл. Mon. m. ae. II. 19. В Белзі 6/XII, 1392.

³⁾ Витовт у своїй грамоті, виставлений в Белзі в грудні 1392 р. заявляє, що хоче бути приятелем Скиргайла і йому все помагати. Крім обіцянки добути признаний йому Ягайлом Київ, дає йому від себе — *mit unsern guten willen* — Кременець. Зате — *derselbige herzog Skyrgal... unser vaterliches erbe, das er hält, wiedergeben soll nach dem Geheisse des erlauchtesten Fürsten und herrn Wladislau* — Mon. m. ae. II. 20.

Та дотеперішній управитель Литви, що стояв „висше усеї братії“, видно не міг погодитися з ролею підручного кременецького і щойно в будучности київського князя, бо між ними знов вибухав спір, який рішала Ядвига ¹⁾. Суперники зобов'язувалися всі свої спори на будуче піддавати під суд Ядвиги ²⁾. Звертає на себе увагу одна обставина, що як в острівській згоді, так і в найблизших роках по ній, як репрезентант корони і в умовах як перший контрагент виступає Ядвига, а не Ягайло. Пояснити можна се хіба в той спосіб, що Ядвига більше уособлювала інтереси корони, під час коли при виступах Ягайла тяжко було сказати, коли він виступав як король, а коли як великий князь; особливо на Литві бачили в нім все скорше в князя чим короля. Не помилилося мабуть, коли вискажемо здогад, що й краківські круги завелися вже мабуть на кривських обіцянках і воліли самі з Ядвигою будувати великодержавне становище Польщі через злуку з литовсько-руською державою. З острівської згоди, мимо кургуазних компліментів і признань для Ягайла, побідником виходив Витовт; у його руки віддано долю в князівства ³⁾ і удільних князів зі Скиргайлом включно ⁴⁾. Король мішається ще в найблизших роках у внутрішні справи литовсько-руської держави та звичайно робить се за посередництвом Витовта, котрий поволи зумів розширити круг своєї компетенції, здобуваючи собі навіть право заключати самостійно договори зі заграницею ⁵⁾.

Як ми вже вище згадали, Витовт, особисто задоволений, тепер сам піднявся того діла, яке його колись так болючо дотикало; він забрався завдати удільним князям як державно-правному інститутові рішучий удар, усуваючи всіх більших удільних князів ли-

¹⁾ Длугош, Op. XII 502.

²⁾ Гл. Mon. m. ae. XII, дод. 1. В сій грамоті з 3/XI 1393 Витовт заявляє, що всякі спори поміж ним і його підданими з одного боку, а Скиргайлом і його підданими з другого боку віддає під суд Ядвиги.

³⁾ Длугош описує, що Ягайло постановив „*terrarum Lithuaniae et Russiae gubernacula eidem committere... Jaschcone de Oleschnicza ex capitaneatu Lithuanico amoto, Withaudo Duci illius demandat regimen, et non solum sortem illi paternam et castra adempta restituit, sed et universorum castrorum Lithuaniae et Russiae, et administrationem plenariam terrarum praedictarum suae tradidit ditioni, obligante se duce Withaudo tam iureiurando quam publicis litteris, terras praefatas pro Rege et Regno Poloniae fideliter tenere, et Reges atque Regnum Poloniae numquam deserere in prosperis et adversis.* Op. XII, 499—500.

⁴⁾ Ягайло і Ядвига поручають Скиргайлови „*ut Alexandro Withaudo duci in singulis pareat*“ Гл. Длугош. Op. XII. 502.

⁵⁾ Гл. Mon. m. ae. VI. 107 і Bunge, Urkb. 1415 і інші.

товсько-руської держави. Якраз на роки по острівській угоді припадає час головного походу проти них, передовсім проти удільних князів українських земель. Спираючися на поміч Польщі і дрібних служебних князів, приступив Витовт до діла та ішов тою самою дорогою, що дотепер Ягайло. Зачав від звільнювання служебних князів з під верховної влади удільних князів. Ціль була розбити землю на ряд магнатських ключів безпосередно підчинених в князеві як зверхникови, серед яких й сам удільний князь сходив до рівного з ними положення, а обсяг його верховної влади зменшався *ad minimum*. Се, що шість літ тому назад сталося на Волині, тепер повторено в Сіверщині; в імя засади — *divide et impera* — змагає Витовт до того, щоби ввести антагонізм між удільних і давних їх служебних князів. На тім мабуть тлі вибух конфлікт між Витовтом і сіверським князем, льоальним дотепер Корибутом ¹⁾, що закінчився усуненням Корибута з уділу та осадженням його у краківських підземеллях. Офіційний літописець великих князів поясняє конфлікт лиш загально, що Корибут спротивився установленню Витовта правителем литовсько-руської держави і не хотів його слухати: „ништо почніт на то радити и в непослушенстві бити у князя великого Витовта“ мимо того, що „били ему ради вся земля литовская и руская“ ²⁾. Дійсна причина лежала мабуть в тім, що кн. Корибут опираючися на дотеперішнім звичаєвим праві відмовив Витовтови права вмішуватися у внутрішні справи його землі та нарушувати його зверхну владу над князівством. Місце Корибута — та вже мабуть лиш над самим сіверським Новгородом в вузшім значінню без зверхної влади над служебними князями — заняв Федір Любартович, що зовсім пасивно дав себе перенести з останнього волинського князівства, яке доси задержав, себто з Володимира. Чувся видно за мало сильним, тому волів дістати хоч се, що можна було дістати Та Любартовичам вже згори відбирали можливість й там засістися, бо кн. Федір приходив у Новгород не з повним правом удільного князя, лиш в характері князя-намісника, якого можна було кожної хвили усунути: „*ad suae regalis dumtaxat beneplacitum voluntatis*“ ³⁾. Не диво тому, що Федір, син могучого колись Любарта, не міг довго погодитися з ролею князя-намісника та волів по кількох роках подякувати за

¹⁾ Вносимо се з того, що на Сіверщині в найблизшім часі стрічаємо цілий ряд дрібних князів, які безпосередно зносяться з Вильном.

²⁾ Гл. Літописець великих князів литовських — П. С. Л. XVII, 167.

³⁾ Гл. Arch. Sang. I. 14, Mon. Russ. Sup. 212.

ласку та потягнути подібно як другий його товариш недолі, Федір Коріятович, поза границі в. князівства — на Угорщину.

В Києві і на Поділлі сиділо ще двох внуків Ієдими́на — в першій Володимир Ольгердович, в другій Федір Коріятович; проти них під кінець звернувся Витовт у своїм протикнязівськім поході. Великокняжий літописець своїм утертим способом як причину їх усунення подає се, що у попередніх, а саме, що кн. Володимир не хотів Витовтови покоритися і чолом ударити, за що й Витовт вивів його з Києва і посадив Скиргайла¹⁾. Та у сім випадку позитивно знаємо, що літописець представив справу невірно. Усунення Володимира з Києва було фактом пересудженим вже давно, зараз по острівській згоді. Якщо прийшло тепер до конфлікту, то не тому, щоби кн. Володимир переступав засади обов'язуючого державного права, як мотивує літописець, і не визнає зверхности великого князя над удільними, яка йому належала, але тому, що Витовт шукав заціпки для зреалізованя своїх зобов'язань що до Скиргайла, а Володимир лиш боронився. Не виключене, що Володимир і знав зміст умови між Витовтом та Скиргайлом і задалегідь готовився до оборони, бо розумів, що його жде.

По Києві прийшла черга на Поділлі, де сидів ще кн. Федір Коріятович. В сім випадку вже й літописець признає, що плян усунути Коріятовичів з Поділля був готовий ще перед посадженнем Скиргайла у Києві. З опису навіть виходить, що похід головню був спрямований проти Коріятовичів. До подільської кампанії прив'язувано й більшу вагу, чим до других; тут сподівалися більшого опору. Тому Витовт по осадженню Скиргайла у Києві каже його полкови йти собі на підмогу²⁾. Всі ті обставини побіч літописної згадки³⁾ доводять, що Коріятович опирався на Поділлі не лиш на свої власні сили, але мав опертя деінде, правдоподібно в Угорщині, до якої мабуть увійшов у якісь близші, може васальні відносини. В такім випадку літописець мав слушність, коли не писав лише загально, що він не хотів покори учинити, але прямо, що не хотів йому служити, отже відмовив в. князеві правню належних йому обов'язків зі сторони удільного князя. Коріятовича висаджено з По-

1) Читаємо там: „князь великий Витовт іде и взя землю подолскую, а князю Володимеру Олгирдовичю тогда бившу в Киеве и не всхоте покори учинити и челом ударити великому князю Витовту... и виведе его ис Киева... а на Киеви посади князя Скиргайла“. П. С. Л. XVII. 80 і 94.

2) „А князю Скиргайлу велел князь великий с Киева к Черкасам ехати“. П. С. Л. XVII. 168.

3) П. С. Л. XVII. 171.

ділля; його місце заняли Витовтові старости ¹⁾. Він сам по різних пригодах опинився на угорській Україні, де жив як пан на Мункачі.

Віймкове становище супроти литовсько-руської держави занимали смоленські князі. Независимі від Москви і Литви тяжкими жертвами мусіли боронити своєї самостійности. Вже в часі повстання Андрія полоцького вмішався Святослав смоленський у сей конфлікт, добачуючи й свій інтерес у підірванню сили новоповстаючого литовсько-польського союзу. Смоленськ зазнав болючого поразення, Святослав поляг, а його сини Юрій та Гліб Святославичі попали в полон. Що правда Юрій дістав Смоленськ назад та мусів заключити з Ягайлом союзню умову, яка накладала на нього такі обовязки, що тяжко сказати, чи се ще міжнародня умова, чи свого рода зависимість від великого князівства або від Польщі. В умові Юрій присягою зобовязувався держати все з королем і великим князем, давати їм військову поміч і не вязатися з ворогами короля ²⁾. Тепер у протикнязівським поході зачепив Витовт і його та пішов дальше постанов угоди з 1386 р., бо зажадав від кн. Юрія не лиш військової підмоги проти Витебська, яку й дістав ³⁾, але такого самого послуху, як від удільних князів в. князівства. Святославичі не признали такого права Витовтови, за що той вивів їх зі Смоленська, де посадив свого намісника князя Иманту ⁴⁾.

¹⁾ „Так ж князь віликий Витовт осел на всеи земли на віликом княжени литовском и князь Федор Корятович не хотел бил князю віликому Витовту с подольскою землею слоужити. и князь віликий Витовт пошел во всем литовским войском к Подолью, а князь Федор Корятович услышал тое и побезить к Оугром, а городи осадит Волохи и Оугорский дасть емоу помоч на Витовта, а князь віликий Витовт... вси городи побрал и воеводу князя Федорова поймал и по всем городом подольским свои старости осадил.“ П. С. Л. XVII. 171.

²⁾ Юрій зобовязувався „што ми з ним за один бити, неостати ми короля никоторим временем а никоторим делом, ни уми зле ани у добро не отверечими ся короля, дал есм ему правду и до своего живота неизминити тоея правди а помагати ми королю без хитрости... с ким король мирен и брат его князь великий Скиргайло с тим и я с мирен а с ким король не мирен... ис тим яс не мирен, хотяби с иною братією своєю немирен и с тими миру не держати и с Ондреем полоцким и Полочани миру не держати“. Підписаних є кількох його служебних князів і бояр. Моп. т. ае. II. 7, VI. 28, Arch. Sang. I. 4.

³⁾ Під Витебськ прийшов смоленський князь „со всеми смоленскими силами и вдарил члом великому князю Витовту в службу“. П. С. Л. XVII. 168 і 94.

⁴⁾ „Князю Глібу седячу на Смоленску п будеть не в послушенстві віликому князю Витовту и князь віликий Витовт послѣ свои послал к нему

Усім як й попередніх випадках місце удільних князів з безпосередньою зверхньою властю над землею займали намісники великого князя чи там старости, великокняжі урядники, яких в князь міг по своїй волі усунути. Безпосередня зверхня власть над князівством тим способом переходила до рук великого князя.

Протикнязівський похід з Вильна влучив у свій плян також князівства, які природно опорожнялися. Таких уділів не діставав ніхто з князів на удільно-княжим праві, але Витовт обсаджував їх намісниками. Протест інтересованих князів давлено силою. Опороження Витебська, що був дотепер в руках великої княжни Уляни, матери Ольгердовичів, довело навіть до конфлікту з наймолодшим Ольгердовичем, Свидригайлом. По смерті Уляни післав Ягайло у Витебськ свого повіренника сокольничого Теодора Вісню, що було болючою несподіванкою для Свидригайла; він убив Вісню і сам сів у Витебську. Там однак місця довго не закріпив, бо Витовт вивів його звідтам¹⁾. Розгромлені представники удільного ладу, оскільки не опинилися в підземельних льохах Польщі, утікають до одновірної Москви, а деякі пограничні з Московією князі добровільно піддаються в московським князям²⁾.

Боротьбу з удільним ладом вів Витовт солідарно з Ягайлом і краківськими кругами. Та тут показався блискучий талант Витовта, бо хоч Польща мала на цілі ослаблення самостійницьких елементів і зробити з великого князівства податну масу провінцій з намісниками на чолі, яку легко можнаби влучити в державний організм корони — він довів до централізування зверхньої влади у в. князівстві в одних руках великого виленського князя. Що тут мали інші замисли польські пани з Ядвігою та Ягайлом, а інші Витовт — не уягає сумнівови. Тамті йшли по лінії нищення тих чинників, які противилися інкорпорації великого князівства до Польщі, той змагав до того, щоби скріпити владу великого князя і не ділити її з другими князями, лише оперти її на литовським панстві. Очевидно, сю велико-княжу владу готовив він собі, не кому иншому.

Коли поставимо собі питання, які ближші практичні цілі мав Витовт в протикнязівським поході, у приводженню князів до послуху,

о справленні и он не хотілся справити". Тоді Витовт його усунув і посадив свого намісника. П. С. Л. XVII. 169.

¹⁾ П. С. Л. XVII. 167—8.

²⁾ Між иншими і смоленські князі (1404 р.), бють челом в князю Василю Дмитрієвичу у службу (*ibid.* XVII. 50). Ся подія звязана з остаточним упадком самостійности Смоленська.

„челомбитія“, осаджуванню намісників і т. д., як зве сі нові форми залежності земель від осередка велико-княжій літописець — то пізнаємо, що окрім сцентралізовання суверенної влади в руках великого князя і консолідації держави, новий державний устрій мав дати великому князеві в руки матеріальні засоби, поставити великокняжі фінанси на ширшій і тревалійшій основі, як слушно замічає російський знавець сеї доби¹). Відтепер всі оплати та доходи землі — не лиш сребщина, посощина, подимщина, чи як їх там звали — мали спливати до каси великого князя через руки його намісника, але також усі доходи з княжих дворів, з волостей і міст збільшали велико-княжі фінанси. Крім сталої грошевої дани відтепер плили там всякі доходи судові, митні, корчемні і цлові, як також ще більші природні данини — дякло, мезлева дань, дань медова, кунична та боброва себто доходи з господарських селян. Маючи фінансову силу і по землях залежний від себе адміністраційний апарат великий князь міг легко поконувати непослушних зацілілих ще династів. Що такі практичні цілі крилися на дні сеї акції Витовта, можна дочитатися зі записки менше прихильної йому никовівської компіляції. Літописець при згадці про далекосяглі наміри Витовта перед поразенням над Ворсклюю, вкладає йому в уста ось які слова: „а ми владіти имами... всіми великими княженіи русскими и со всіх великих князей русских учнем дани и оброки имати, а они нам покорят ся и волю нашу творят, якоже ми хотим и повеливаем“²). Записка никовівського збору була мабуть відгомонам сього, що у відношенню до земель великого князівства вже було довершеною річю. Приходить на думку питанне, кому готовив Витовт так сильну велико-княжу владу, бож суверенного, незалежного великого князівства литовсько-руського в пергамінах не було, а й становище Витовта як одинокого великого князя держави ще правом не було узнане? Найближші події показали, що одно й друге в дійсности вже було, і найближші роки мали їм принести й правну санкцію; проти-князівська акція приспішила розвій нового державного ладу, бо віддала керму давнього державного союзу в одні руки, а управителю його поставила до розпорядимости значні матеріальні засоби.

Сучасні краківські круги, яким тяжко відмовити політичного розуму, вибрали ще иншу дорогу, щоби перевести анексію українських земель великого князівства до Польщі. Йшла вона безпосе-

¹) М. Любавскій: Очеркъ истории литовско-русского государства. Москва 1910, ст. 53. (Любавскій, Очерк).

²) Никовівська компіляція під р. 6907. П. С. Л. XI. 172.

редно з Польщі на Україну, оминаючи Вильно, хоч з тою самою метою, що попередна. Рівночасно з нищенням самостійницьких чинників у великим князівстві появляються змагання втягнути деякі пограничні українські землі в безпосередню залежність від Польщі, себто виділити їх зі зв'язи з великим князівством, не чекаючи аж доки вся литовсько-руська держава не переміниться у польські провінції, ідея не чужа пізніше творцям люблинської унії. В землях, яких відразу не можна було прилучити до Польщі, середником до сеї цілі мало послужити введення польських порядків, особливо польського права, яке від перших літ стрічі з Польщею манило загал дрібної шляхти. Не входить тут в рахунок Галичина, основна частина західно-української держави, яка якраз у сім часі (1387) увійшла на стале в склад Польщі з усіми консеквенціями; нею тепер не займаємося¹⁾. Галицьке князівство, по кількох пробах Любарта опанувати його разом з усіма західно-українськими землями, вийшло таки з їх складу, подібно як інші, менші пограничні землі, холмська і белзька. Кременецька і володимирська земля, що якийсь час вагалися разом з Галичиною поміж Польщею, Угорщиною і великим князівством, остаточно позістали при литовсько-руській державі. Тепер Галичина прилучена на стале до Польщі мала дещо інші границі від нинішніх. Як згадано белзька земля творила окрему одиницю при Польщі, а північно-східний скравок нинішньої Галичини (повіти брідський, збаражський і тернопільський) входив в склад волинської, точніше кременецької землі себто від 1382 р належав до великого князівства²⁾. До того східна границя не виходила поза Серет, мабуть бігла на захід від Серету, а на північ від Дністра сягала не дальше як по Стрипу³⁾.

Першу пробу виділити деякі пограничні землі з великого князівства зроблено після другої утечі Виговта в Орден. Тоді підляські землі (дорогичинську, більську, суражську, берестейську та

¹⁾ Про правове життя Галичини в переходовім часі по прилученню до Польщі гл. Грушевський: Барское староство, Київ 1894, IV розділ і Липницько: Суспільні верстви галицької Русі XIV і XV вв.

²⁾ Кременецька земля, до якої входив згаданий вище північно-східний скравок нинішньої Галичини, стояла у п'ятидесятих роках XIV ст. у доволі оригінальній залежності від Польщі і від в. князівства. Держав її Юрій Наримунтович „от князей литовских и от короля“. Акты отн. къ исторіи Западной Россіи, СПб. 1847—1853, I. 1 (Ак. З. Р.). Юрій дістав пізніше й Белз від короля в ленно; колиж по смерті Казимира перейшов він на сторону Любарта, стратив обі землі 1377 р.

³⁾ Грушевський: Барское староство, IV розд.

инші віддано Янушеви мазовецькому. По острівській згоді деякі повернули назад до великого князівства, інші остали леннами корони ¹⁾, найбільше на захід висунені лишилися при Польщі. До ряду старань анектувати пограничні українські землі належить втягнення в якусь залежність від корони західної частини Поділля між Серетом і Збручем, округи Теребовля і Стінка. Сю залежність відношено ще до часів Казимира, на всякий случай перед 1394 р. До нині все ще в отвертим питанні, що се за місцевість і округ Стінка чи Sczenca, як зве її сучасний латинський документ. Безперечно ходить тут о якийсь пограничний округ з Теребовлею, тому місце йому між—Серетом і Збручем. Перешукуючи спис нинішніх осель у Галичині знаходимо місцевости такої назви у різних околицях краю, між іншими і на галицькім Поділлі між Серетом і Збручем; у полуднево-східній частині нинішнього повіту Скалат на схід від Теребовлі є село Стінка. Географічним положенням воно ідентичне з нашою Sczenca з кінця XIV в., тому є всяка правдоподібність, що се та сама місцевість, та напевно ствердити годі, бо місцевість і округ тої назви не приходять більше в історії Поділля. В кождім разі округи Теребовля і Стінка занимали північну часть сього поясу Поділля, що лежить між Серетом та Збручем і як виходить з донаційного документу Шпитка мельштинського ²⁾, увійшли в II пол. XIV в. в якусь близьше нам незнану залежність від Польщі. Полягала вона мабуть на тім, що там введено польське право відносно упривілейованого шляхотського землеволодіння подібно як в Галичині і інших анексах.

Посвяtimo тут на хвильку нашу увагу самому Поділлі. Його доля для нас інтересна тим, що якраз у Шпитковій грамоті виступає воно перший раз зі своєю назвою, а дальше й тому, що ся часть української території ще довгий час по креськім акті була предметом спору між короною і великим князівством, до котрого саме державного тіла вона належить. Для нинішньої історіографії доволі тяжко сю справу рішити тому, що спір о право до Поділля вибух вчасно і через се вже сучасні літописи (польські

¹⁾ Daniłowicz, Skarbiec dyplomów papieskich... Wilno 1860—2. (Skarbiec) I, 302. Ягайло надає Витовтови Камянець литовський на леннім праві.

²⁾ Ягайло вичисляючи інші умови надання пише: „decernentes etiam et volentes, quod non obstante donatione huiusmodi districtus Trebowlensis et Sczenca observentur circa iura ea, in quibus felicis recordationis... Casimir... et Ladislai ducis Opoliensis alias tenentarii illarum partium observabantur“. Mon. m. ae. VI, 115, Arch. Sang. I. 19.

і не менше й литовсько-руські) займали в сій справі сторонниче становище і є тенденційними ¹⁾. Певнішим матеріалом моглиби бути дипльоми та їх в сій справі незвичайно мало і властиво тільки один Шпитків дає поважний доказовий матеріал, інші або аж надто сумнівної вартости або тільки посередно дещо вносять у висвітлення сеї справи. Та хоч литовсько-руський літописець у сій справі безперечно є сторонничий, ніяким способом не можна відкидати його оповідання як від початку до кінця видуманого, як се робить оден з польських істориків ²⁾. Можна уважати з литовсько-руською літописю за певне, що Поділля вже за Ольгерда разом з іншими українськими землями вийшло зпід татарської під литовську зверхність; про зависимість від Польщі тепер нема ніяких слідів. Десь около 1375 р. Александер Коріатович сидів вже на Поділлі. О скільки принялиби ми, що записка пруського хронікара Германа з Вартберге, що якийсь „Koddere filius Algarden“ зложив під Белзом разом з Любартом угорськóму королеви Людвикови ленну присягу вірности — „homagium et iuramentum fidelitatis“ відноситься до Константина Коріатовича, то се вказувалоби, що від сього часу датується ленна зависимість Коріатовичів титулом Поділля

¹⁾ Вкажемо лиш кілька місць, як литовсько-руська літопись на кожнім кроці кладе натиск на литовське право до сеї землі. Коріатовичі — оповідається — пішли княжити на Поділля „Олгердовим презволеніем и с помічю литовскія земли“ — Daniłowicz, Latopisiec w. ks. Litewskiego. Wilno 1827 (Latopisiec) ст. 49, „Олгердовою помістю і волею“ та що Федір „шед с литовским войском и засія подолскую землю в Литві“. П. С. Л. XVII. 82. 389. Всі списки підносять, що Поділля було нескультуризоване. Навязуючи до другого добуття Поділля Витовтом на Коріатовичах підносять літописець, що Витовт „добил литовскими силами а никто ему ни с которих сторон не помагали“. П. С. Л. XVII. 83. Супр. 100. Увар, 279—80. Археол. Переданне половини Поділля королеви підносять як добровільну уступку Витовта: „учини ми тую честь дай ми подолскую землю (Археол. — „половину подолской земли“). (ibid.). Інтересний обяв можна зауважити при порівнанню ріжних списків, як взір тенденційного змінування зміслу тексту літописи при переписуванні. Пр. текст „А добил литовскими силами а никто ему ни с которих сторон не помагал пак король почал просити...“ і т. д. Через інтерпункцію маємо у двох списках противний змісл. В одних списках є по „не помагал“ . (точка) і всаджене слово „Тогда пак...“, у інших точка є аж по слові „король“. З другої лекції виходилоби, що лиш король йому помагав; з першої, що ніхто не помагав, а король попросив вже добутого Поділля. Шкода, що не можемо прослідити сих интересних варіантів на рукописах.

²⁾ Prochaska Podole lennem Korony. Rozprawy Akad. um. Wydział hist.-fil. t. XXXII. (Prochaska, Podole)

від Угорщини, про що й пізніше маємо сліди¹⁾ та ніяк від корони.²⁾ В останніх роках XIV в. лиш західна частина Поділля, округи Тереховля і Стінка, стояли у якійсь ближше нам незнаній залежності від Польщі.

Угорське правительство й в часі угорсько-польської унії не спускало з очей своїх власних інтересів. Васальна залежність, у якій мабуть стояв до Угорщини Константин Коріятович²⁾ († ок. 1385 р.) перейшла на його брата Федора, що по всякій імовірності довело до його конфлікту з Витовтом в часі, коли той зачав так основно приводити князів до послуху, а Угорщина стала знов чужою державою. Та й в справі сього другого завойовання Поділля стрічаємося в історіографії з незгідними поглядами. Деякі історики⁴⁾ звязують виведення Федора з Поділля з походом Ягайла проти молдавського господаря Романа та що тоді, мовляв, Ягайло добув Поділля. Зате великокняжий літописець застерігається навіть проти кооперації когонебудь в сій кампанії. Се дві крайні гадки. Приведем собі в пам'ять, що похід проти Коріятовичів відбувся у звязи зі загальною ревізією залежності удільних князів від великого князя, то стане ясным, що чейже літописець сеї історії в цілості не видумав. Не виключене однак, що тут якраз була кооперація Ягайла і Витовта, тим більше, що господар Роман стояв з Федором в союзі, а поділ Поділля на дві часті, що літописець малює як акт великодушності Витовта, був немов поділом спільної добичі. Федір Коріятович подібно як інші непокірні литовсько-руські ди-

1) П. С. Л XVII. 171.

2) Герман з Вартберге ось що пише про сю подію: *Eodem tempore rege eodem adhuc ante idem castrum existente Koddere filius Algarden mortui regis Letwinorum ac Lubertus frater eiusdem regis obtulerunt se sponte cum uxoribus ac liberis omnibusque suis; committentes se gratie sue fecerunt sibi homagium et iuramentum fidelitatis* (Scrp. r. Pruss. II. 115). Інтересне, що Прохаска (l. c.) сю вістку бере як найважнійший доказ на се, що Поділля було ленном Польщі перед 1386 р. Читаємо справді під р. 1352 у Длугоша (Op. XII. 245), що Татари знищили „*terram Podoliae Regno Poloniae subiectam*“ та ся вістка занадто загальна і від часів Длугоша досить віддалена, щоби її брати з усею точністю.

3) Про Константина Коріятовича є у польській історичній літературі погляд про його прихильність до католицизму, опертий на листі папи Григорія XI. Theiner, *Mon. Pol.* I. 748—9. Зате наші літописи виносять його привязання до грецької віри. В своїй православній ревності він не злякомився навіть на польську корону і Ядвигу, хоч його запрошували „не хотел той вірі присугнути“. Daniłowicz, *Latorpisiec*, ст. 51.

4) Прохаска l. c.

насти (Корибут¹⁾) опинився в польській в'язниці²⁾. По прогнанню дотеперішнього князя Поділля було поділене, аж доки не віддано його Шпиткови (1395).

Насувається питання, що спонукало короля, що зрештою доцільно попирав протикнязівську роботу Витовта, у сім случаю відступити від засади та місто старости посадити на Поділля Шпитка на правах удільного князя в залежності лиш від корони. Чи рішали тут особисті впливи кандидата, чи потреба сильної руки в боротьбі з Татарами — не знати; не виключене одно й друге. Можливе, що Ягайло був переконаний, що Поляк Шпитко раз на все зможе Поділля відірвати від князівства, тому король відступив в тім случаю від засади. Найблизші роки показали, що обчислення Ягайла було хибне. Шпитко діставав землю на повнім удільно-княжим праві, обов'язуючим на Руси і Литві, себто дідично в мужеській і женській лінії. Для себе полишав король кілька замків, які віддав під заряд старост. Два згадані округи галицького Поділля, хоч увійшли в склад Шпиткової області мали свої окремі права. Шпитко зобов'язувався до військової помочи для короля; король за се його боронити³⁾. Длугош подає, що надання Поділля Шпиткови на таких правах зустрілося в опозицію Ядвиги і панів⁴⁾, як незгідне зі загальними плянами державної політики. Ягайло встиг однак свою гадку переперти на шкоду корони, бо як згодом побачимо, новоутворене князівство з таким устроєм не могло удержатися при короні; воно зростається з великим князівством. Правда, по Крєві і Острові уважали польські круги, що всі литовсько-руські князівства є васальними Польщі без огляду на се, чи всі разом, як державний комплекс, чи кожде зокрема, — та вже й 1395 р. можна було добавувати, як далеко до реалізації правних засад, засованих в обох умовах. Тому то в Кракові воліли осадити на Поділлі старосту, чим удільного князя, хоч і Поляка. Тактика польських панів певнійше і коротшою дорогою прямувала до своєї цілі — повної анексії Поділля до Польщі. Шпитко

¹⁾ Посильте під 1392 р.: „Item in desin cziten was Wytowt und Skirgal czu Witwiskin und wordin vaste czweytrechtig undereynander, des vingen sie Karbut czu Cleyne Nowgart und santin yn gefangen deme Konige von Polan“ (Scrp. r. Pruss. III. 185).

²⁾ У в'язниці сидів Федір аж до 1403 р.; тоді його випущено (Skarbiec, I 778).

³⁾ Донаційний документ Шпитка виставлений в Кракові 13/VI 1395. (Mon. m. ae. VI. 115, Arch. Sang. I. 19).

⁴⁾ Длугош, Op. XII. 519.

як Поляк певно бажав держати з короною і він свого обов'язку зглядом короля бувби не занедбав, та інтереси щоденного життя щораз більше зближали його до удільних князів Литви і Руси. Він ставав поволи таким князем, як всі інші князі та незаметно входив в литовсько-руський державний організм. Його участь у справі над Вореклю, від якої польські війська за виразною радою Ядвиги відтягнулися, свідчить, що інтереси його землі були ближші з інтересами в князівства, чим корони. Між удільними князями, що погибли над Вореклю, був і князь Поділля Шпитко; він пропав без сліду.

Два роки надармо ждали, чи Шпитко не поверне, аж 1400 р. надав Ягайло Поділля, викуплене від Шпиткової вдови, Свидригайлови. Чому якраз сьому вічному опозиціонеру — зрозуміємо се на тлі салінських подій з 1398 р.; ходило о паралізування самостійницьких забігів Витовта. Свидригайло довго там місця не закріпив та відходив зі зеднаною симпатією не лиш українського громадянства, але й кольтоністів-Поляків. Князі, що сиділи тут в останнім часі на удільно-княжій праві, ввели й в сю землю устрій подібний до інших князівств литовсько-руської держави та попирали відокремлення Поділля в осібну землю. В перших роках XV в. стрічаємо вже тут, подібно як і в інших землях, служебних князів, зависимих від удільного князя, як князя Василя на Божську (се є мабуть Константинович Коріятовича), князя Ринку на Сокольці і ин.

Нарочно посвятили ми дещо більше уваги пограничним українським землям з Польщею, щоби виказати, що краківське правительство само не довіряло, чи крєвський акт стане дійсністю та безпосередними анексіями старалося поширити границі корони. Тепер звернемо увагу на другий спосіб, яким Ягайло та польські пани хотіли дійти до тої самої цілі. Коли було неможливо зараз анектувати якусь область, старався Ягайло та польські круги зеднувати собі симпатію шляхотського загалу в пограничних землях через надання шляхті в формі привилею прав подібних до прав польської шляхти, а тим самим підтримувати стану шляхотську іридену, що іривувалаби до Польщі. Заким ще дійшла острівська згода до успішного кінця (серпень 1392) надає Ягайло шляхті луцької землі такі права, які вже мала шляхта львівської землі ¹⁾.

¹⁾ За заслуги для короля — пише Ягайло — які положило волинське боярство підчас повстання на Литві надає він боярству луцької землі „omnia ea iura, modos et consuetudines iurium universos, quibus terrigene terre nostre Lemburgensis fruuntur“. Arch. Sang. I. 13.

На перший погляд тут нема нічого нового, бо ж шляхта цілого великого князівства ще 1387 р. дістала права рівні польській шляхті. Щойно коли порівнаємо оба привилеї, пізнаємо, що загал волинського боярства зискував багато. Привилей Ягайла для литовської шляхти признавав їй повне право до своїх дібр, свободне видаванне дочок за муж, звільняв боярство від ріжних чинитьб на річ великого князя і держави або їх сильно модифікував (пр. шляхта відтепер обовязана направляти лиш старі замки, новіж мала будувати ціла земля), та попри се все ставив одну умову, яку робило се наданне лиш привилеєм невеликої групи боярства, католиків-Литвинів — *universis ac singulis Lithuanis... baptisatis vel baptisari volentibus*¹⁾. Ціле руське боярство і часть литовського (грецької віри) було виключене від сих прав. На цілім просторі великого князівства лиш православне боярство луцької землі дістало подібні права, яку привилейована католицька вже тепер шляхта. Коли завважимо й се, що в луцькій землі на загал не було иншої шляхти була тільки українська, православна, стане яним, що для них зроблено виїмок в цілі витворення гравітації місцевого шляхотського загалу до Польщі. Інтересне, що політична лінія польського правительства старатися безпосередно розширити границі корони будьто анексією, будьто витвореннем становой іриденти через поширенне польського державного права на українських землях — тягнеться червоною ниткою через цілий XV вік і дальше, як згадано, аж до люблинської унії. Не що инше, а якраз насильне переведенне анексії українських земель, яких загал шляхти гравітував до Польщі, змусило литовсько-руське панство зректися державної самостійности та хоч-не-хоч дати згоду на таку засадничу

¹⁾ Тому, що Литовці горнутья до католицької віри — пишеться в привилею з 1387 р. — надає Ягайло „*universis ac singulis Lithuanis armigeris sive boiaris nostre ditioni ac signanter illustris principis domini Skirgaylonis ducis Lithuaniae. . subditis, baptisatis et baptisari volentibus — damus et concedimus libertates et iura*“. Кождий боярин-католик дістає потвердження повного права до своїх дібр, подібно як польська шляхта — бо ж вони, мовляв, під одною короною. Дальше говоритья про суди і про свободу виходження боярських дочок за муж та їх право до спадщини. До чинитьб шляхта не обовязана, хиба, що ходить о піддержуванне старих замків; до будови нових має бути завлзвана ціла земля. Потім мова про військову службу і загальне ополченне і при кінци є клявузя: „*Omnis autem, qui sanctam fidem catholicam assumens ab ea damnabiliter recesserit vel ipsam assumere renuerit, nullis penitus iuribus gaudeat superscriptis*“. *Działyński, Zbiór praw litewskich. Poznań 1841. ст. 1 ssq.*

зміну державного устрою великого князівства, яку вводила люблинська унія. Та вернімо до внутрішніх перемін у великім князівстві.

Нищення удільної системи у литовсько-руській державі безперечно булоби скріпило тут становище корони, якщо великим князівством бувби правив сам Ягайло. Та від острівської згоди управитель великого князівства Витовт умів нові обставини злучені з розгромом територіяльних представників зверхньої влади використати для себе і зі заступника великого князя стати дійсним великим князем. Понад його волею правно була ще воля старшого великого князя і короля в одній особі та вона маліла з кожним днем на користь того, чия рука безпосередно заважила на долі важнійших удільних князів. Не диво тому, що кілька літ по острівській згоді не тільки у нутрі великого князівства, але навіть за границею в Москві і Ордені знали Витовта як великого князя Литви і Руси. За такого мають його і руські літописи. прихильні вони йому, чи ні¹⁾; йому, а не Ягайлови приписують вони боротьбу проти удільних князів у руських землях²⁾. Се переконання у нутрі й на вні держави Витовт свідомо піддержував; його трактати з лівонським і пруським Орденем або з єпископом Дорпату (з 1396—8 р.) мають вже характер діяльності мало що не вповні незалежного володаря, звязаного з Польщею лиш союзом³⁾. Під кінець 1397 р. зродилася в головах литовських маґнатів ідея проголосити Витовта королем; а щоби забезпечитися перед Польщею і Орденем задумано передати велике князівство в ленно апостольської столиці, що в сучаснім державнім праві християнської Європи означало повну незалежність від якоїнебудь держави⁴⁾. Самостійницькі змагання Витовта і групи його маґнатів підхопив загал

¹⁾ Згадку про острівську згоду передають північно-руські літописи менше більше такими словами: „Того же літа (1393) король Ягайло Ольгердович внук Гедиманов дал брату своему из двояродних Витофту Кейстутевичу великое княженіе литовское и того же літа сяде на великом княженіи литовском Витофт“. (Ник. П. С. Л. XI. 155, Соф. Пер. *ibid.* V. 245. Новг. Чет. IV. 100).

²⁾ П. С. Л. XI. 162, Никонівська під 1396 р.

³⁾ Про се докладнійше мова у II розділі.

⁴⁾ Так виходить з листу в. майстра до електорів з 26/IV 1398. Voigt, *Codex diplomaticus Prussicus*, Koenigsberg 1836—61. T. V. 99. (Voigt). В. майстер свідомо чи несвідомо сараву трохи поплутав, бо писав що й Ягайло з Витовтом стараються о корону від лапи „obir Littoverland und Ruschelant“, яку як папське ленно мавби прийняти Витовт. В. майстер звертав увагу електорів на велику небезпеку такої комплікації, коли погани опинилисьби під опікою папи. Ясним однак, що Ягайло чейже в 1398 р. не бувби згодився на коронацію Витовта.

панства і дрібних удільних та служебних князів, які тепер дістали на місце розгромлених, знатних удільних князів перше слово в державі. Треба було лиш товчка, який замінивби ідеологією литовської суспільности в діло; він прийшов у формі листу Ядвиги до Витовта, в яким вона жадала від великого князівства данини за руські землі. Підозрівають, що сей лист був зручною інтригою пруських емісарів в Польщі, щоби довести до розриву між короною і великим князівством. Якщо так було — то плян удався. На острові Салін більше число дрібних князів і панів з цілої литовсько-руської держави, що зіхалися тут на пертракції з Орденом ¹⁾, проголосили Витовта королем Литви і Руси ²⁾. Сей революційний крок був сконстантованнем того дійсного стану, що від кількох літ приготавлявся в литовсько-руській державі. Як сильна була тоді Витовтова позиція у великім князівстві, може посвідчити факт, що по такій події, як салінський переворот та лиш по тимчасовій виміні гадок з королем — Витовт у своїх аспіраціях йде ще дальше та вибирається у похід на Татар, в яким помагають йому всі князі і землі Литви та Руси не виключаючи князя з ласки Ягайла Шпитка з Поділля. Широкі плани Витовта, переказані велико-руськими літописями у побільшеній формі, давали реальні дані до думання за границею, що Витовт змагає не лиш до самостійности, але до гегемонії у східній Європі. У хвилях Ворскли (1399) потонули з Витовтовим лицарством і його далекосяглі плани, хоч на се, щоби удержати велике князівство, як окремий державний організм з такою самостійністю, яку витворила в останніх роках дійсність — він був досить сильним. Вибрано компроміс, який 1399 р. дійшов до тимчасового сформування і на переломі 1400/1401 р.

¹⁾ Крім Витовта був там кн. Володимир, брат Жигмонт, кн. Юрій пинський, Михайло заславський. Александер стародубський, Іван Гольшанський. Іван друцький та литовські магнати-урядники головно маршалки і воєводи з усіх центрів великого князівства Вільна. Крева, Трок, Ковна, Ошмян, Усталь, Мідник, Керньова і Вількомира. Mon. m. ae. VI. 187, Scrp. r. Pruss. III. 223 замітка і Bunge, Urkb. IV. 1478—9.

²⁾ Посільге так описує сю подію: „Und uf die cziit worfin die Litovin und Russin Wytowten eynen koning uf czu Littoven und czu Russin, das vor ny gehort was. Scrp. r. Pruss. III. 224. Деякі історики є тої гадки, що koning означає тут в. князя а не короля, бо після сучасного права, лиш папа міг надавати королівську гідність. Безперечно, що пруські дипльоми і хроніки часто мішають поняття grossfurste і koning, та можнаби пропускати, що тут проголошено Витовта таки королем, що не виключало можности ще старатися о корону. Зрештою сам Посільге підносить се проголошенне як нечувану подію у великім князівстві.

дістав остаточно правну санкцію зі сторони панів польської і литовсько-руської держави в столиці відновленого у своїй суверенності великого князівства. Не без значіння є питання, коли властиво признано Витовтови велико-княжу гідність над цілим великим князівством — про яку під 1399 р. говорить Длугош¹⁾ — чи перед катастрофою над Ворсклюю, чи по ній. З оповідання Длугоша виходилоби, що перед; не виключене однак і по катастрофі тим більше, що Длугош часто збирає разом факти, що сталися в тім самім році, річево з собою звязані, та переповідає їх, не придержуючися точно хронологічного порядку. Загал істориків уважає компроміс, на який пішов Витовт за наслідок причини, якою являється катастрофа над-Ворсклюю, що немов Витовт під вражіннем сього неповодження змяк. На нашу думку у сім випадку треба йти радше за дослівним оповіданням Длугоша, по якому виходилоби, що угоду з королем уложив Витовт десь в перших місяцях 1399 р.; маємо сліди, що у сім часі дійсно велися якісь переговори між Витовтом і Ягайлом²⁾. За сим промовляє ще й ся обставина, що чейже по такім ризиковнім кроці, як зірвання з короною, Витовт не бувби відважився заціпати ще Татар, не уложивши вперед своїх відносин до короля. В межичасі мусіла отже наступити якась виміна гадок з королем; удачна виправа на Татар мала позицію Витовта ще більше скріпити. Лише в сей спосіб можна собі пояснити, що Витовт таки ще сього року вибрався в степи та що до участі в сім поході зголосився й дехто з Поляків мимо забігів Ядвиги та короля, які не бажаючи собі зросту могутости великого князя — відраджували свому лицарству брати участь в сій виправі³⁾. Удачний похід на поган бувби справді

¹⁾ „Alexander alias Withaudus Lithuaniae Magnus Dux, cui eodem anno (scil. 1399) per Wladislaum Poloniae regem Magnus Ducatus Lithuaniae donatus et ad vitae tempora precario concessus fuerat...” вбрався на Татар. (Op. XII. 526 під 1399 р.).

²⁾ Салінський зізд відбувся в жовтні 1398 р.; поразенне над Ворсклюю в серпні 1399 р. Тому переговори в Ягайлом та наданне Витовтови в. княжої гідности — після Длугоша — могли статися десь в січні-марті 1399 р. Маємо сліди, що Ягайло в сім часі перебував на Литві, бо в грудні 1398 р. старався Витовт в Ордені о право свобідного полювання для Ягайла в пограничних лісах. Mon. m. ae. VI. 191.

³⁾ „Wladislaos Poloniae Rege et Hedvigi Regina magnopere nequicquam dissuadentibus (scil. участі в поході). In qua frequentissimus ex Polonica gente numerus se militarium armaverat; nisi Hedvigis Poloniae Regina... pene universos Poloniae milites, paucis exceptis, ab illa avertisset“. Длугош, Op. 526.

небезпечним атутом в руках Витовта супроти корони. Він бувби скріпив не лиш фактичну силу великого князя (союз з Ордою та вплив на неї, де мав він посадити свого протегованця Тахтимиша), але також бувби підніс його моральний авторитет перед очима цілої Європи. Зрозуміємо се краще, коли уявимо собі, що боротьба з невірними під кінець XIV і на початку XV в. порушила знов християнську Європу, що як кількасот літ тому назад спішила зі своїм лицарством у св. Землю, тепер тягнула над Дунай проти Османів. Яка авреоля булаби окружила східно-європейського неофіта, якщо йому на степах України булоби удалося се, що не удалося цісареві Жигмонтови під Нікополем (1396). Досить, що під кінець 1399 р. бачимо Ягайла у приязних зносинах з Витовтом¹⁾; сеж підготовлювано почву під нове зближення корони з великим князівством. На переломі 1400/1 р. на зїзді у Вильні переведено ревізію дотеперішнього державно-правного відношення корони до великого князівства та уложено нові засади в акті, що називається загально виленською унією.

До участі у виленських переговорах втягнуто значно ширший круг представників литовської суспільности чим у попередних. Крім зверхників обох держав Ягайла і Витовта (Яльвіги вже тоді на світі не було, померла 1399 р.) була там польська і литовська шляхта. Велике князівство репрезентувала майже виключно новоугербована литовсько-католицька шляхта; з української та руської сторони взагалі не було майже нікого. У своїй грамоті, яку Витовт видав як урядовий документ довершеного порозуміння — навіязує він до крєвської угоди, стає на становищі, що попередні зобов'язання не змінюються, а тепер з сеї нагоди, що Ягайло віддав йому найвищу владу у в. князівстві — *supremum principatum terrarum suarum Lithuaniae et ceterorum dominiorum ducatus* — та взяв його за співробітника у своїх трудах — *in partem suae sollicitudinis* — він їх узнає і ратифікує. Нове становище Витовта відносилось лише до його особи, за що він обіцяв короні вірність так як передше „*exnunc prout extunc, extunc prout exnunc*“ — як висловлюється Витовтів канцелярист. По смерті Витовта мало ціле велике князівство перейти у руки корони — *plenarie adiungi* — мало наступити зреалізованне крєвського акту

¹⁾ В змї 1399/1400 р. Ягайло знов був на ловах у Витовта. Мон. т. ае. VI. 205.

Витовт застерігав лиш уділ братови Жигмонтови на правах удільного князя і жінці Анні деякі землі у доживотте¹⁾.

Такі самі зобовязання брали на себе представники великого князівства: виленський єпископ, князь Іван Ольгимунтович з синами, товариш недолі і тепер лучшої долі Витовта та около 30 магнатів, майже виключно литовських і католицьких²⁾. В окремо виданій грамоті uznawali вони себе репрезентацією держави, потверджували крєвський акт, годилися на прилученне великого князівства до корони по смерти Витовта та застерігали собі й евенчуально Витовтови (на випадок життя) деякий вплив на вибір короля, якого по смерти Ягайла мала доконати польська шляхта³⁾.

Іменем польської шляхти зібраної в марті 1401 р. в Радомі зобовязалися польські магнати в окремо виданім документі держатися виленських постанов. Покликуючися на єдність віри, якою злучилися 1386 р. — про політичну злуку нема ні слова згадки — зобовязуються нести Литві поміч все і всюди. Дальше ручать вони, що король полишить Витовтови до смерти ціле велике князівство — *supremum principatum terrarum earundem Lithuaniae et ceterorum dominiorum suorum*. По смерти Витовта має велике князівство wraz з особистими уділами Витовта — *supremus principatus... una cum bonis et terris eiusdem Ducis Wythowdi personalibus* — перейти до Ягайла і польської корони. Рівночасно застерігають польські пани Витовтови і литовській шляхті вплив на вибір польського короля на случай пе-

1) На вступі згадує Витовт, що тоді, коли покликано Ягайла на польський престіл, він зобовязався Ягайлови до вірности. Тепер Ягайло покликав його до співпраці у своїх трудах і добровільно — *de manu sua nobis dedit et contulit* — найвищу власть у в. князівстві — *supremum principatum* і се зобовязує його всі дотеперішні приречення потвердити. Дальше пише: „*Item, quod post decessum nostrum principatus supremus terre Litvanie et alia dominia ipsius domini Wladislawi regis Polonie fratris nostri predicti una cum omnibus bonis, terris et ducatibus et quibusvis dominiis nostris patrimonialibus ad ipsum dominum Wladislawem regem et eius successores et ad coronam et ad regnum Polonie debent reverti, adiungi plenarie et t. d., кромі вичислених земель. які Витовт за згодою Ягайла записує братови Жигмонтови, „de quibus nihilominus idem dux Sigismundus... ipsi domino Wladislawi regi et eius successoribus et corone et regno Polonie cum suis succedaneis temporibus perpetuis prout ceteri principes Litvanie et Russie obedire, obsequi et subici tenebitur et servire“*. Так само робив деякі записи жінці — Mon. m. ae. VI. 233.

2) Лиш деякі імена подобають на руські.

3) Zbior praw lit. ст. 3 і Mon. m. ae. VI. 234.

редчасної смерти Ягайла¹). Виленська унія подібно як і креська не минула в наслідок неточного висловлювання багато неясностей. У грамоті литовської шляхти говориться, що по смерті Витовта державно-правні взаємини між обома державами мають уложитися на підставі креської аплікації великого князівства до корони (*adhaerere, subici, servire*) та рівночасно є там мова і про унію між обома державними організаціями — *perpetuam unionem*.

Характеристичне, що до участі в сім державно-правнім акті втягнуто хоч якусь зглядну репрезентацію суспільности. Сталось се мабуть на жадання польської шляхти, яка вже на попередних умовах навчилася, що на зобов'язання самого великого князя, хочби як впливового на Литві, не можна числити, бо кождий новий претендент, який матиме за собою землю, може всі приречення попередника без страху зложити до архіву. Тому втягнуто до участі дещо ширші круги суспільности. За репрезентантів великого князівства узнано однак лиш тих, яких обнимав привилей Ягайла з 1387 р. — передовсім більше католицько-литовське боярство, т. зв. панів, що свідчить вже про впливові їх становище в державі. Як колись по креським акті так й тепер удільні князі і князики, що ще зацілилися на українських та білоруських землях, хоч вже в иншій державно-правній залежності від великого князя, — мусіли виставити грамоти, що по смерті Витовта не узнаватимуть иншого зверхника як Ягайла та польську корону. Сі грамоти появляються під кінець 1400 та в перших місяцях 1401 р.²).

Ані креська ані виленська умова не знайшла симпатії на Україні ані на Русі взагалі. Злука з Польщею, хочби аж в будучині, по смерті Витовта — викликувала тут опозицію. Показалося се найкраще в співчуттю, яке знайшло серед української суспільности повстаннє Свидригайла проти Витовта з 1402 р. Свидригайло однак не зумів поставити своєї справи так, як свого часу (1390—2) Витовт, хоч йшов тою самою дорогою, що й він — зв'язався з Ордемом та завіззав хрестоносців на поміч³).

¹) Ryszczewski, *Codex diplomaticus Poloniae, Varsoviae*, 1847. I. 151.

²) Александра Патрикєвича стародубського з 31/XII 1400 (Ак. З. Рос. I, 17), Івана Ольгимунтовича Ольшанського з 12/I 1401 (*ibid.* I. 18, *Mon. m. ae.* VI, 27), Юрія Михайловича (Коріятовича) з братом Андрієм з 24/II 1401 (Ак. З. Рос. I, 19). Звертають на себе увагу дві послідні грамоти, в яких Ягайло має титул лиш *rex Poloniae*. Грамота кн. Семена друцького походить з 11/V 1401 — *Mon. m. ae.* II. 30; також князь без уділу Юрій Довгот (Лингвеневич) зложив таку грамоту — Ак. З. Рос. I, 20. ³) *Gl. Voigt V*, 124—5.

Виленьська умова відновила самостійність литовсько - руської держави; суверенні права над нею мали аж в будуччині спасти на Ягайла, зглядно польського короля вибраного по порозумінню з литовсько - руською суспільністю. Зрештою по виленьській умові відносини великого князівства до Польщі виглядали радше на тісний союз, чим унію, а пруський літописець Посільге навіть називає їх союзом в ціли оборони проти зовнішних ворогів — „weder alle ire anefechter“¹⁾.

Виленьський акт закінчує п'ятнадцятилітню фазу критичного часу для литовсько - руської державности, що правда правно неповної, однак життя робило своє та раз-у-раз змінювало право на пергамінах, аж доки й велике князівство правно знова не зачало істнувати як самостійна держава. Се п'ятнадцять літ переходового часу в історії державного права Литви та звязаних з нею українських і білоруських земель. Тому кинувши сей історичний нарис як основу, приглянемося ближше державно - правній структурі литовсько-руського державного союзу й то так відносинам цілого великого князівства до корони, як і удільних, головно українських князівств до свого ближшого і дальшого зверхника. Та як вже принагідно ми зазначили, кінець XIV в. історії державного права великого князівства виказує засадничі та глибокосягаючі переміни, які не могли відразу утревалитися, підлягали ріжним потрясенням в формі реакцій — проява, яку стрічаємо все і у всіх державах при засадничих змінах їх конституцій. Наслідок був такий, що у всіх фазах сього періоду дійсність далеко відступала від правного стану. Інше було право списуване в умовах — инша практика. Історикови права — як згадано на вступі — трудно, часто й неможливо рішити, де кінчиться правна засада і де вже зачинаються факти, які всупереч списаним засадам творять нове звичаєве право та відколи воно набирає правної сили та перестає вже бути лиш низкою фактів. Бо в обсягу державного права, більше чим в інших ділянках правового життя, переведенне в життя засад зачеркнених законом є конечною умовою, щоби норма стала обовязуючим правом. Так само у сім періоді повнім державних катаклізмів тяжко повести границю між правом в субктивнім

¹⁾ Ось його слова: „Der konyng von Polen vorbant sich mit den Rusin... (Надпись). Ouch machte Jagil der konyng von Polan uff eyn nuwes mit Wytowte eune vorbindunge und mit den Russin und Polan und den herzogen von der Massov und den bischoffen, das sy den andern weldin helfen, weder alle ire anefechter“, Scrp. r. Pruss. III, 245.

значінню і самоволею представника влади, отже до чого він є управлений, а що вже є надужиттем та ломаннем права. Трудність ся є подвоєна особливо тоді, коли ходить о несписане звичаєве право. Приміром коли мова про кревський акт або про зношенне удільних князівств, то великий князь робить тут акти та затагає зобов'язання до певної міри на власну руку, проти дотеперішного звичаєвого права та насильно їх переводить, не все навіть з успіхом; і се ставить дослідника історії державного права сього часу перед питанням, чи такий акт оден чи другий навіть по своїм проголошенню мав силу обов'язуючого права. Не говорячи вже про се, що в таких важних актах як кревський, знаходимо зобов'язання неможливі прямо до зреалізування. Приступаючи до подрібного розбирання деяких інститутів та актів із обсягу державного права сього часу, звернемо хоч на коротко увагу на правне становище великого князя у литовсько-руській державі перед і по 1386 р., яке йому признавало дотеперішнє звичаєве право.

II. Великий князь та його правне становище в державі під кінець XIV в.

Оден з польських істориків¹⁾ твердить, що на Литві у другій половині XIV в. панував абсолютизм. Своє твердження опирає він на тім, що великий князь мав право не лише потягати менших бояр до особистої праці, але також мішатися у їх родинні справи. Великий князь рішав навіть про подружжя боярських дочок, що зніс Ягайло щойно привилеєм з 1387 р. Чи оправдані такі висновки — погляньмо з другої сторони на державний устрій литовсько-руської держави в сім часі. На Волині сидить Любарт і його син та рядяться як самостійні, суверенні князі, ведуть самостійну політику, заключають умови, — так що й війна за Галичину се властиво війна Любарта, а не цілої литовсько-руської держави. На Поділлі Коріятовичі виходять прямо з державної звязи з великим князівством. Кейстут сидить на Троках як другий великий князь, а всі державні справи рішає рада князів роду Гедиминовичів — старі думи. Чи се все говорить про абсолютизм великого князя? У литовсько-руській державі до 1382 і навіть до 1386 р. немає слідів абсолютизму, ані централізації; велике князівство се властиво

¹⁾ Jakubowski, Opis księstwa trockiego z r. 1387. Przegląd historyczny t. V, str. 38. Противні погляди висказує Васілевскі в творі: Litwa i Białoruś, Краків, 1912, річ більше публіцистичного, чим стисло наукового характеру.

федерація цілого ряду менших і більших князівств в ріжнім державно-правнім відношенню до себе й до центра, споєних тільки зверхною владою великого князя, що сидів у Вильні. Наведений на початку погляд опертий лише на однім роді публично-правної залежності боярства від великого князя і то не належно інтерпретованім. Вмішування князя у родинні справи боярства не опиралося на особистий, ані на приватно-правний залежності боярина від свого володаря, бо в сім часі навіть залежність староруських смердів не прибрала ще такої форми; вичислені тягарі бояр і управень князя були привязані не до особи боярина, але до його дібр. Боярська дочка не тому не могла без відома князя вийти заміж, що вона особисто була залежна від зверхника землі, але тому, що на її маєтках тяжіли деякі обовязки, служебности на річ великого князя зглядно держави, яку він репрезентував. Великому князеві не було байдужним, хто дістане маєток боярської дочки разом з її рукою. Він мусів знати, чи її муж буде спосібним відповісти всім обовязкам, які тяжіли на маєтку боярської дочки, особливо обовязкови військової служби, привязаної до боярського маєтку і аж через маєток до особи поміщика. Крім воєнної служби й нерозлучно з нею звязаних чинитьб (будова укріплень та замків) вже в сім часі тяжіли на боярських добрах дуже невеликі державні тягарі, тому годячися вже на наслідство дочки свого боярина, великий князь хотів знати, чи хоч найважнійший державний обовязок — військової служби — буде зреалізований. Свою ціль досягала державна влада в той спосіб, що застерігала собі право давати свою згоду на подружжя боярської дочки - наслідниці тільки з боярином здібним до військової служби.

Ще на другу обставину треба звернути увагу, коли йде мова про тісну залежність дрібного боярства від великого князя та про абсолютизм зверхника держави — що інша була влада великого князя у корінній Литві, інша в решті території держави; наведені факти походять якраз з корінної Литви. Нерівна влада великого князя у ріжних областях держави се наслідок іншого способу формування та укріплення державної влади в ріжних територіях великого князівства. Власть великого князя на Литві поширилася дорогою завойовання дрібних племінних князиків князем, що сидів на Вильні. Дрібні князики улягаючи перемозі Вильна втрачали разом свою зверхню владу і сходили до ролі великих маєтків в приватно-правнім значінню. Тому у корінній Литві власть великого князя була сильніша. Противно на Русі; українські землі входили в склад держави переважно не дорогою завойовання а пра-

вом наслідства — отже добровільно, та приносили з собою розвинені форми державного життя. Сим дасться пояснити, що тут був інший державний устрій, в головному він полишився незмінений і великий князь в імя старини уважав себе оборонцем існуючого ладу. Старина, пошанованне обов'язуючого тут права стало *summa ius* не лиш у державнім, але ще більше в приватнім праві.

В XIV в. зауважуємо у великім князівстві подібно як дві культурні, також дві правні верстви, стару литовську і нову сильнішу українську. Нові правні засади посувалися з полудня на північ, опановуючи і області корінної Литви, одні сильніше, другі слабше. Найменше своїх слідів лишило руське право на Жмуди, де й власть великого князя була найсильніша. Великі князі уважали сю провінцію зависимою від них мало не на засадах приватно-правних та дарували її і міняли тільки під умовою згоди інтересованого ближшого роду. Централізм і сильна влада великого князя на Литві се останки первісного, литовського державного права; згадана висше вимагана згода членів роду при диспонуванні областями держави, навіть на Жмуди, се вже нова верства правних норм — впливи старо-українського права.

Удільна старо-українська система знала також великого князя — старшого київського князя і удільних князів та відносини між ними були значно свободніші, чим їх сгрічаємо у литовсько-руській державі. Стара руська земля була немов власністю Рюриковичів у значінню публично-правнім; їм всім разом прислужувала суверенна влада, а кождочасні князі по уділах се лише носителі часті суверенної влади відносно своєї землі під моральним проводом провідника роду Рюриковичів, що сидів у Києві та мав лише берігги, щоби князі Рюриковичі на підставі права старшинства пересувалися з одного уділу на другий, з менше впливового на більше впливовий. Ся засада ніколи вповні не була переведена в практиці та вона все була ідеалом і також теорією старо-українського державного права. Така Жмудь з якимсь окремим до неї правом кождочасного великого князя на Вильні булаби неможлива на Русі; вона не моглаби була остатися поза тою групою земель, які підпадали під поділ між Володимирове племя. На Литві се було можливе — отже також останок литовського права. Та вже XII і XIII вік внесли у нас в засаду старшинства принципи родового наслідства — право отчинности — в обсягу якоїсь галузі роду відносно якоїсь землі, себто наступила немов заміна права цілого роду до цілої Русі правом поодиноких відног династії до поодиноких частій Русі, до одного або більше уділів. Ся нова за-

сада, не нехтуючи остаточного права цілої династії, мала своє повне приміненне також на Західній Україні і нема сумніву, що взірці з сих українських земель стали приміром в державнім устрою для великого князівства в XIV в. Вони пережили майже до кінця сього століття з тою зміною, що права роду Рюриковичів в литовсько-руській державі перейшли на рід Гедиминовичів. Можнаби навести ряд примірів на се, що в другій пол. XIV в. династія у великім князівстві уважалася співвласником суверенної влади в державі та що се право виконувала. Всякі заграничні умови й союзи, що могли потягнути за собою зміну в областях або в правах цілої держави робить великий князь тільки за радою і згодою удільних князів Гедиминовичів. Ягайло рішається (1382 р.) віддати Жмудь Ордену лиш — *mit Rate, Mitewissen und vollbort* — матери Юліяни і братів¹⁾, причім Скиргайла втягає як співконтрагента при підписанню умови. Ходило тут о зменшення державної території, тому жадається не лише повідомлення ради князів, але прямо їх згоди — *vollbort*. Так само перехід від воєнного стану до мирного, а навіть самі пороговори можуть діятися тільки за згодою роду, хоч у сих справах, як менше важних, великий князь має більше свободну руку. Того самого року приступає Ягайло до переговорів з Ордену лиш в присутности Скиргайла по попередній нараді з князями-братьми — *mit ryfem rate aller unser andern brudere*²⁾. причім брати виступають не тільки як свідки, але також як співвиконавці умови.

Се право династії було звісне також заграниці. Тому як з одного боку правні документи, які досягали прав цілого великого князівства, адресовані не лише на імя великого князя, але часто також на імя інших князів³⁾, так з другого боку заграниця жа-

¹⁾ В грамоті до Ордену читаємо: „Wir Jagaln... und wir Skirgal... mit Rate, Mitewissen und vollbort unser lieben Mutter Julianne der grossen königinnen zcu Littoven und dessir undirgeschrebener unsir bruder also Cariebut, languenne, Carigal, Wigant, Swetregal und unsers getruwen Rates... постановили. (Kod. dupl. Litwy ст. 58—9).

²⁾ В обох перемирних грамотах з 1382 р. читаємо таке: „Wir Jagal von gotis gnaden grosir konig zeu Lithauwen und wir Skirgal herczog zcu Tracken gebrudere mit eygenem willen und ryfem rate aller unser andern brudere... прирікають держати перемирє. Das gezcugin unser liben geborin bruder hir nach geschrebin Cariebut, Langwenne, Carigal, Wygant, Swetregal und Hannike bürger zcur Wilne unser getruwer dyner“. (I. с. ст. 56 і 60).

³⁾ В. майстер 1383 р. вивідаючи Литві війну, пише: „So wisse Jagal mit dynen brudirn“. (I. с. ст. 62). Навели ми тут лиш оден-другий

дає, щоби подібні акти підписувало як найбільше членів роду. Се бачимо не тільки у міждержавних зносинах з Орденем, але також при креськїм актї. Польська шляхта не вдоволяєтьсѧ порукою Ягайла, але жадає поруки всїх князїв і всїх, якї були присутними робить закладниками від великого князївства. Між князями, що фігурують в імени династїї на грамотах сих часїв, стрїчаємо не тільки князїв з удїлами, як Корибута, Відунта, але також князїв з незначними удїлами або й без них (Лїнгвена). Звертає на себе увагу впливове становище деяких жїнок з роду, особливо матери Ольгердовичїв, Юліяни. Чи її значїнне треба приписати визначнїй її особистостї, чи її роля опираласѧ на якїсь загальнїй підставї? Особа великого князя, великої княжни — *der grossen königinnen czur Littoven* — висуваєтьсѧ на поважне місце при вирїшуваннї державних справ не лише при переговорах з Орденем, але також в креських пертрактацїях її рада заважає при рїшеннї справи. Впливи великої княжни Юліяни уважалиби ми особистими, а її становище вїїмковим, колиби у другїм поколїннї велика княжна Анна, жїнка Витовта, не відгравала подїбної ролї; вона навїть переймає поруку за сповненне так важного державного акту, яким являєтьсѧ острївська згода. На нашу думку попередно наведенї факти дадутьсѧ пояснити лиш сказаним више, себто є ще одним доказом на їснуючу засаду державного права великого князївства, що цїлий рїд Ієдиміновичїв уважавсѧ носителем суверенної влади в державї й до нього остаточно належало у XIV в. рїшаюче слово у справах держави. Зрозумїлим є, що й голос матери князїв та жїнки великого князя в родиннїй радї мусїв мати поважне місце. Констатуючи се право роду, не можемо сказати, щоби устрїй великого князївства у другїй половинї XIV в. віку мав цїхи абсолютизму великого князя, як дехто хоче. Великий князь репрезентував лиш власть роду внутрї держави й на зовнї; менше важнї справи великого князївства полагаджував він сам або при помочи своїх урядникїв, а дїла, що животно доторкали держави, належали під рїшенне загалу князїв.

Вертаючи тепер до розслїду правного становища великого князя серед князїв династїї і в державї, приглянемося питанню, яка дорога вела на велико-княжїй стїл, себто чи були якї норми

прїмїр з останнїх рокїв перед креськїм актом, за те цїла друга половина XIV в. дає в сїїй справї подостатком доказового матерїялу. Бїльше гляди: Kutrzeba, Unia Polski z Litwą ст. 469—472; в збірнику: Polska i Litwa w dziejowym stosunku, Kraków 1913.

права наслідства на гідність великого князя? Сталих засад доглянутися тут годі, подібно як у XII та XIII в. на Русі, та все таки ідеологія права старшинства без загального примінення у практиці й тут передісталася. Та сама ідеологія, що окружала на Русі авреолею високої моральности кожного, хто в практиці узнавав право старшинства, була й для зручених Ієдиміновичів найвисшим моральним правом, справедливою, що в тих часах є ідентичним з нормою обовязуючого звичаєвого права. В дійсности все однак лиш одна, реально сильніша галузь династії резервувала собі право до велико-княжої власти. Шануючи в теорії права старшого та покликуючися на нього у святочних хвилях — про особу кандидата на великого князя рішає звичайно воля і назначенне попередника попере те реальною силою, яку він свому наслідникови ставляв до розпорядимости. В такий спосіб назначенне попередника і реальна сила кандидата стаються найважнішими дорогами на велико-княжий стіл. Насувається з черги питанне, коож назначує звичайно попередній великий князь? Безперечно, що сина — та чи найстаршого? Практика XIV в. говорить, що неконечно найстарший ставав в очах умираючого великого князя найгіднішим. Звичайно призначенне попередника зверталоса до особи найспосібнішого сина, а через те найбільше любленого великим князем. Сей звичай входив вже в розріз з найбільше свободно понятим правом старшинства та рівночасн з тамтою правною ідеологією та причинявся до витворення иншого рода права старшинства, не старшинства фізичного, але юридичного. Назначений попередником великий князь силою свого назначення на великого князя є найстаршим. Інститут юридичного старшинства знаний в сучаснім московськїм праві так як там, так і тут був лиш здеінерованнем старо-українського права старшого в публичнім праві. Вхопивши велико-княжу власть у свої руки стараєса великий князь її заховати для свого роду, шоби перед своєю смертю розпорядити нею по свойому бажанню. Інші члени династії хоч-не-хоч се право признають, та лише тоді, коли за родом великого князя є матеріальна сила і моральна підпора землі. По смерти Ольгерда для старого Кейстута є самозрозумілим, що на Вильні має з призначення попередника засісти Ольгердович Ягайло, звісно навіть не найстарший між братами, і він йому се право признає¹⁾. Справу

¹⁾ Літописець пише, що по смерти Ольгерда Кейстут „почнет держати князем великим сина его князя великого Ягайла і почнет так приездити ко старим думам. как ко брату прищивал ко старійшему“ (Danilowicz Latopisiec ст. 40).

наслідства на велико-княжий стіл посередно висвітливо краще, обговорюючи справу наслідства на стіл удільного князя, бо дорога на велико-княжий стіл веда через виленський уділ. Хто здобув виленський уділ, тим самим здобував стіл великого князя.

Як, сказано, гідність великого князя була нерозривно звязана з виленським удільним князівством, а осідок у Вильні — подібно як на Русі у Києві — був *conditio sine qua non*, щоби інші князі його власть як першого отже великого князя признавали. Тому князь, який здобув велико-княжу власть і осів у Вильні, узнає виленський уділ за свою отчину, що було способом до задержання велико-княжого уряду при своїм роді, бо право отчинности було титулом, на підставі якого поодинокі галузи династії старалися петрифікувати свої права до поодиноких уділів, про що мова низше. Значінне Вильна як осідку верховного князя держави не змінилося й тоді, коли великим князем був польський король (роки по креськьм акті 1386—91). Ягайло виразно задержав Вильно при собі та навіть переходно не віддавав його нікому з удільних князів¹⁾, свідомий, що факт осадження якогонебудь удільного князя в столиці держави і виленської області був би початком його велико-княжої власти, що пізнійше й справді сталося.

Тільки одно удільне князівство в другій половині XIV в. виступає до ривалізації з Вильном — се Троки, тому й становище великого князівства троцького є в сучаснім державнім праві литовсько-рускої держави винятковим. В сьому удільний князь, майже зрівнується з великим князем на Вильні та в своїй групі земель рядиться майже самостійно признаючи ще однак першенство виленського володаря. Сей виїмковий випадок по нашій думці не опирається на ніякім дотеперішнім праві, а тільки на обопільній умові братів-князів Ольгерда і Кейстута, сидюю якої Ольгерд гондився *ad personam* віддати Кейстутуви більшу владу, чим иншим князям, яко тому удільному князеві, що допоміг йому сісти на виленським замку²⁾. Розуміється, що становище великого троцького

¹⁾ Ягайло по своїй коронації на польського короля зобов'язується перед Скиргайлом не віддати Вильна нікому „weder unsern gebohrnen brüder, noch keinem andern, weder ewiglich noch zu leibdingen, es sey denn, dasz es wäre mit desselbigen erlauchtigsten Fürsten herzogs Skirgallen willen, sondern dasz wir dieselbigen sogenannten vier häuser uns, unsern königen und unsern kindern, halten wollen“. Mon. m. ae. II, 17.

²⁾ Справа великого троцького князівства і його відношення до великого князівства виленського має свою літературу. Прохаска, Przyczynki

князя супроти браку писаного та точно зясованого державного права у великім князівстві ставало прецеденсом, що ролив нові засади правні, яких вже боронить як сам Кейстут при нагоді зміни особи великого князя на Вильні, так також його син; він зголосив своє право до батьківського становища зязаного по його думці з його троцькою отчиною та з успіхом своє право витревало боронив. Істнованне великого троцького князівства і побіч нього також волинського, яке також аспірувало стати великим, має дещо подібного до сучасного устрою великоруських князівств московського, тверського, рязанського і т. д.; а співволодінне Кейстута і Ольгерда нагадує нам живо знану форму співволодіння Романовичів з XIII в. — Данила та Василька.

Звернемо увагу тепер на прероґативи, які відзначали виленського великого князя від інших удільних князів. Він є не лише головою і провідником роду, але також зверхником — цілої держави. Право великого князя не опиралося тільки на моральнім авторитеті — як на Русі; воно має вже юридичну, примусову силу. У внутрі держави він рішає спори між поодинокими удільними князями, бо до нього належить дбати про лад і порядок у міжкнязівських відносинах в державі. Удільного князя, який узнає великого князя за свого зверхника, обовязаний той боронити від всяких ворогів не лише заграничних, що само собою розуміється, але й внутрішніх — себто берегти установленого ним ладу¹⁾. Зі сказаним зязана найважнійша прероґатива великого князя у внутрі держави — право обсаджувати опорожнені уділи. Та при опорожненню уділів могли заходити дві можливости; удільний князь міг оставити синів або уділ оставав без наслідника попереднього князя. В першім випадку звичайно ограничалосся право великого князя лиш до апробати стану, який приготував умираючий попередник. Великий князь не мав права змінити роду, який повнив льояльно всі обовязки в користь цілої держави; такі старання противилибися узнаному праву отчинности. Якщо хотів великий князь рід дотеперішнього князя виелімінувати — приходило до

krzytyczne do dziejów unii, Rozpr. Akad. um. Wydział hist. t. XXXIII, стор. 60—61, боронить погляду, що був лиш оден великий князь Ольгерд, а Кейстут був звичайним йому підручним удільним князем, який на підставі спеціальної умови дістав право особистої власности свого уділу, чого не мали інші князі. Конечни, Jagiełło i Witold, Przewodnik nauk-liter., 1892—1893, знов твердить, що були два великі князі і два великі князівства. Наш погляд висказали ми в тексті.

¹⁾ Mon. m. ae. II. 9.

конфлікту з кандидатом та його родом. У другім случаю, коли уділ опорожнився через вимерте дотеперішнього княжого роду, справу обсади порожнього уділу рішав великий князь в порозумінню з династією. Волю попередника у сім випадку великий князь не був обов'язаний респектувати, а респектував її о стільки, о скільки жив з ним у дружних відносинах; зрештою в границях, зачеркнених правом цілого роду до великого князівства мав вільну руку. Опорожнений уділ він міг надати тільки комусь із княжого роду Гедиминовичів або споріднених з ними Рюриковичів¹⁾, при чім повинен був взяти під увагу ближших кривних вимершої галузи роду. Від сих обмежень не міг великий князь відступити; призначення уділу комусь зпоза династії являлося чимсь незвичайним, самоволею проти існуючого права, яка з природи річи викликувала реакцію зі сторони династій. Навіть в часі, коли з центра побідно йшов похід великого князя та нищив удільних князів — призначення уділу чоловікови зпоза князівського роду довело до епісії, яка закінчилася вбивством не княжого кандидата²⁾. Обурення князів було узасаднене дотеперішнім звичаєвим правом, хоч се був факт — як записує літописець — „чого прежди не бивало в литовскої землі, сторонам владіючим великим княженієм литовским“³⁾, щоби люди посторонні а не Гедиминовичі княжили у великім князівстві.

Великий князь мав ще інші права і обов'язки в державі; до нього належало дбати про відповідне забезпечення цілої держави назверх себто дбати про відповідний стан оружної сили у великім князівстві, за посередництвом і при співпраці місцевих удільних князів. До великого князя належало наглядати, чи оборонні пограничні замки є в належнім стані; колиж заходила потреба завізувати чи часть землі чи цілу землю зреставрувати старі і також у важних стратегічних точках здвигнути нові замки. Як говоримо про організацію оружної сили держави, заходить питання, чи мав великий князь право хоч у сих справах безпосередню власть й на територіях удільних князівств, головно чи прислугувало йому право роздавати в удільних князівствах служби — помістя на

1) Останків Рюриковичів споріднених з литовськими князями не відрізняли в практиці від Гедиминовичів.

2) Ходить тут о справу надання Витебська сокольничому Ягайло Вісні по смерті Юліяни, матери Ольгердовичів. Проти сього надання піднав протест Свидригайло і убив Вісню. П. С. Л. XVII, 167 і др.

3) Так само обурювався Витовт по кривськім акті, коли на Вильні посадив Ягайло Поляка старосту. П. С. Л. XVII, 79, 92 і 45.

військову службу, що якраз у XIV в. стало на широку скалю практикуватися? Се право йому не прислугувало, бо всі державні землі в удільних князівствах, пізнійші господарські, належали ще тепер „з повним правом і панством“ до місцевих удільних князів і через те служби роздавали вони, а не великий князь. На військові і загально-державні цілі прислугувало великому князеві право побирати з усіх земель грошеву дань — сребощину, яку в поодиноких удільних князівствах збирали мабуть органи місцевого князя. Дань грошева йшла на будову й утриманне більших пограничних замків, які поодинокі земля не була в силі здвигнути та на удержанне сталих військових дружин, які великий князь мав при собі. Інші воєнні сили держави були обов'язані вирушати в бій своїм коштом (*suis expensis*) під проводом свого князя. Великий князь як зверхник держави з невиробленою ще державною організацією з природи річи був у важніших виправах особисто начальним вождом оружних сил; у менших виправах заступався якимсь князем, що був на його дворі.

З правом великого князя організувати військову силу держави і бути її начальним вождом зв'язане нерозривно право репрезентувати велике князівство за границею, а разом з князями роду рішати про війну і мир, входити в союзи, заключати угоди і трактати зі заграницею, навіть в такім обсягу, що могло дотикати внутрішніх справ поодиноких земель, як приміром рівнорядного поступовання зі служебними боярами-емігрантами, збіглими холопами та т. зв. людьми в пенязіх, староруськими закупами, з сим, що постанови таких трактатів обов'язували всіх удільних князів¹⁾. Та не можна заперечити, що могутнійші удільні князі (як Любартовичі) також самостійно зносилися зі заграницею. Від часу до часу складали удільні князівства на руки великого князя податок зв'язаний з потребами заграничної політики цілої держави т. зв. ординщину, яка служили на дарунки в цілі зеднування собі прихильности сусідів, головно Орди, звідки й назва. Великий князь вкінці був компетентним заключати торговельні договори і нормувати цю для заграничних купців з силою важности для цілої держави²⁾; так само цю, мито і всякі торговельні оплати побирали таки місцеві князі, через яких область перевозено товар, бо не знаємо, щоби вже в сім часі по цілій державі були велико-княжі митні і цлові уряди.

¹⁾ Гл. договір Витовта з Борисом Александровичом в. кн. тверським. Мон. м. ае. VI. 107. ²⁾ І. с.

У важніших справах — як згадано вже — великий князь опирався о велико-княжу раду — старі думи. Чи сей інститут був перед знищенням удільного ладу чимсь иншим від званої нам родової ради князів? На нашу думку — ні; рада князів і велико-княжа рада — старі думи, де засідали і визначні бояри-урядники, се оден і той сам інститут. Докази на се маємо із сучасних жерел. Таж не хто инший, а перший князь побіч зверхного князя — Кейстут приїздить до Вильна на старі думи, не хто инший а князі роду є співконтрагентами не лиш при актах важних з інтересу родового, але також при важних актах стисло державних. На нашу думку до кресьського акту рада князів становила не лиш родинну раду при боці великого князя, але також державну раду. Перший її характер виступав лиш у справах, що дотикали династії безпосередньо, головно коли ходило о приділ порожних удільних князівств¹⁾ і тоді брали участь правдоподобно лиш князі-династи. У другім своїм характері виступає рада князів і декого з бояр, коли мали рішатися справи держави як цілости. Та вже сама обставина, що удільні князі жили розкинені по цілій державі, була причиною, що така рада сходилася рідко, лиш у дуже важних справах; менше важні справи рішала рада тільки найблизших князів і бояр урядників. Кейстут з Троку міг частійше приїздити до Вильна на старі думи, та не міг так часто перебувати Любарт з Волині або Корибут з Сіверщини. Через те до значіння у звичайній раді великого князя поводи приходять безпосередні служебні князики великого князя, яких стрічаємо між найвірнійшими його дорадниками, дальше великі бояри, областні та двірські урядники великого князя, а часом й дехто инший, до кого зверхник держави мав довіре (як визначні міщани Вильна)²⁾. Уже назва „старі думи“ говорить про участь, в раді поважних людей з поза династії³⁾, а вираз — *getruwer rat* — як свою раду зве Ягайло або *getruwer dyner*, коли ходить про

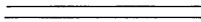
¹⁾ Андрій Полоцький каже, що свій уділ дістав він від свого батька великого князя, а по смерті батька його брати назначили йому сей уділ — *fratres nostri nobis dederunt et assignaverunt*. Bunge, *Urkb.* IV, 1226—7.

²⁾ На двох грамотах Ягайла з 1382 р. між свідками на посліднім місці вчислений „Hannike Bürger zcur Wilne, unser getruwer dyner“. *Kod. dypl. Lit.* ст 56 і 60.

³⁾ Слово старий, старійший, означає в наших жерелах те саме, що у латинських джерелах *maiores*. Отже не лиш старших віком, але визначніших людей в сусільности взагалі.

поодиноких членів ради, свідчить, що велику роль у ній вже відгравав службний елемент¹⁾. Така рада засідала досить часто і нагадує нам боярську раду київського князя з часів Мономаха. Лишається ще одно питання, чи ціла велико-княжа рада мала рішачий голос? Се право, на нашу думку, прислужувало в другій половині XIV в. тільки князям — династії, інші члени ради в сім часі виступали ще лиш в ролі досвідчених урядників-експертів з дорадчим голосом, а при заключуванні державних актів як свідки; змінилося воно на передомі XIV і XV в.

Отсе вкортці правне становище великого князя в державі в добі до підірвання сили удільних князів на Україні та Білоруси; після сього перевороту воно помітно змінилося.

¹⁾ Гл. Kod. dypl. Lit. ст. 56, 58—60.

До історії українського Державного Архіва в XVII в.

Написав *Іван Крип'якевич*.

Архів української держави XVII—XVIII в. переховався у досить значних останках під назвою Архіва Малоросійської Колегії, тої установи, що перейняла його під свою управу по знесенню гетьманства 1764 р. Історія цього Архіва від перших десятиліть XVIII в. відома доволі докладно і має немало літературу.¹⁾ Натомість по-

¹⁾ Отчетъ о занятіяхъ... Н. П. Рагозина по приведенію въ порядокъ дѣлъ б. архива Малор. Коллегіи — Сборникъ Археолог. инстит. кн. V, 1881; Д. Багал'їй Замятка объ архивѣ Малор. Коллегіи — кievскіи Университ. извѣстія 1883| IX; П. Ефименко Архивъ Малорос. Коллегіи — Киев. Старина 1882 I; Д. Багал'їй Мысли объ устройствѣ историческаго архива при харьковскомъ университетѣ (Вѣстникъ археологій 1885 II); Н. Лазаревскій Описаніе старой Малороссіи I, III 1888; И. Теличенко Скорбный листъ архива Малор. Коллегіи — Киев. Стар. 1889 II; Д. Багал'їй О вновь открытыхъ матеріалахъ для исторіи лѣвобережной Малороссіи — Труды VI археолог. съѣзда т. IV; Д. Багал'їй Нѣсколько замѣчаній по поводу статьи г. Н. В. о децентрализаци нашихъ историческихъ архивовъ, — Киев. Стар. 1893 II; Ал. Ковалевскій Къ исторіи малоросійскихъ официальныхъ архивовъ, — Киев. Стар. 1894 III; М. Плохинскій и Е. Ивановъ Опись дѣлъ харьковскаго историческаго архива. Харьковское отдѣленіе (зі вступомъ Д. Багаліа) — Сборникъ харьков. истор.-филол. общ. т. V, VI, VIII, IX, XII 1892—1900; Д. Багал'їй О необходимости превращенія харьковскаго историческаго архива въ центральный архивъ, Труды XII археол. съѣзда II, 1902; В. Иконниковъ Опытъ русской исторіографіи т. I, II; Е. Ивановъ Харьковскій историческій архивъ — Сборн. харьк. ист. фил. общ. XIV, 1905; М. Плохинскій Архивы черниговской губерніи; Ол. Грушевскій Стежки і шляхи української науки — Літер.-Наук. Вістникъ 1919 кн. IV—VI. Звѣдомлення історичного архіва в Харкові і дрібніші замітки про архів у виданняхъ: Харьковскій Календарь, Сборникъ харьк. ист.-фил. общества, харьківські Губернскія вѣдомости і Южный Край.

чатки Архів та його історія в XVII в. дотепер не була просліджена основніше, — цій справі присвячуємо наші замітки, користуючися скупим матеріалом, який повелося зібрати.

Державний Архів України XVII в. розвинувся з козацького військового архіву, який існував на довгі часи перед початками козацької держави, себто перед Хмельниччиною. Про сей військовий архів маємо тільки одну виразну звістку у „Памятниках хотинської війни“ Якова Собеського: „В місті Терехтемирові, в київськiм воєводстві, наданім їм (козакам) за вірні заслуги річюпосполитою на память влячності, — під заповіданнем гетьмана й осаулів переховуються їх привілеї, армата ріжна, здобич принесена із зруйнованих турецьких городів, ріжний военний припас і королівські корогви, що посилаються їм королями польськими з особливої ласки, на знак своєї зверхности, всякий раз, як вони ідуть на службу річюпосполитої“.¹⁾

Терехтемирів²⁾ належав до Запорозького Війська двічі: вперше від надання короля Стефана Баторія (між 1578 і 1594 р.) до відобрання його козакам соймовою конституцією 1597 р. і вдруге від поновного признання його війську комісіями 1614 і 1617 р. Більший розвиток цієї козацької столиці прийшов в 1620 та 1630-тих роках і в сьому часі можна шукати тут початків архіву, про який оповідає Собеський. Певно це був невеликий архів, як і політичне життя козаччини йшло ще не дуже широкими шляхами.

Архів на більшу міру, з державним характером, повстає за гетьманства Богдана Хмельницького. І незвичайно розвинена сіль внутрішньої управи і широкі дипломатичні зносини з загралицею приносили до генеральної військової канцелярії велику масу актів, з яких принайменше деякі треба було переховати на довший час у забезпеченім захисті. На жаль з того великого періоду не дійшли до нас не то ніякі поважніші останки державного Архіву, а навіть і посередніх вісток про його існування небогато.

¹⁾ J. Sobieski Commentarii Chotinensis belli, 1646, ст. 113—114; пор. М. Грушевський Історія України-Руси т. VII с. 294 — Ця вістка повторена в записках кор. секретаря Гроніма Піноччі з 1654 р.: »Mają oni tu przywileje swoje i chorągwie, które dostali różnymi czasy od królów polskich, oraz część skarbów swoich“, Grabowski, Ojczyście spominiki т. I с. 139. Вістка спізнена, бо за Хмельниччини важніші документи переховувались в Чигирині.

²⁾ Пор. Ів. Крип'якевич Терехтемирів, козацький військовий штаб, — „Нашим інвалідам“, одноднівка 1922 р.

Є наперед далека чутка про це, що роблено пошукування у давнім архіві Запорозького Війська. Путивлець Прокіп Юденко, якого путивльські воєводи вислали на Україну у вересні 1649 р., від конотопського міщанина Миська Іванківця дізнався, „что сыскано де въ Войскѣ Запорожскомъ блаженныя памяти прежнихъ государей московскихъ жаловальныя грамоты, что давано Войска Запорожского Черкасомъ изъ Московского Государства отъ прежнихъ государей жалованье“...¹⁾ Ця вістка заслугоє на довіре з того боку, що маємо ствержені факти, що деякі московські царі справді давали Запорозькому Війську грошеві „жалування“ в 1620 і 1630-тих рр.

Архів за булави Богдана Хмельницького переховувався у гетьманській столиці в Чигирині, під доглядом генерального писаря Івана Виговського. В серпні 1653 р. підчас побуту в Суботові, московський посол Іван Фомин просив Виговського, щоби він передав йому листи, що прийшли до гетьмана з Туреччини; генеральний писар згодився доручити їх послови, але зазначив: „только со мною ихъ въ Суботовѣ нѣтъ, а нынѣ они въ Чигиринѣ; а какъ де я писарь изъ Чигирина въ Суботовъ съ гетманомъ ѣхалъ, и въ тѣ поры тѣхъ листовъ везти было мнѣ не можно“...²⁾

Але підчас воєнних походів, з огляду на можливі переговори з ворогом, деякі документи були у підручнім архіві в гетьманській таборі. По нещасливій битві під Берестечком 1651 р. серед здобичі у польські руки попав „каламар срібний великий Хельницького з усіми листами від турецького цесаря, кримського хана, московського царя, від Ракоція...“³⁾ Папський нунцій у Варшаві Джьованні де Торрес подає ще докладніше зміст цього подорожного архіва: „Знайшлася шкатула і в нутрі її багато листів Хмельницького; між иншим там була грамота оригінальних умов мира під Зборовом, давні привілеї козаків, найдокладніша інструкція семигородського князя, як має бути ведена ця війна, і диплом турецького султана, писаний золотим письмом в дуже величавій формі, в якій признавав цього бунтівника Хмельницького князем Русі і подав йому це, що його ніколи не було.“⁴⁾

¹⁾ Акты ЮЗР т. III с. 358.

²⁾ Раляція Фомина, Акты ЮЗР т. III с. 505.

³⁾ „Kałamarz srebrny wielki Chmielnickiego i ze wszystkimi listami od cesarza tureckiego, chana krymskiego, cara moskiewskiego, od Rakociego, Panu Branickiemu cessit, ale listy królowi oddane“, St. Oświęcima Dyaryusz (Scriptores rerum polon. XIX) с. 354; пор. Grabowski, Ojczyste spominki т. II, s. 81.

⁴⁾ „S'è parimente trovata una scatola e dentro d'essa molte scrit-

Як із цих згадок видно, в Архіві переховувалися передусім документи дипломатичного характеру: договори, привілеї й дипломатична переписка. Московські послы з рук Виговського, отже з Архіва, також діставали нероз дипломатичну переписку, що приходила до Чигирина з Туреччини, Криму, Молдави, Семигорода, Польщі і ин.¹⁾ Маємо теж вказівки, що переховувалися копії дипломатичних актів, висланих з генеральної канцелярії до інших держав, — є нпр. копія листу гетьмана до султана з 1650 р., яку московський посол дістав потайно з цього жерела.²⁾ Треба здогадуватися, що Архів переховував теж важніші документи й листування, що приходило до гетьмана з полкових урядів, міст і т. д.

Державний Архів, як було сказано вище, був під кермою генерального писаря, творив мабуть відділ генеральної канцелярії. Генеральний писар був за Архів відповідальний і розпоряджався ним по своїй волі. Іван Виговський зчасти передавав з архіва московським послам різні дипломатичні акти, і копії й оригінали. В липні 1651 р. посол Григорій Богданов добув від Виговського оригінали листів хана Іслам Іерея і двох ханських достойників.³⁾ В 1652 і 1653 р. через послів Артемона Матвєєва і Федора Лодженського генеральний писар передав до Москви листи султана, хана, силістрійського паші, гетьманів Радивиля і Потоцького; ори-

ture del Chimilinski; fra le altre v'era il foglio delle capitulationi originali della pace sotto Sborow, gli antichi privilegi de' Cosacchi, un'istruzione essattissima del Transilvano, come doveva maneggiarsi questa guerra e un diploma del Turco scritto con caratteri d'oro in forma assai magnifica, nel quale dichiarava questo ribelle del Chimilinski principe di Russia e gli donava quello, che non fu mai suo." — Ст. Томашівський Ватиканські матеріали до історії України (Жерела до історії України т. XVI) с. 129. — Є і більше звісток про ці листи. „Szkatułę z tak wielą listów tureckich, tatarskich, polskich wzięto, że będzie co czytać“, — лист з табору 10 липня 1651 р., Grabowski Starożytności hist. т. I, с. 329. — „Listy tureckie i tatarskie do Chmielnickiego pisane, dotąd nie przetłómaczone. List zaś od Rakoczego do niego czytany, w którym się mu obiecuje, iż na S. Wawrzyniec pod Krakowem stanie“, — лист зі Львова 25 липня 1651, тамже с. 333. — З оригіналів згаданих в цих жерелах в половині XIX в. був відомий один, а саме диплом султана Могамеда для Хмельницького з лютого 1651 р., репродукований в Намятниках врем. комиссії т. III, Київ 1852 р.; оригінал доставив комісії кн. Оболенський (передне слово с. XX). Інтересно було б зробити пошукування за цими пропашими документами в польських архівах.

¹⁾ Про це низше.

²⁾ Акты ЮЗР т. VIII с. 354.

³⁾ Реляція Богданова, Акты ЮЗР III с. 470, переклади листів, с. 458—459.

гінали повернено йому через Івана Фомина.¹⁾ В серпні 1653 р. через Фомина Виговський переслав знов письма румедійського паші Сіаюша і везира Азем-Магомета паші; оригінали повернено через Родіона Стрешнева.²⁾ Всі ті пересилки були ще перед переяславськими переговорами 1654 р., генеральний писар вислав їх у великім секреті, просив звертати „таємно, щоби Богдан Хмельницький і ніхто про це не знав“,³⁾ — але трудно допустити, щоби такий довірений дорадник Хмельницького, яким був Виговський, потребував скриватися перед гетьманом; радше це було в порозумінні з гетьманом і генеральний писар симулював тільки тайну, щоби добути собі щирійші думки від московських послів. На жаль можна ствердити один випадок, що й без відома генерального писаря пару документів дісталася в московські руки: в жовтні 1650 р. канцелярист Пісоцький передав послови Унковському копію одного листу хана і чотири листи ханських дорадників, а також копію листу гетьмана до султана.⁴⁾

Після складення союзної умови між Запорозьким Військом і царем 1654 р., вже силою самого договору гетьман був обв'язаний доставляти цареві відомости про дипломатичні зносини України з іншими державами; з того часу до Москви посилаються всі важніші дипломатичні акти. Так в лютім 1654 р. Виговський передав Бутурлинови оригінальний лист хана і два польські листи до полковника Богуна.⁵⁾ В маю 1654 Виговський мав вислати цареві два листи з Криму і лист молдавського воєводи Лупула. В листі 22 червня 1654 р. Виговський пригадував Василю Бутурлину ріжні пересилки дипломатичної кореспонденції, обіцяв надсилати її й на будуче й просив о довірочність.⁶⁾ В липні доручено послови Протасеву листи молдавського і волоського воєводи.⁸⁾ Через Данила Виговського переслано лист нового хана Махмета Терея.⁹⁾ В листопаді 1654 р. через Тургенева передано лист

1) Реляція Фомина, Акты ЮЗР III с. 499.

2) Переклади листів. Акты ЮЗР III с. 493—5; пор. лист Виговського до Фомина з 29 VIII 1653, тамже с. 495—6; пор. реляція Фомина, тамже с. 505, 507. 3) Акты ЮЗР III с. 505.

4) Переклади листів. Акты ЮЗР VIII с. 342—3, 352—4; реляція Унковського, с. 357.

5) Реляція Бутурлина. Акты ЮЗР X с. 271—2.

6) Реляція Порфирева, тамже с. 590—1. 7) Тамже с. 671—2.

8) Реляція Протасєва, тамже 698, 701—2.

9) Реляція Тургенева, Акты ЮЗР XIV с. 97.

Махмета Герая, два письма молдавського воеводи Степана і 5 письм з вістями про похід Татар ¹⁾ У квітні 1655 р. Виговський переслав Бутурлину лист сибістрійського паші Сіауша і цареві листи Карачбея і Тишкевича. ²⁾ В червні 1657 р. через посла Федора Бутурлина Виговський передав до Москви листи цісаря Фердинанда III, Карла Густава, два листи Юрія Ракоція, договір Ракоція з Запорозьким Військом і господарями Молдави і Волощини, три листи молдавського воеводи Стефана, лист волоського воеводи Константина, лист хана Махмета Герая, письмо Сефєр-Гаї і 4 ріжні українські донесення. ³⁾

При таких частих пересилках, — про всі не знаємо, — зрозуміла річ, що не один документ не вернувся з Москви до Чигирина. Виговський, — це треба піднести з признаннем для нього як для управителя Архіва, — домагався, щоби позичені оригінали йому повернено („чтобъ царское величество выслушавъ изволивъ къ тебѣ прислати не замотчавъ тайножъ“ ⁴⁾), але не все можна було дочекатися звороту і документи залишалися в Москві. Так нпр. про згаданий вище лист Карачбея з 1655 р. знаємо, що він остався в московськїм архіві. ⁵⁾ Треба сподіватися, що серед оригіналів московських архівів (особливо міністерств закордонних справ і справедливости) знайдеться не один акт, що понав туди дорогою такої позички з українського Державного Архіва.

За гетьманства Виговського (1657—1659) Архів залишився дальше в Чигирині, мабуть без ніяких змін; таксамо пересилано ріжні документи до Москви ⁶⁾. Колиж Виговський готовився до війни з Московщиною, уважав Чигирин мало забезпеченим і якісь документи („королівські грамоти“) передав переховати до межигорського монастиря в Київі ⁷⁾. Від Виговського булава перейшла до

¹⁾ Переклади листів, Акты ЮЗР XIV с. 111—126, реляція Тургєвєва, с. 111—112.

²⁾ Переклад листа Сіауша, Акты ЮЗР XIV с. 562—4; лист Виговського з 12 IV 1654, тамже с. 559—560.

³⁾ Переклади листів, Акты ЮЗР XI с. 687—706; реляція Бутурлина, тамже с. 684, 688.

⁴⁾ Акты ЮЗР III с. 499. ⁵⁾ В архіві міністерства закордонних справ в Москві у відділі оригіналів. пор. Акты ЮЗР т. XIV с. 559—560.

⁶⁾ Див. Акты ЮЗР т. IV і XV.

⁷⁾ „Въ томъ году, какъ мѣль измѣнити Выговскій, приѣздилъ въ Кієвъ въ восинъ и былъ по всѣмъ монастыремъ, приѣздилъ и въ межигорскій монастырь и думали два сутки съ игуменомъ Варнавою; и оставилъ Выговскій животи свои и грамоты кролевскіи въ монастыри межигорскокъ“ — Чолобиття межигорського еромонаха Анатолія цареві, січень 1669 р., Акты ЮЗР VIII с. 15.

Юрія Хмельницького (1659—1663) і з нею очевидно й Архів, принаймні основні його частини; але Хмельницький по резигнації з гетьманства затримав при собі деякі важні документи, — договорні статі з царем та царські й королівські привілеї¹⁾.

Вже отже за двох перших наступників Богдана Хмельницького Архів потерпів втрати. Ще більшу шкоду зробив в Архиві правобережний гетьман Павло Тетеря (1663—1665). Деся в червні 1665 р. він залишив Україну і вибрався до Польщі і з собою забрав різні військові клейноти та привілеї Запорозького Війська. Його наступник на гетьманстві Петро Дорошенко (1665—1676) довгий час домагався від Поляків звороту цих памяток на Україну.

В листі до великого коронного маршалка з 28 квітня 1668 р. гетьман заявляє, що „всі права, привілеї церковні і на вольности Запорозькому Війську від кількохсот літ і давніші королів їх мил. наших і від теперішнього короля й мвл. надані, паном Тетерею є забрані“, Запорозьке Військо домагається звороту їх і без них не приступить до переговорів²⁾. Подібними словами пише Дорошенко до коронного гетьмана в листі з 20 червня 1668³⁾.

Ці заходи мали деякий успіх. Польський посол, присланий до Дорошенка від примаса і всеї річипосполитої 19 мая 1669 р. в Чигирині передав гетьманови клейноти і привілеї: „и что было будаву, знамя, литавры, бунчюкъ изъ Чигирина Тетеря поималъ, а тотъ Дѣтенецкой то все и привилія привезъ и отдалъ все Дорошенку явно при всѣхъ Чигиринцахъ, и ми того смотрѣли“, — оповідав київський полковник Василь Дворецький⁴⁾.

Однак звернено не все забране добро, зокрема не всі документи, бо Дорошенко пригадує цю справу Полякам все наново. В інструкції козацьким послам на сойм у Варшаві, висланим в жовтні 1670 р., він пише знов: „Также ся упомянуть справъ, привилеевъ, скарбовъ, знаковъ. корогвей, бунчуковъ, арматъ, наметовъ и иныхъ клейнотовъ войсковыхъ, . . . Тетерею забраныхъ и въ Полску запроваженихъ, кгдажъ всѣ комисарскіе трансакціи

1) „...Юраску де Хмельницкодо посла турские имали на раду и просили у него великого государя жалованныхъ грамотъ и договорныхъ статей и привилаявъ королевскихъ, и обирали его гетманомъ, и Юраско де Хмельницкой великого государя жалованныхъ грамотъ и договорныхъ статей и привилеевъ не даль“ ..., зізнання Осипа Соболева, квітень 1669 р., Акты ЮЗР VIII с. 138.

2) Acta historica т. II (Краків 1880) с. 362. 3) там же с. 382.

4) Акты ЮЗР т. IX с. 164, пор. т. VIII с. 230 (тут імя посла „Тетекцкой“).

подругъ правъ и привилеевъ великихъ княжатъ литовскихъ, отъ Кгедемина, Олгерда, Витола, Свидригала и иншихъ, а королей ихъ милостей полскихъ, Казимира, Яна Альбрехта, Александра, Жикгмунта першого, Жикгмунта Августа, Стефана, Жикгмунта третого, Владислава и прешлого короля его милости Яна Казимера, въ скарбцу войсковомъ будучые, онъ Тетера зъ собою собрали неналежне и вывезлъ зъ Украины неодповѣднымъ способомъ, чога всего Войску Запорозкому еслибы не мѣло быти вернено, теды Войско Запорозкое вшелякимъ способомъ своихъ належностей по старому допрашати не престанеть и ласцѣ Речипосполитой подфати не можетъ, поки въ той мѣри не станеться оному въ такъ слушной прозобѣ досытъучинена“¹⁾.

Підчас переговорів з польськими повновласниками в Острозі в серпні-вересні 1670 р. послы Дорошенка підносили ще раз те саме домаганне, як про це читаємо у королівськiм звiдомленнi: „Напослѣдокъ чрезъ листы договориватись тѣжъ послы козацкіе бутто обѣщевали, не прежде однако, да жебы въ началѣ права, привилія и клейноты, отъ уроженного Тетеры бутто взятые, на Украину въ войско присланы были“... король бачив у цьому змаганнi зрвати переговори²⁾.

В нових пунктах з червня 1671 р. Дорошенко ще раз домагається звороту привілеїв, які забрав Тетеря³⁾. Але й це було безуспішне, хоч Поляки не щадили обітниць: ще по чотирох роках, 1675 р., маємо лист котрогось королівського секретаря, в яким він запевняє, що „привілеї на вольности, як що які пропали, король обіцює повернути“, таксамо й скарб, що забрав Тетеря⁴⁾.

Дорошенко рік пізнійше зложив вже булаву і так не повелося йому відзискати втрачених документів. Вони залишилися в руках Тетері і десь запропастилися з його майном⁵⁾.

Що Дорошенко зрозумів значінне одноцільного Державного Архіва і старався утримати в ньому всі важніші акти, це бачимо

¹⁾ Акты ЮЗР IX с. 310—311, пор. V с. 12—13 (переклад).

²⁾ Універсал кор. Михайла 22 XII 1670, Акты ЮЗР т. IX с. 349—350; пор. відповідь кор. підкавцлера. Acta hist. II с. 335.

³⁾ Grabowski, Ojczyzste spominki т. II, с. 309.

⁴⁾ „...Привилія на вольности, буде которые пропали, обѣщаетъ государь возвратитъ, клейноты войсковые даные будутъ съ сейму, казна чрезъ Тетерю забраная, возвратитца...“, Акты ЮЗР XII с. 351.

⁵⁾ Тетеря, як відомо, був у близьких відносинах з католицькими монахами: єзуїтам у Варшаві фондував кляштор, його булава знайшлася в Ченстохові; требаб звернути пошукування в цьому напрямі.

і з інших його заходів. В однім з листів до вел. кор. маршалка від стверджує, що козаки із Запорожжя уважають своїм обов'язком передавати до гетьманського чи військового Архіву всі документи, що їм пересилаються: „папері до скарбівниці військової через гетьманські руки складати навикли“¹⁾.

Можна здогадуватися, що Дорошенко 1668 р. забрав з Гадяча важніші документи Брюховецького по нещасливій смерті цього гетьмана²⁾. З початком 1669 р. Дорошенків Архів збагатився актами претендента до булави Петра Суховія: його скриню з письмами перевезено до Чигирин³⁾.

Так отже при кінці гетьманства Дорошенка в Чигирині був значний Архів, що своїми початками сягав до часів Богдана Хмельницького, обіймав отже період до 28 років (1648—1676), — Архів мабуть доволі повний, ненарушений з виїмком втрат, які він поніс з вини Тетері. На жаль про склад й улагодження його не знаємо нічого докладнішого, як тільки це, що знаходилися там і документи Запорожської Січі, та що переховувано їх у „військової скарбівниці“.

Дня 29 вересня 1676 р. Дорошенко зложив булаву в руки лівобережного гетьмана Івана Самійловича. Разом з цим Самійлович перебрав від Дорошенка старий чигиринський Архів. Дорошенко передавав свої акти частинами і про обставини, в яких це робилося, знаємо дещо докладніше. Перші документи, що дісталися в руки Самійловича, це було п'ять привілеїв султана Могомеда Дорошенкови на гетьманство і держанне українських земель⁴⁾. Ці привілеї Самійлович зараз переслав цареві⁵⁾. До Москви привезено ці грамоти разом з гетьманськими клейнотами у виїмково святочний спосіб. На стрічу послам, що їх везли, вислано почесну сторожу, що їх провела до міста: наперед ішло 5 стрільців з бер-

1) „Boć to tam zaporozzka bracia nasza zdobycze tylko i podarunki sobie mieli przysłane rozdzielać, a papiery do skarbnicy woyskowej przez ręce hetmańskie składać nawykszy...“ лист з 28 квітня 1668 р., Acta hist. II с. 363.

2) Ніжинський протопіп Симеон згадує, що Дорошенко забрав майно Брюховецького — „животы его всѣ“, Акты ЮЗР VII с. 93.

3) „А которые де Суховеевкова полку Черкасы остались и заперлись въ городѣхъ и тѣ де нынѣ соединились съ Петрушкою Дорошенкою и при нихъ де привезли они въ Чигиринъ Суховейкови скриню съ его съ писмами, и печать и знамена и литавры и бубны и сурмы“. Зізнання шл. Теофіля Бобровича в Москві, Акты ЮЗР т. VIII с. 71.

4) Переклади грамот, Акты ЮЗР XII 755—761.

5) Лист Самійловича з 27 XI сс. 1676, там же с. 752.

дишами, дальше 5 стрільців несло привілеї у футералах і булави до дому верхніми кінцями, дальше їхав на кони старший піддячий Приказу Малої Росії, за ними полковник Ілля Новицький і московський ротмістр Василь Братцов, що привезли ці трофеї¹⁾. В листопаді Самійлович прислав знова до Москви через канцеляриста Івана Дорошевича нову пайку документів Дорошенка: королівський привілеї Дорошенкови на гетьманство, королівський універсал для полковника серденят Шульги і велике число турецьких писем: „да турецкого салтана указные грамоты, писаны къ Дорошенкужь, многое число, а сколько числомъ тѣхъ листовъ, того онъ сказать не вѣдаеть, потому что ихъ онъ не считаль; а писаны тѣ листы и съ грамоты къ Дорошенку изъ Адрианополя и изъ волоской земли и изъ-подъ Каменца Подолского и изъ-подъ Лодыжина о походѣ подъ Кіевъ и на сю сторону Днѣпра войною и какъ бы Кіевъ подъ свое владѣніе достать и о иных дѣлѣхъ. И послалъ съ ними тѣ листы гетманъ розобравъ, которые надобны и нужнѣе; а которые ненадобны и нужды въ нихъ нѣтъ, оставил у себя, и будетъ ихъ многое число“, — оповідав гетманський післанець²⁾.

Останні слова вказують, що значну частину Архіву Дорошенка, — може й цілий Архів з виїмком актів, переданих до Москви, — Самійлович лишив у себе. Архів був багатий, коли гетьманський канцелярист говорить про їх „многое число“. Отже старий чигиринський гетьманський Архів переноситься на лівобічну Україну, до лівобережних гетьманів.

Від резигнації Юрія Хмельницького з гетьманства, на лівобережній Україні твориться окреме гетьманство, і при ньому генеральна канцелярія з архівом у гетьманській столиці. Столичним містом зразу уважався Переяслав. де резидував наказний гетьман Яким Сомко; але вже Брюховецький (1663—1668) переселився до Гадяча і тут за шість літ його гетьманства міг уже повстати значнійший Архів, — може частину його забрав до Чигирина Дорошенко по смерті Брюховецького 1668 р. Новий лівобережний гетьман Дамян Многогрішний (1669—1672) вибрав собі на столицю Батурин і тут резидували також його наступники Іван Самійлович (1672—1689) і Іван Мазепа (1689—1708).

В Батурині отже за гетьманства Самійловича лучиться в одно давній чигиринський Архів Хмельницьких, Виговського й Дорошенка з Архівом лівобережних гетьманів.

¹⁾ Акты ЮЗР XII с. 744—5. ²⁾ Протокол Дорошевича, Акты ЮЗР XII с. 809—810.

Дальша історія Архіву вже висвітлена різними дослідниками. Підчас московського погрому дня 13 листопада 1708 р., як відомо, весь Батурин погорів, — про долю Архіву не знаємо нічого певного, але мабуть він погорів разом з гетьманськими будинками; заціліли хиба ці документи, які Мазепа вивіз, як в останнє прощався з своєю столицею. З гетьманством Скоропадського столиця переноситься до Глухова і туди перенесено також Державний Архів; тут перебув він поверх сімдесят років, то як Архів гетьманської управи, то знов Малоросійської Колетії, аж до остаточного знесення її 1782 р. Про стан Архіву в Глухові є докладніші вістки з 1739 р. Архів переведено тоді у нове поміщення в домі ген. осаула Мануйловича; акти порядкував канцелярист Лищень при помочі 25 товаришів. Але через недогляд влади Архів прийшов до руїни, половина знайшлася без даху, вікон ітд. Канцелярійний персонал упав на 9 осіб і важко було його доповнити. В 1748 р. при пожарі Глухова згоріла теж частина Архіву; решту перенесено до дзвіниці Михайлівської церкви. Пізніше архів містився у двох мокрих кімнатах над якоюсь пивницею (до 1766 р.); потім знов у зруйнованім домі (1771 р.) Архіварями були: Закровецький, 1763 р. Дівович і його помічники Гусаревський і Петрашевич, 1766—1776 р. Кедровський. В 1778 р. Малоросійська Колетія доручила впорядкування Архіву своєму членови М. Туманському, потім другому членови Козельському, 1780 р. надворному совітникови Туманському, 1783 р. Рахманову. Архіварем 1780—1784 р. був Адамович і до помочі йому було 10 канцеляристів. У другім пожарі Глухова 1784 р. згоріла знов значна частина архіву. В 1786 р. архів перевезено до Чернигова, до тамошнього губерніяльного архіву, що слідом перетворився в архів губерньської управи. Протягом XVIII в. архів потерпів багато і через пожари (в Глухові 1748 і 1784 р.) й ізза лихого приміщення у різних зруйнованих будинках.

Наука зацікавувалася давнім українським Державним Архівом аж у другій половині XIX в. В 1880 р. більшу частину актів перевезено до Харкова й передано в опіку Історично-філільогічного Товариства при університеті, впорядковано його й скаталоговано. Але частина актів полишилася ще в інших архівах, до яких вони попали при ріжній нагоді. Так в Чернигові дещо залишилося в архіві губерньської управи та в архіві городської думи; деякі акти з приватних рук добув історик Гетьманщини Ал. Лазаревський. Частина актів була в архіві київської губерньської управи і звітдам перейшла до Центрального Архіву в Києві;

дещо закупив Румянцевський Музей у Москві, дещо передано Археологічній Комісії в Петербурзі, деякі акти знайшлися в архіві Військового Топографічного Депо тамже.¹⁾

Завданням сучасної нашої архівістики буде розшукати ці розкинені частини і зібрати їх наново в один український Державний Архів.

¹⁾ Порівн. літературу, подану на вступ.

Гетьман Пилип Орлик і Франція.

(Сторінки дипломатичної історії).

Написав: *Еля Боріцан.*

„Издавна пожаданий пришелъ часть, когда з одной стороны найаснѣйшій король французскій, найсильнѣйшій и наипотужнѣйшій в цѣломъ христіанствѣ непобѣдимый монархъ противъ Москвы праведную и слушную висказалъ имъ войну“...

(З листа Орлика до Запорожців в 1734 р.).

Джерела.

А. Рукописи.

Головні джерела, якими ми користувалися, це документи Архіва Міністерства закордонних справ у Парижі, з приводу якого вважаємо потрібним дати кілька інформацій. Архів заснований в кінці XVII в. (тому документи за часи ранішій нечисленні, вони більшою частю в Нац. Бібліотеці), для історичних студій доступний став з 1876 р. Архів є виключно для потреб міністерства і тому для приватних осіб є конечний дозвіл на працю; прохання подаються на імя міністра й повинні мати посвідку деяких Французів. Дозвіл видає міністер на підставі консультації архівної комісії, в склад якої входять професори, депутати й урядовці міністерства; дозвіл завжди видається на строго означене питання. Документи, котрими можна користуватися, є лише до 1848 р., але вже з 1800 р. досить важно отримати дозвіл. Пізнійше 1848 р. видається лиш відомим французьким історикам і то працюючим над творами урядового характеру.

Загалом всі документи Архіва діляться на три відділи: 1) Політичне листування — *Correspondance Politique* (у нас в скороченні *Cor. Pol.*). Це листування французьких дипломатів з урядом. Вони у волюмінах й картонах, клясіфіковані більшою частю в хронологічному порядку (по рокам і місяцям). Тому ми вказуємо або лист волюма, або дату депеші. Цей відділ не має каталога. 2) Мемуари і Документи (*Mém. et Doc.*). Це спеціальні меморіяли про окремі питання, які складалися або в міністерстві, або надсилалися агентами. Вони розділені по країнам, але дуже поверхово.

До цього відділу є каталог 3) Консульське листування — по країнам і листам. 4) Спеціальні фонди: Рішельє, Мірабо, Наполеон і т. п.

Для цієї розвідки ми користувалися:

I. Cor. Pol. Turquie. 1710, 1711, 1712, 1713, 1720, 1721, 1722, 1723, 1726, 1727, 1728, 1729, 1730, 1731, 1732, 1733, 1734. 1735, 1736, 1737, 1738, 1739, 1740, 1741, 1742; Pologne. 1728—1742; Suede. 1710—1718, 1736—1742; Russie 1728—1735; Autriche. 1736.

II. Mem. et Doc., Turquie. vol 29. Suede, vol 4. Histoire du congrès tenu à Soissons. Ambassade du Cte Desalleurs.

III. Дневник й листування Цилипа Орлика.

В Національній Бібліотеці у Парижі в рукописях (franç. 4764—4792) є дублеті листування Віленева, але є деякі речі, котрих немає в архіві Мін. закорд. сир.

В бібліотеці Мазаріні В. 15413. (ms.) є матеріял про вибори Станіслава Лещинського.

В бібліотеці арсенала ms. 6622. листи Шовелєна до маршала Ді Бурга (1733—1738)

Б. Друковані праці.

Léumontey. Histoire de la regence. Paris 1832. 2 vol. in 8°.

Claude St André. Louis XV. Paris 1921. 8°.

Hoeffler. Der Kongress von Soissons. Wien. 1871—76. 2 vol. 8°.

Boutaric. Correspondance secrete inédite de Louis XV sur la politique étrangere. Paris 1866. 2 vol.

Laugier. Histoire de la paix de Belgrade. 1782.

Alb. Vandal. Le Pacha Bonneral. Paris 1885. Alb. Vandal. Louis XV et Elisabeth de Russie. Paris 1882.

Alb. Vandal. Une ambassade française en Orient sous Louis XV. La mission du marquis de Villeneuve. Paris. 1887.

Pierre de Nolhac. Louis XV et Marie Leczinska. Paris. 1920.

Recueil des instructions aux ambassadeurs de France... Russie, Suede, Pologne, Autriche.

Bohutz. Histoire de la Tauride. St. Petersburg. 1824.

Lettres édifiants et curieuses écrites par les Missionnaires. Pantheon Litteraire. 1838. „Crimée“ Les anecdotes de Segour du Roi de Suede à Bender, par Baron de Fabrice.

Fontes rerum austriacarum. IX, XVII. Wien. 1849. 8°.

Соловьєвъ. Исторія Россіи. Т. 16, 20, 22.

Костомарів. Мазєпа и Мазєпинцы.

I.

На початку березня 1710 р. в Бендери, новий осідок шведського короля Карла XII й союзних з ним Українців, прибув ново призначений до Константинополя французський посол Дезайєр, на місце уступаючого Деферріюля. Дезайєр спеціально їхав через Бен-

дери, щоби особисто побачитись з Карлом XII, який витримував своє нещастя з душевною величністю, котра робить його нині не менше достойним поваги, як робила раніше в часі його побід.

6 березня Дезайєр був перший раз прийнятий королем на авдієнції ¹⁾ й заявив, що його пан, Людовик XIV, дуже цікавиться долею володаря нації, котра все була другом Франції, що він прийме велику участь в інтересах цього володаря. Дезайєр дав зрозуміти, що версальський кабінет пропонує посередництво між Карлом XII і царем задля установаження мира ²⁾. Карло рішуче відмовився і заявив, що буде продовжувати війну з Москвою, аж поки не поверне старі кордони Швеції, й, що особливо цікаво, „я — казав король — маю зобов'язання перед моїми союзниками королем Станіславом Лещинським і козацькою нацією“... Король порадив при кінці авдієнції Дезайєрови побачитись з Орликом „що має великий вплив на хана й таким чином і на справи Порти“.

11 березня 1710 р. Дезайєр склав візиту Орликови. В своїй реляції до міністра закордонних справ Торсі посол передав: „Новий запорожський гетьман людина з розумом і освітою. Він гарно тримається й зовсім молодий. Гетьман казав мені, що певний у визволенні України зпід Москалів. Він прохав протекції для своєї нації Його Християнської Величності, кажучи, що в інтересах Франції, щоби Порта почала війну з Москалями“.

В Бендерах Дезайєр дістав нові інструкції від Торсі. „Як король — писав останній — не захоче миритись з царем, треба буде Вам в Туреччині вести політику в контакті з шведським королем. Коли Порта має войовничі наміри відносно Москви, треба буде ще більше підтримати, особливо нині, коли цісар залицяється до царя“ ³⁾.

Підчас свого перебування в Бендерах Дезайєр кілька разів бачився з Орликом, відбув спеціальну конференцію з старшиною, зійшовся близько з Войнаровським, що запевняв його, що „ніколи Москва не буде цивілізованою державою“ ⁴⁾.

¹⁾ Про перебування Дезайєра в Бендерах, архів М. З. С. Mem et Doc. Turquie, 29 »sur le comte Desalleurs ambassadeur de France á la Porte Ottomane«.

²⁾ Дезайєр мав інструкцію, про яку Рамбо (I, 130) писав „Франція Людовика Великого і Петра Великого продовжували бути ворогами. Цар находив нас скрізь на шляхах своєї амбітності“. Патріярх ерусалимський писав цареві „Французи тут гірше за Турків“.

³⁾ М. З. С. Cor. Pol. Turquie. 1710. »Instruction á M. le comte Desalleurs«.

⁴⁾ М. З. С. Cor. Pol. Turquie 1710, fol. 312.

У Версалі Де Торсі довго уникав всякого нятяку про козаків у своїх листах, як нараз сталася цікава подія. Якимсь шляхом в руки Карла XII попала копія листа від цесаря Йосифа до царя Петра. В цім листі цесар радив цареві заслати або знищити козаків й заселити Україну Німцями. Тоді вже — писав цесар — маючи забезпечений тил зможе цар підчинити собі Крим й пійти навіть і дальше ¹⁾).

В той самий день, як канцлер Карла XII Мюлерн передав французькому послови зміст перехопленого цесарського листа, до Дезайера явився Орлик з Гордієнком, попереджені певно Шведами і в довгій розмові переконували його, що плян цесаря відносно України не є випадковим явищем, що цесар з давних часів, ще з часів XVII віку, цікавиться могутністю Москви й тому то він підбиває царя на знищення України й Криму. Як що другі володарі не втручатимуться, Москва знищить всі козацькі вільности, перетворить Україну в свою провінцію і тим самим зміцнить своє становище на Чорному Морю, в Криму, де Франція має такі великі інтереси ²⁾. І ось тоді цесар матиме страшного союзника, який облегчить йому акцію в Європі. „Отже — закінчив Орлик — в інтересах Франції піддержати козацьку націю і я прохаю В. Експедицію заступити наші інтереси перед отоманською Портою“ ³⁾).

Аргументація Орлика дійсно була переконала французького посла, бо тогож дня Дезайер вислав спеціального кур'єра до свого уряду з реляцією, де передавав про цесарський лист, про візит козаків, з свого боку підкреслив: „мотиви козаків заслугоують великої уваги“.

Такіж були думки й Де Торсі, бо 28 травня він відповідав Дезайерови: „В справіж проєкту цесаря відносно України, ясно, що це не в інтересах короля. А що тут відомости про те, що діється на Україні й наскільки там дійсно можлива революція, невідомі й темні, прохаю Вас в цих питаннях працювати по Вашим поглядам, памятаючи, що зміцнення Москви не в інтересах короля“.

¹⁾ »De deporter ou exterminer les cosaques et de peupler l'Ukraine d'Allemands«. Згадку про цей лист можна знайти у Bohuz „Histoire de la Tauride“, стр. 32. У віденському Держав. Архіві ми не знайшли повної копії листа.

²⁾ Як добре орієнтувалися в міжнародній агітації представники нашої першої еміграції! Дійсно, в XVIII в. в Криму Франція одна лише була державою, яка там осіла й зависно оберегала свої інтереси. Дивись про французьку експанзію в Криму »Lettres Edifiantes«...

³⁾ М. З. С. Cor. Pol. Turquie. 1710. fol. 316—320.

Це була *carte blanche* для Дезайєра й він виїхав в Царгород з думкою старатися за всяку ціну викликати війну з Москалями. Туди Дезайєр прибув 24 червня 1710 р. В перших вже днях йому прийшлося вступити в боротьбу з англійським і голландським послами, що весь час стояли за Московщину. Біля султанського серая почалася боротьба між дипломатією французькою і шведською та англійською, австрійською і голландською. Врешті побідив Дезайєр. 15 липня великий визир Алі-паша, москвофіл, був усунений.

Немов для того, щоби ще більше роздратувати французький уряд, московський посол Толстой в Константинополі став вимагати собі рівної ранги в церемоніалі при султані поруч з французьким послом. Це було річю несподіваною й нечуваною в дипломатичних анналах й Торсі з обуренням писав 16 грудня 1710 своєму представникови: „...ніколи в світі не було претензії менш мотивованої і більш смішної“.

Дезайєр працював в контактi з Нонятовським, агентом Карла XII й висланцями Орлика; посол настоював, щоби сам гетьман приїхав до Константинополя; Орлик вже згодився і мав офіційальне запрохання через бендерського серакира, але з огляду на те, що Карло XII заявився проти цього, Орлик не приїздив. Спільна праця французької, шведської й української дипломатії врешті уїнчалася повним успіхом, й 10 листопада 1710 р. на нараді дивану була вирішена війна з Москалями. За два дні до цього Андресель, секретар Дезайєра, виїхав в Бендери, щоби на місці слідкувати за подіями. В письмі зі звісткою про вирішення війни, Дезайєр „покладав великі надії на хана і на козаків Орлика“. Перше, що Андресель застав в Бендерах, це було святкування в козацькім таборі прапора з короною і літерами „С. XII“, що мусів служити для охорони гетьмана¹⁾. Тодіж він сповістив: „козацький гетьман Орлик передерся на Україну“²⁾.

Загально відомі етапи прутської кампанії; як нечисленна московська армія була окружена Турками, Татарами й козаками, як Петро вважав вже свою справу загубленою й готовився до подону, як великий визир Бостанжим зробив мир „як шведь“, ви-

¹⁾ Про це згадує також Fabrice, *op. cit.* стор. 92.

²⁾ Про похід Орлика в 1711 р. на Україну в документах архіву нічого немає.

пустивши царя. В той день, як обмірковувалися прелімінарні умовини, в квартирі великого визиря знаходився Орлик, Андресель і Понятовський. Андресель вимагав включення в мирові умови пункта про козаків, настоючи на їх заслугах перед союзниками: „Не проходило дня підчас кампанії — казав він, — щоби козаки не приводили полонених Москалів. Вони вирятували після Полтави шведського короля“. Орлик на протязі двох днів ходив від Андреселя до великого визиря й назад та жадав, щоби Москалі негайно залишили Україну й повернули все майно, пограбоване на Україні. Але пункт про козаків був зрадатований дуже неясно, й тому в Константинополі прийшлося вести цілу кампанію, щоби мир на Пруті не був ратифікований султаном та щоби війна продовжувалася.

В кінці грудня 1711 р. в Константинополь прибуло козацьке посольство і в першийже день було прийняте в Palais de France Дезайером ¹⁾. При описі прийому Дезайер хвалить витриманість козаків. Козаки передали послови зміст своїх інструкцій і Дезайер обіцяв „настоювати, щоби Порта вимагала від Москви відмови від всяких претензій на Україну; козаки прохали мене настоювати, щоби їм була повернена Україна обох берегів. Я гадаю, Ваша Експеленціє, що це в наших інтересах, бо коли в Польщі осідає саксонський ²⁾ володар, немає рації залишати їй Україну. Козацькі послы особливо настоюють на амнестії й визволенні Українців, засланих в Московщину, й щоби Москалі, залишаючи козацьку країну, по своїм звичаям не руйнували України. Якже пічнеться війна, нехай Татари йдуть на Московщину, а не на Україну, де в останній раз вони так поводитись, що стали не-нависні всьому населенню. Тутешній московський посол ширить чутки, що ніби то Туреччина претендує на всю Україну й що церкви там будуть перероблені в мечети. Тому, щоби це не викликало обурення в християнському світі, я маю зазначити, що Україна обох берегів буде незалежна, тільки під захистом і протекцією Порти, як Молдавія й Волощина. Козаки бажать мати вічний союз з Портою, Кримом і Швецією“ ³⁾.

Ось відповідь Торсі з 6 квітня 1712 р.: „...Король вповні похваляє Ваше поведення відносно козаків. Ви можете нагадати

¹⁾ Послы передали Дезайерови, що сам Орлик їхав до Царгороду, але в Бабах нагнав його шведський комісар і в імені Карла XII прохав вернутись в Бендери.

²⁾ Август II, електор саксонський.

³⁾ М. З. С. Cor. Pol. Turquie 1712. 3/II.

великому визирови, що Його Християнська Величність все цікавилась козацькою надією; зараже, коли вона в союзі з шведським королем, старим другом Франції, в наших інтересах є союз козаків з Портою“¹⁾

Дезайер розвиває надзвичайну енергію, часто бачиться з козацькими послами, що мешкали в Пері. Мало того, він зводить козаків з патріархом, який *volens nolens* мусів їх підтримувати, бо Дезайер прямо сказав йому „що після того, як Порто довідалась про зносини царя з східними християнами, в інтересах патріарха показати, що він не слідує за царем“.

Праця французького дипломата увінчалась успіхом й в 1712 р. 11 травня він з радістю доносить: „...Наші інтереси на доброму шляху. Султан підписав грамоту Орликови. Мені прійшлося довго дискутувати з Соліманом пашею²⁾. Він старався все покликатись на старі договори з Хмельницьким й Дорошенком, а козацькі послы не хотіли відступати від інструкцій Орлика. Надсилаю Вам текст“³⁾. Копія тексту, надіслана Дезайером не залишилась в архіві, але 20 років пізніше Віленев, посол Франції в Царгороді, знов переслав її. Ось цей текст⁴⁾:

„Грамота султана Ахмета, забезпечуюча гетьманови Орликови володіння всієї України, перекладана з оригінала паном Де Ляріа, королівським перекладчиком, передана кардиналови Флері.

Ця шляхетна ознака, украшена султанськими відзнаками, дана для нотифікації, що найсильніший між великими особами релігії Ісусової Пилип Орлик, гетьман козаків, що живуть на обох берегах Дніпра, також як і запорожських козаків, кінець якого нехай буде сповнений всякого щастя, надіслав до нас своїх послів, поважних і шановних панів: шляхтичів Константина Козія, кошового

¹⁾ Ibidem. ²⁾ Новий адмірал і начальник всієї флоты.

³⁾ Порівн. лист Юсуфа паші від 18/IV до Орлика й хана від 15/V (Гизен, XX).

⁴⁾ *Turquie Cor. Pol.* vol. 107. fol. 92. В „Сборнику статей...“ кнївської Комісії 1916. вип. II, стор. 75 надруковано з дрезденського архіва латинський примірник цього диплома, пересланий Орликом до графа Флемінґа. Він ріжниться від французького переклада де Ляріа. Він більш докладний і вказує про Дорошенка, про що французький примірник мовчить. Далі, що важніше, наш примірник каже про всю Україну, а латинський про Правобережжя лиш. Одно з двох або в французьким посольстві з якихсь особливих, нам нині невідомих причин, нарочито так їх переклали, або може були два списки, оден більш докладний. В справіж „Правобережжя“ и „всєї України“ нам неясно. Тільки турецькі архіви моглиб освітлити це питання. Текст диплому див. в додатку I при кінці цієї статті.

отамана запорожського війська, Дмитра Горленка, прилущького полковника, Кліма Долгополого, генерального суддю України, Григора Герцита, генерального хорунжого і Кирила полковника. Означені пани прибувши до нашої Близкучої Порти, покірно прохали подати їм слідуючі кондиції.

З огляду на їх послух відносно нашої держави —

1. Вони матимуть право вибирати й складати своїх гетьманів.
2. Що ніхто окрім них не зможе інтересуватися справами їх нації, керування якої буде знаходитись в руках гетьманів.

3. Що під претекстом, що козаки обох берегів й Запорожці будуть підлягати Порті, не можна буде вимагати від них гарачу, ні другого податку, ніякого роду взагалі повинностей.

4. Під умовою, що в майбутности вище зазначена нація козацька і запорожська буде міцна й постійна в своїх обіцянках, вона не матиме ніяких неприємностей, не зможуть бути ображені в справі їх земель. Їх крам, котрий вони будуть переправляти в наші володіння, буде обложений лиш митом і нічим більше.

По проханню вище зазначених козацьких і запорожських послів і по представленню найяснішого татарського хана, хана Девлет Гірея, могутність котрого нехай буде піддержана на віки, ми дали свою султанську згоду на перелічені тут артикули, під умовою одначе, що коли наші побідоносні й безчисленні армії виступлять війною на дніпровську територію, зазначена нація приєднає до наших армій стільки війська, скільки їй це буде можливо і провадитиме акцію спільно. Й щоби гарантувати всі ці обовязки, старший син гетьмана буде заложником в руках татарського хана.

При цих умовах ми постановили видати цей султанський диплом і згодились на умовини й артикули тут зазначені, тому що ми бажаємо, щоби вони були точно виконані; й оскільки вище зазначені нації будуть постійні й міцні у своїх обіцянках, ніколи ні з нашого боку, ні з боку наших славних наслідників, від їх визирів і міністрів та інших осіб не буде нічого неприємного зроблено відносно цих націй. Навпаки вони самі і їхні діти все матимуть особливу ласку в нашій славній домі, що приняв їх під тіль своєї протекції. Нехай це буде всім відомо.

Дано в місті Царгороді в середині місяця зілкади, рік геджери 1123“.

Надсилаючи султанську грамоту, Дезайер коментував її в таких виразах: „...Це річ без прецедентів, — козаки мають умови, більш корисні, як навіть господарі. Війна з Москалями вже вирішена. На Дунаї відбудеться зустріч султана з шведським королем

і козаками. Султан урочисто підтвердив, що не піде на замирення без того, щоби Україна обох берегів не була повернута козакам¹⁾.

Англійський і голяндський послы робили великі заходи, щоби примусити Порту відмовитись від вимог про повернення всеї України, бо вони кажуть, що „без Київa цар ніяк не може жити“. Але на цей раз побіда була на боці французького амбасадора, котрий швидко з вдовolenням міг писати: „султан наказав послам-посередникам (себ то англійському і голяндському) не мішатися в московські справи, инакше всі маєтки їх підданців в Туреччині будуть сконфісковані“²⁾.

Тодіж був розісланий султанський циркуляр до всіх визирів й пашів збиратися на Дунаї для війни з Москалями, при чому Дезайер знов зауважив, що одна з причин війни, яка приведена в циркулярі, це те, що „цар втручався в козацькі справи“³⁾.

Тому агент Ракоція Клементе, що слідкував в Газі за міжнародною політикою писав своїому князеві: „Турки не задовольняються Азовом, але жадають всеї України, підюжені козаками, Шведами, Поляками й Францією“⁴⁾.

Здавалось, що для України наставали кращі часи, але... турецька політика в ті часи була одна незвичайно хитка й нараз 16 червня 1712 р. договір з Москалями, знов таки при посередництві голяндського й англійського посла, був ратифікований. Цар отримав лівобережну Україну, а Порта становилась якби господарем Правобережжя. При таких обороті справ Де Торсі прохав Дезайера (1. серпня 1712 р.) настоювати перед величним визирем, щоби правобережна Україна не верталася до Польщі, а з Орликом на чолі залишалась за Туреччиною⁵⁾.

¹⁾ Лист з 11/V 1712.

²⁾ 21/V 1712.

³⁾ Ibidem, циркуляр надрукований в цілости в мемуарах De Theil'a про Карла XII, стор. 23.

⁴⁾ Лист з 11/VII 1712. »Le Turc ne vuole pas de contenter d'Asoff, mais il pretend toute l'Ukraine á l'incitation des cosaques, des Suedois, des Polonais, de France«, Fontes rerum austriacarum. IX, II, 187.

⁵⁾ „...l'un des derniers actes de Louis XV fut ainsi de constituer le Turc gardien et protecteur de la liberte cosaque et polonaise; grace aux suggestions de notre diplomatie la presence des Osmans en Europe devenait pour certains peuples chretiens un gage de repos et une garantie d'independance“. — „Одним з останніх актів Людовика XIV було таким чином зробити султана вартовим і протектором козацької й польської свободи; завдяки впливам нашої дипломатії присутність Османів в Європі стала для деяких християнських народів закладом спокою и гарантією не-

Дезайер не успів розвинути демаршів у напрямі інструкцій Де Торсі, як 4 падолиста 1712 р. несподівано в французьке посольство явився Бостанджен паша, висланий султаном, і склав заяву, що султан вирішив війну з Москалями. Одночасно знов стали появлятися в посольстві козаки. І з огляду на нову ситуацію Дезайер пересилає у Версаль копію маніфеста Орлика, даного ще в квітні місяці в Демотиці¹). Цей маніфест, оден з найважніших документів акції Орлика 1711—1713 р., має головною метою виправдати перед Європою, особливо з огляду на аітацію англійської і голландської дипломатії, союз з Туреччиною.

„Вважали ми потрібним поінформувати королів, володарів, республіки й інші христіанські держави про мотиви, котрі привели нас в турецьку державу й підняти сьогодні зброю проти московського царя“. Вказавши, що в своїй діяльності він йде по слідам гетьмана Мазеши „великі прикмети, добродійність і христіанська побожність котрого дотепер відомі у всьому світі“, Орлик знає також, що „це натуральне право визволятись від пригнічення і працювати на те, що несправедливість і вища сила відняла“, далі, маніфест викладає історію українсько-московських взаємин, починаючи з часів Хмельницького аж до умови з Карлом XII — приблизно в тих самих виразах, як і в передмові до бендерських пактів. „Ні амбіція, ні навіть щирість, котру маємо до нашої дорогої батьківщини, не могли присилувати нас зробити щось противне тому, що ми не можемо робити, як христіанська нація. Султан склав з нами урочистий трактат союзу, трактат настільки почесний і корисний для христіанської нації, що міністри Порти заявили, що не знайшли в своїй історії й їх реістрах нічого подібного“²).

„Його Величність запевнив нас, що не має бажання завоювати й приєднати до своєї держави Україну, але лише обновити цю державу в старій її конституції, щоби покласти бар'єр між отоманською державою і володіннями московського царя, сусідство

залежності“ — міркування належать перу французького дипломата й публіциста Рейнала. М. З. С. Mem et Doc. 1782. Memoire sur l'empire Ottomane. Вандаля, який користувався цими паперами, трохи змінив слова Рейнала, замовчав спеціально про козаків. Op. cit., 32.

¹) Біля Адріанополя.

²) Таким чином, не тільки Дезайер (дивись вище) вважав договір з Турками дуже корисним для України...

з якими є приводом для великих і кровавих війн між Туреччиною і Московщиною“¹⁾).

Здатний політик і зручний дипломат Орлик мусить рахуватись з загальним настроєм в Європі, котра після 20 років війни прагне мира, повинен брати на увагу й антифранцузьку коаліцію, що бажала за всяку ціну замирення на півночі, — й тому він декларує в маніфесті: „Ми не можемо дивитись холодно-кровно на нещастя, яким віддана наша нація, на порушення її прав у так багатьох випадках, ми одначе не будемо поступати зза почуття пімсти. але ми керуємося виключно мотивом справедливости та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету. Ми заявляємо, що невиновні в людській крові, яка може пролитися і-щоби вказати, що ми не против посередництва християнських володарів, у спеціальнім артикулі нашого трактату з шведським королем ми говоримо, що коли з допомогою Господа Бога, козацька нація буде обновлена в своїх правах, ми не відмовимось від посередництва безсторонніх держав для урегулювання границь й других труднощів, що можуть зустрінутись“²⁾).

19 листопада Туреччина оголосила війну Московщині. Карло XII і Дезайер могли бути вдоволені. Мусіли також в цей осінний день почути приближення врешті так довго бажаного часу повороту на Україну й козацькі послы, що мешкали в Пері. До цього почування мало приєднатись і справедливе задоволення, що їх діяльність в значній мірі причинилась також до останнього акту Блискучої Порти. Вони добре виконали мандат свого гетьмана й справедливо Шафиров та Шереметев, московські послы, писали до всіх послів в Константинополі, що „французський посол і козаки головні виновники нової війни“³⁾).

Дезайер, який не бажав робити шуму з своєї акції, виправдувався, що „подібні заяви (московських послів) є старий спосіб шкодити Франції“. Проте Людовик XIV похвалив його діяльність. „Все що — писав Де Торсі — в сучасній кон'юктурі сприяє інтересам шведського короля, шкодить цісареві. Тому не може бути дороги. яку наша дипломатія не вживалаб на сході, щоби зупинити

¹⁾ Ця аргументація є як раз ідеєю версальського кабінета.

²⁾ Маніфест в повнім тексті в *Archiv des Affaires Etrangères, Transylvanie-Turquie 1738*. Див. додаток II. Коментарі даємо у статті виготовленій для „Хліборобської України“.

³⁾ Такіж реляції вони надіслали в Москву і тоді й були вивезені в Сибір родини емігрантів-мазепинців.

тріумф Австрії. Московський цар, якого дволичність й те, що він не додержує даного слова, всім відомі, звязався міцно з цісарем, й тому в наших інтересах піддержати також права козаків на Україні. Й про це ніколи не забувайте“...

Між тим приготування до війни продовжувалися. В Адріанополь прибув султан, шведський король, і 23 березня 1713 р. був викликаний і Дезайер. Новий великий визир Соліман-паша, старий друг Дезайера й України, прохав французького посла виготовити меморіал про сучасну міжнародню ситуацію в Європі. У відповіді своїй 30 березня Дезайер зазначив, що Петро піддержує в Польщі короля Августа, свого друга, щоби забезпечити собі союз з цісарем: колись настане день, як Турки матимуть страшенну війну, коли вони ниніж не розірвуть згоди між цісарем і царем¹⁾. І ось для цього є лише одна дорога — вимагати від Москалів евакуації Польщі й України. Після вже евакуації цих країн відповідно кон'юктурі Порти зможе вести акцію. Але ясно, що в загальних інтересах є реставрація Станіслава Лещинського в Польщі: він старий друг Порти, Швеції й Франції; відноснож України буде справедливо її передати козакам на чолі з гетьманом Орликом, вірним союзником Порти й Швеції. Ці дві держави — Польща і Україна — будуть вже досить сильні, щоби затримувати Москалів і перешкодити їм зєднатися з цісарем. Мало того. треба ще вимагати від царя зруйнування твердинь, які він вибудував на Дону. Порта мусить бути переконана, що в разі, як вона зараз дасть підмогу шведському королеви й його союзникам, Франція беручи це все на увагу, подвоїть давню дружбу, яка існує вже 200 років між нею і Портою отоманською

На цей раз, як і пізніше, французька дипломатія, висловлюючись категорично за визволення України від Москалів, нічого не каже, чи вона передбачає Україну в тісному союзі з Польщею, чи цілком незалежною, чи в союзі з Туреччиною. Воно і зрозуміле. Комбінація з Україною в цей час це була комбінація лише з запорожською армією і частиною старшини на еміграції. Будувати щось вже дефінітивно на цих чинниках було важко. Проте дуже ясна тенденція меморіалу Дезайера. Україна для нього це держава, яка мусить вийти в східний бар'єр, щоби перешкодити союзови царя з цісарем. Беручи під увагу тодішній стан річей,

¹⁾ Меморіал Дезайера в турецьких справах за 1713 р. В 1736 р. така війна дійсно почалася.

можна вважати, що в час складання меморіалу Дезайер уявляв собі Україну евентуально під протекторатом Порти.

Соліман-паша прихильно прийняв цей меморіал, і військові підготовки ішли своєю чергою, як знов стався сумний інцидент, що зруйнував весь дипломатичний успіх Дезайера. Причиною у цьому була вдача Карла XII. Великий визир запрохав короля до себе; гордий Карло відмовився першим пійти, а Соліман-паша теж вперся. Даремно Дезайер надсилав свого драгомана, а потім сам прибіг в Демотику, де жив Карло XII, щоби його переконати. Нічого не допомогло. Король був невмолимий. Гордий визир був ображений і він передав Дезайерови: „Порта все доно вирішила воювати з Москалями, тільки від нині шведський король, щоби не мати претексту гніватися, не буде більш посвячений у справи війни“. Але помилявся і великий визир. В Сералі взяла верх партія, що бажала мира з Московією і війни з Венецією. Чесний Соліман-паша, що хотів вдарити на Московщину, був усунений і на його місце став Алі-паша, старий москвофіл. Це сталося 11 травня 1713 р. Вся праця Дезайера пропала і 26 травня він повернувся в Константинополь. Дня 17 липня був підписаний проти протестів Карла XII і Орлика договір мира Порти з царем.

Потрібно буде 23 роки, раніш чим Порта спочує московську небезпеку й знов кинеться в обійми Франції, Швеції, Польщі і козаків.

Через рік, 1 жовтня 1714, Карло XII врешті залишив територію Туреччини, а за ним потяглась і козацька старшина. Починалися дні еміграції...

II.

Початок 20-х років XVIII століття не був сприятливий для відносин Орлика з Францією; Франція в цей час досить прихильно ставилась до Росії, її посол в Туреччині Бонак був посередником в конфлікті між Росією та Портою в перських справах. В ті часи ворогами Петра були Англія, Голяндія, Іспанія; Орлик, який пильно слідкував за європейськими подіями, знаходився в цей період у більш живих відносинах з льондонським кабінетом, завдяки якому між иньшим він й отримав дозвіл переїхати з Серету до Салонік¹⁾.

¹⁾ На це є доказ в архіві Foreign office з Льондону, документи якого сподіваюся опублікувати в спеціальній розвідці про зносини Орлика з Англією.

Одного дня в Салоніки прибула вістка, яка мала відіграти велику роль в житті гетьмана. Орлик довідався, що його старий друг, хресний батько його дітей, Станіслав Лещинський, що досі жив бідно в Альзасі, став тестем французького короля Людовика XVI, а Марія, дочка Станіслава, королевою Франції й Наварри. Далекозорому Орликові зразу стало видко, що рано чи пізно версальський кабінет мусить піддержати інтереси Станіслава в Польщі, і в такому разі в Європі знов прийде до загального конфлікту, при яким українське питання зможе бути поставлене на міжнародній ґрунт. Й Орлик знов починає наближатись до Версалю, спершу при допомозі Станіслава. В ті часи утворилася ганOVERська коаліція (23/IX 1725), в склад якої ввійшли Франція, Англія, Голандія й Прусія. Коаліція мала метою утримати в силі трактати в Утрехті; Орлик вживає заходів, щоби звязатися з цією коаліцією, котра як не вороже, то принаймі не дуже прихильно придивлялась до зміцнення Москви¹⁾. Однаково гетьман пильно слідкує за відносинами Москви з цісарем і в серпні 1726 нотує в свому щоденнику повний текст російсько-австрійського союзного договору.

У гетьмана був старий приятель Блянк, колись французький консуль в Салоніках, а потім урядовець в Парижі. Старі приятельські, можна навіть сказати інтимні відносини робили особу Блянка особливо відповідною для того, щоби через нього бути в курсі справ міжнародної політики.

2 серпня 1726 р. Орлик в листі до Блянка розвиває ідею, що його особа може бути дуже корисна для інтересів ганOVERської коаліції, знаходячись в постійному контакті з Україною, він може в слушний час викликати революцію й таким чином нанести удар Росії. Він певний, що „в європейському конфлікті Україна все матиме визначну роль²⁾». Нація козацька страшенно пригнічена російським урядом і чекає лиш хвилини, щоби скинути невиносиме ярмо, котре їй накинуп. Особливо вона рішиться на повстання, маючи за собою допомогу запорожської армії, своїх співгромадян, котрих нині налічується до 60.000. Я в цій справі добре поінформований листами, котрі запорожська армія надсилає до мене через монахів з України, котрі проходять через Салоніки, направляючись на атонську гору.

¹⁾ Див. Weber. Die Quadrupelallianz von Jahre 1718. Prag, Wien. 1885.

²⁾ ...qu'en conflit europeen l'Ukraine aura toujours un rôle prédominant...

Як тільки на Україні зачнеться рух, Запорозжці потроюються в кількості й вони добються вільности України, чогоб це не коштувало“.

Майже одночасно, 6 серпня, Орлик пише лист до Станислава Лещинського в Шамбор біля Парижа, де вимагає, щоби король допоміг йому поставити українську справу в контакт з ганOVERською коаліцією. Він жадає „протекції для української нації й запорозжської армії від всеї ганOVERської коаліції, що має таке гарне завдання, як установлення миру в Європі, а без спокою на Україні жадного миру не буде“. Колиж ганOVERська літа не згодиласьби на таку протекцію, Орлик прохає спеціально французького короля на міжнароднім конгресі, котрий має зібратися в Суасоні чи Камбре, зажадати внесення в загальний трактат пункта про евакуацію України Москалями. „Король французький має видати спеціальний диплом в цій справі, яким бере під свою протекцію Україну й запорозжське військо; диплом цей має бути в такій формі, як це склав блаженної пам'яті шведський король Карло в Бендерах. Я опублікую сей диплом на козацькій мові по всій Україні“.

При цьому Орлик пропонував і конкретний план що до своєї особи. Корабель французький має взяти його в Салоніках і перевезти до Ліворно, звідки вже французький консуль переправить його в Хотин; біля Хотина на Бозі завжди є перёдовий відділ Запорозжців в 1000 чоловік.

Ці два листи до Блянка й Станислава Лещинського цілком ясно вказують тодішні думки й плани гетьмана. Талановитий дипломат — може найздібнійший дипломат, якого Україна взагалі знала — він залишає на боці такі питання, з ким має Україна після визволення бути в дружбі, форму цієї дружби, що це дасть Франції й т. и. Він зв'язує українське питання з міжнародньою моралю, яка не може припустити, щоби в ній панували насильники.

Але поза цими, я сказавби, міжнародніми заходами, котрі викликались таким урочистим фактом, як скликання міжнароднього конгресу, Орлик добре знає, що всяка допомога заснована на інтересі. І він старается вказати цей інтерес й ганOVERській лізі і Франції і навіть Станиславу Лещинському, постійному кандидатові на трон у Варшаві. На ці інтереси він покищо вказує глухо, не обов'язуючись, бо не знає ще, як до них поставляться міжнародні чинники. Одно він зазначає ясно — антимосковський характер руху на Україні. З цього вже міжнародні чинники могли

зробити свій висновок. Друге, чого гетьман вимагає невідступно, це міжнародної гарантії для України. Залишиться на завжди достойною поваги й пошани українського народу ця риса гетьмана в його акції. Це є квінтесенція його праці — ставити завжди українське питання на широкий міжнародний ґрунт. Научений гірким досвідом всієї попередньої української історії, коли політичні комбінації з одною якоюсь державою не виправдували себе, Орлик завжди шукає міжнародної гарантії Європи. Згадавши про диплом Карла XII з 10 травня 1710 р. Орлик цим самим зазначив характер грамоти, котру прохав у французького короля. „Слідуючи по стопам наших славних попередників королів Швеції, бажаємо постійно спасення і вільности славної руської нації.. і цим публичним дипломом ми декларуємо, що не покладемо зброї й не зробимо миру, поки гетьман і запорожська армія не звільняться від московського ярма і не реститууються в старих вільностях і поки незайманість їх території не буде певно гарантована майбутнім мировим трактатом“.

Ось який був характер шведського диплому... ¹⁾.

Станислав Лещинський не обманув очікувань свого старого друга; він інтервенював у Версалі, і звідси були надіслані до французького посла в Царгороді інструкції, зпочатку дуже обережні, як потім Орлик жалкувався Станиславу Лещинському. Анрезель, посол в Царгороді, спішить вийти в контакт з гетьманом і 27 жовтня 1726 р. пише йому листа, де жалкує, що досі не мав нагоди вийти в контант з такою славною особою, але сподівається нині це виправити... „Англійський і французький двір дуже серйозно поставились до Вашої справи“ ²⁾. „Всі ганOVERські союзники — писав Станислав — з свого боку абсолютно розуміють великі користи, які Ваша славна особа може принести справі, спільній для них всіх“ ³⁾.

І дійсно, французький і англійський послы в Царгороді дістали від своїх урядів розпорядження про грошеву допомогу Орликови, яка й була йому дана. Окрім того й Порта завдяки представленням цих дипломатів збільшила субсидію, якою користався Орлик в Салоніках.

¹⁾ Цитую по фр. виданню 1916 р. в Лозані, укр. бюро.

²⁾ ...La cour de France et celle d'Angleterre sont serieusement entrées dans les representations sur l'état de vos affaires.

³⁾ Tous les alliez d'Hanovre comprennent parfaitement les grands avantages que votre Illustre personne peut apporter a la cause qui Leur est commune...

Французський посол в Газі інтервеніював перед станами, вказуючи, що революція, яку Орлик зможе підняти на Україні, буде дуже корисна для всіх союзників, бо вона причиниться до знесення Московщини, союзника цісаря, котрий є ворогом всіх трох держав (Англії, Франції і Голляндії).

Між тим конгрес в Суасоні приближався й Орлик, не маючи змоги мабуть по підозрінням Порти самому прибути на конгрес — а як це було потрібно! пише він — звертається на всі сторони, мобілізуючи своїх прихильників.

Допомога Франції, Англії, Швеції була йому обіцяна. Головний його дипломатичний захистник в Парижі це сам Станислав Лещинський, далі йде гольштинський посол граф Бассевиц, представник гольштинського князя Карла Фридриха, який дуже любив Орлика; свояк Карла XII й одружений з дочкою царя Петра Анною, Карл Фридрих мав велике слово на берегах Неви.

Дипломатичний вигляд справи Орлика був досить непевний. Війни з Росією не було, та взагалі цей конгрес не був конгресом після війни, а одним з тих конгресів, котрі час від часу Європа, втомлена війнами, збирає думаючи знайти якийсь *modus vivendi*, котрий припинивби хоч на деякий час пролив крови. Коли прийняти ще під увагу, що одним з дипломатичних чинників, на який Орлик сподівався, був родич московського царя, то зрозумієш, наскільки утруднена була акція гетьмана.

В ноті, яку Орлик надіслав до численних достойників конгресу, він вимагає перше всього реституції переяславського договору 1654 р. „Обіцяв цар (Петро) подібно своїм попередникам протекцію козацькій нації“, бо „козацька нація після низки побід над Поляками, побідниця, тріюмфуюча й могутня добровільно пішла під московську протекцію, спільно з своєю великою країною по обох боках Дніпра; зроблений був одначе трактат про непорушення законів і вільностей козацьких, який був санкціонований клятвою Олексія Михайловича за себе і за його наступників; і син його Петро не тільки обнявши престіл, але і після полтавської баталії в 1709 р. негайно публичною грамотою підтвердив це все“... Найважніше жадання гетьмана — реституція переяславського трактату з боку московського царя, має бути підперта союзними державами: „*per plenipotentes suos restituendam genti cosacae libertatem pristinam in congresso soisonnico promoverere*“ — „нехай повноважні представники царя підтвердять на суасонськiм конгресі реституцію давньої свободи козацької“.

Отже знов ми бачимо це бажання міжнародної контролю над українським питанням. Тільки через такий шлях гетьман сподівався повної незалежності України. І вважав це він настільки потрібним й важним, що не дивлючись на поміркований тон його вимог з огляду на тодішній стан міжнародної ситуації, Орлик ставить ясно це питання про міжнародну гарантію.

Що переяславський договір був лише етапом в плянах Орлика, се видно з сього, що в тійже ноті він гостро критикує поведження Москалів на Україні, при чому він освітлює це питання теж з точки міжнародного права — гнету одного народа другим. „Universam cosacorum gentem immani moscovitico iugo oppressam“ — весь козацький нарід притиснений жадливим московським ярмом — ось провідний мотив ноти. Настоюючи на добровільному характері українсько-московського союзу 1654 р, Орлик підкреслює, що не дивлючись на обіцяну протекцію всій Україні, Москва в Андрусові уступила правобічну Україну Полякам. А тепер „contra pacta concluta Moscus ingentes suas copias in Ucrainam introduxit easque per urbes et pagos ad opprimendum durius populum disposuit... generales, coloneles humillime alios suplicio mortis affecit alios in exilium pepulit et in eorum locum Moscos, Moldavos et Serbes incoluit“ — на перекір заключеного договору Москалі ввели в Україну величезні свої війська й розложили їх по містах і селах задля жорствого пригнічення народа... Що до генеральної старшини й полковників одних Москалі низьким способом скарали на горло, других заслали на вигнання й на їх місце поставили Москалів, Молдаван, Сербів; „30 тисяч козаків — продовжує Орлик свою жалобу — були надіслані на будовання ладожського каналу й в Персію, де їх годували борошном, змішаним з каменюками. Колись квітуча Україна нині мертва, ніби ураган пройшов по ній, населення в жаху біжить в Січ — „qui est origo et radix gentis ucrainicae et asylum Ucrainae“.

Апостола Орлик не вважає законно обраним гетьманом, а посадженим Москалями, та й не козак він, а „Moldavus obscurissimo loco natus“. А поводиться він, щоби угодити Москалям так на Україні, що навіть камінь торкнувсяби від його знуцання над населенням.

Конгрес в Суасоні тягнувся майже два роки й до нічого конкретного не довів. Вже через два роки знов в Європі почалася війна. Тому що протоколів у повнім значінню цього слова з конгресу не залишилося, важко установити, чи українське питання

було поставлене на пленарному засіданні. Але з листувань Орлика з ріжними достойниками конгресу та з документів французького архіву ми маємо живий образ української справи на зеленому полі дипломатичної конференції 200 років тому назад. Кардинал Флері, голова французького уряду, Лорд Стангон, англійський делегат, барон Гослінга, голяндський делегат, князь Бурнонвіль, еспанський делегат були тими особами, хто вів поза засіданнями конференції — розмови з російським делегатом Олександром Головкиним при посередництві шведського посла барона Гедди і голяштинського графа Бассевіца. Точного змісту цих розмов документи не заховали, але одне ми знаємо — всі дипломати запевняли Головкина, що „справа гетьмана Орлика є справедлива й що в інтересах всієї Європи негайне подагодження її“¹).

Головкин дуже холодно віднісся до цих демаршів і зразу же в грудні 1728 р. відповів Флері, що його уряд не може припустити дискутування української справи на конгресі, що на Україні тепер повний спокій, що російський уряд настільки прихильно ставиться до козацької нації, що навіть наперекір постанові покійного царя знов дозволив обрати гетьмана. „Чогож — питає Головкин — турбуватись європейським володарям?“ А що до гетьмана Орлика, то він є, по словам Головкина, бунтар і спільник Мазепи, але не дивлячись на це російський уряд готовий дати йому амністію, як він від нині зльояльно буде ставитись до уряду.

Вражені такою відповіддю дипломати певно більше не настоювали, а Флері через свого посла в Царгороді повідомив Орлика про його справу; зі слів кардинала Флері Гедда писав до Орлика й радив йому покористуватися амністією, певний, що завдяки голяштинському князеві її можна буде дістати.

Гетьман в ці часи вів й другим шляхам переговори з російським урядом про реституцію переяславського договору, але вони — як він потім запевняв, завдяки — Меньшикову не довели ні до чого — й у відповіді до французького посла в Туреччині на лист Флері, він гірко пише: „московські міністри з непамятних часів були найбільше підозрілі у всьому світі, від яких не треба чекати ні доброї волі, ні правди“...

А проте високе значіння має ця спроба Орлика поставити українське питання на міжнародньому конгресі. Це було в перший і в останній раз до третього періоду будування української держави — коли міжнародній ареопаг мав змогу ознайомитись з прав-

¹) М. З. С. Cor. Pol. 1728. Лист з 11/IX Флері до Андреселя.

ним характером українсько-московських відношень, з режімом терору на Україні, з бажаннями й вимогами України. Конгрес добре розумів, що Орлик а не Апостол є виразником українських змагань, й тому кардинал Флері й пише, що справа Орлика є справедлива. Але двіста років назад груба сила була такимже пануючим фактором, як і в наш вік, і конгрес нічого конкретного не зробив та й не міг зробити для „козацької нації“. Як не вважати той факт, що завдяки тому, що Європа цікавилась українською справою, московський уряд дійсно повинен був зм'якчити режім на Україні і дозволити обрати гетьмана. Наша історіографія завдяки тому, що навіть російські архівні матеріали за ці часи ще не опубліковані, — не кажучи вже про закордонні — не звернула досить уваги на цей зв'язок між полегченням режіму на Україні й тим, що українська справа цікавила Європу. Російський історик і дослідник міжнародного права професор Нольде у своїй розправі про українсько-московські відносини відмічає цей факт, що завдяки деяким зовнішнім обставинам при Петрі II був змінений режім на Україні, але не маючи під рукою архівних матеріалів не завдає собі питання, в чому властиво полягали ці обставини¹⁾.

І в цьому знов була заслуга гетьмана Орлика. Якби вся дипломатична акція Орлика виявилася лише в одному цьому факті поставлення української справи на конгресі в Суасоні, то за це одно українська державна ідея повинна лічити його найбільш здібним, найбільш певним палядином, яких вона мала після памятного дня 6 серпня 1657 року, коли Великий Богдан відійшов у вічність...

III.

28 травня 1729 р. новий французький посол в Царгороді маркіз де Віленев²⁾ писав до міністра закордонних справ Шове-

¹⁾ Про суасонський конгрес папери в архіві М. З. С. Hoeffler, *Der Kongress von Soissons*. Wien 1876 2 vol. 8°, але взагалі це питання мало вистудіоване в європейській історіографії.

²⁾ Жан-Франсуа де Тур де Віленев, посол до 1741 р., місяця якого в Туреччині була по словам німецького історика Гаммера (III, LXVIII) найбільш блискучою й успішною у відносинах Франції з Портою на протязі 300 років. Поборював московську політику і проводив ідею союзу Порту, Швеції, Польщі й України. При його посередництві був заключений білградський мир в 1741, що закінчив російсько-австрійсько-турецьку війну. Відрізнявся високою честністю і нешідкуністю, в ті часи досить рідко між дипломатами. Помер в 1752 р. в Марселі.

лена¹⁾: „...Англійський посол був у мене і вів розмову про генерала Орлика, але таким таємним способом, що маю переконання, ніби він щось ховає. Посол передавав мені лише, що П. Орлик командував корпусом козаків під час гетьманування Мазепи. Нині він знаходиться в Салоніках, де Турки тримають його по вимогам Москалів. Він має від Порти на день п'ять п'ястрів на своє утримання. Тому що я не знайшов нікого в Царгороді, хто бувби у зносинах з Орликом, я повинен був написати одному французькому купцеві в Салоніках²⁾), котрого я знаю як серйозну людину, щоби він зібрав інформації про характер Орлика, як він живе й особи, з якими він у зносинах“.

І ось за кілька днів до гетьмана явився оден французький купець, котрий заявив йому, що довідавшись, яка важна особа перебуває в Салоніках, він вважає своїм обов'язком засвідчити йому своє поважання. Гетьман, радий всякій новій людині, прийняв купця дуже чемно. Підчас візиту купець сказав гетьманови, що, по його відомостям, з приводу особи Орлика багато людей передавали французькому послови приємні речі. На це між иншим, продовжував купець, Віленев відповів, що він персонально не знає Орлика, але ще в Парижі чув добре про нього. Він, посол, лише трохи здивований, що прибувши в Царгород, він не отримав листа з привітанням від Орлика — хоч всі закордонці на Леванті, особливо ті, що не мали своїх представників при Порті згідно старим капітуляціям підпадали під протекцію французького посла³⁾).

З свого боку Віленев писав у Версаль, що він входить у контакт з Орликом дуже обережно, щоби якось царський й цісарський посол не довідались про це. Тому він не хоче надсилати якогось Француза з Царгороду — щоби не викликати підозріння — хоч гетьман можливо буде вважати себе ображеним такою манерою.

¹⁾ Шовелен Жермен-Люї (1685—1/IV 1762). З 1727 р. державний секретар закордонних справ. Був сторонником активної політики й тому усунений в 1737 р. кардиналом Флері.

²⁾ Французи грали в 17 и 18 в. велику роль в Салоніках. До 1719 р. наприклад й иньші нації могли надсилати кораблі в Салоніки лише під французьким протекторатом.

³⁾ Капітуляціями називаються договори, складені між європейською державою і Туреччиною в справі ріжних привилеїв для підданців цієї держави. Перша, що добилася таких капітуляцій, була Франція ще з XVI в. з часів Франциска I. До 18 віка вона одна мала такі капітуляції. З заяви Виленева видно між иньшим, що він не дивився на Орлика, як на російського підданця, бо останні мали вже тоді протекцію свого посла.

Так воно і сталося. Орлик був людиною з високо розвитим почуттям гідності. Він вважав себе „вибраним шефом вільної нації“; зрозумів заразже характер візити до нього салоніцького купця, він нічого не відповів йому конкретно і також не спішив з листом до Віленева. Тому французський посол 25 червня 1729 р. з огірченням писав до Шовелена: „Візита купця не зробила великого вражіння на генерала Орлика, але я всеж сподіваюсь, що це підштовхне Орлика написати мені“.

Гордий амбасадор на цей раз помилився, він зустрів таку ж горду людину. Минули дні, тижні, місяці, листа від Орлика не було. А з Версалю приходили інструкції неодмінно вийти в контакт з гетьманом. Орлик, що мав безпосереднє листування з Станиславом Лещинським, знав про ці інструкції й тому особливо не турбувався з відповіддю до Віленева. Невідомо, як довго це обостороннє мовчання продовжувалосьби, але на цей раз Віленеву допоміг випадок. Станислав переслав через нього вина в подарунок Орликові й Віленев поспішив 5 жовтня написати гетьманови, що має для нього пакунок і користується також нагодою запропонувати Орликові свої услуги в Туреччині й запевнити його про свою відданість.

13 жовтня гетьман з видимим задоволенням нотував в своєму щоденнику „врешті дістав листа від французького посла п. Віленева“. Тільки 24 жовтня Орлик написав докладного листа до Віленева. Почавши з вибачення, що довго не писав ізза „хворости“, гетьман поздоровляє Віленева з його новою посадою, до якої, він певний, Віленев має всі необхідні дані, велику бистрість, солідний дар судження, розумну обережність. Дальше Орлик переходить до описання свого сумного життя в Салоніках, „цім Вавилоні“ для нього, куди він засланий Портою без жадних причин, і протестує проти свого інтернування, котре противне міжнародньому праву. Але не стільки пригнічує гетьмана його персональна доля, як „доля сумна мого народу й армії запорожської, де російський двір, користуючись мою відсутністю, вживає всі зусілля, щоби повернути Запорозжців під свою владу. Не дивлючись на це, запорожське військо збільшується кількістю і доходить нині до 100 тисяч, бо весь нарід, роздратований Москалями, вся козацька нація чекає лише хвилини, щоби повстати проти тиранського ярма Москалів“. І гетьман прохає Віленева вплинути на Порту, щоби вона йому дозволила приблизитись до України, властиво в Запорозжже, де він збере вірних йому козаків й таким чином зможе послужити інтересам альянтів, якби його справи, котрі трактуються на конгресі не довели до жадного висліді.

Відневу був дуже вдоволений, отримавши врешті листа від Орлика, сповістив про це Шовелена і від цього часу він входить у постійні зносини з Орликом. Європейська ситуація швидко мала дати конкретний характер цим відносинам.

Старий польський король Август, реституований на троні батнетами царя Петра, вмирав й навколо саксонської палати готувалася вже велика боротьба між майбутніми кандидатами на спадщину Ягайлонів. Як і 40 років назад, були дві головні партії: російсько-цісарська, для якої провідною лінією залишалась інструкція Петра до свого посла Анникитина в 1697 р. „вжити всіх заходів, щоби не був обраний принц з бурбонської Франції“ — і французька партія, котра й на Вислі боролася против тогож австрійського дому. На цей раз версальський кабінет підтримував кандидатуру Станислава Лещинського, що був вже раз польським королем і який після Полтави втратив свій трон. Станислав жив в Шамборі на Люарі. Шовелен був виразником всеї тодішньої французької опінії, коли писав: „Наш король одружений лише з звичайною панночкою і треба булоб, щоби королева наша була дочкою справжнього короля на троні“¹⁾. Ця заява не була тільки якимсь вередливим бажанням короля Людовика XV і його оточення. Вона виходила з державних інтересів Франції й пізнійше підчас конфлікту пруський король Фридрих Вільгельм мав повну рацію казати: „Всі Французи готові жертвувати своєю кровю та грішми, аби їх король не залишив свого теста“. Ось чому вже в 1728 р., себто за п'ять років до смерти короля Августа, Монті²⁾, новий французький посол в Польщі, отримав інструкцію: „Зробити все, щоби при новій кон'юктурі король Станислав мав перевагу над іншими кандидатами“³⁾.

Ситуаціяж європейська була досить прихильна для Франції. Англія, якою кермував мирний Вальполь, була в добрих відносинах з версальським кабінетом і навпаки косо дивилася на збільшення Росії. Еспанія, яка мала французьку династію, була у формальнім союзі з Францією. В Італії Франція мала також союзника в особі савойського дому. Проти цісаря Франція мала цілий ряд німецьких князівств; Прусія, в інтересах якої ніяк не було, щоби

¹⁾ Memoires D'Argençon XII, 45.

²⁾ (1684—1736) підчас захоплення Данцігу був взятий в полон Мініхом. Про нього Pinarel. Op. cit. t. V, 189.

³⁾ Instructions... Pologne, II, 16

саксонський князь укріпився на польським троні, теж піддержувала Францію й Станислава.

Але вже задалегідь можна було сказати, що не дивлючись на успіхи, які мала одержати Франція в Німеччині і в цісарських володіннях Італії, доля війни за польську спадщину вирішиться перед Варшавою. Що могло затримати ред 50.000 московської кавалерії на Варшаву? Швеція після ніштадського мира була знесилена, цісар у союзі з Росією. Прусія хоч і не бажала бачити саксонського князя польським королем, з другого боку мала сама апетит на польські землі, та взагалі „король-сержант“ Фридрих Вільгельм не бажав втручатись у війну.

Залишилася Туреччина, одна лише держава, яка завдяки тому, що межувала з Польщею, була ніби призначена відіграти відносно Польщі ролю протектора від хижацьких намірів Росії. Це не була сучасна мала держава, а імперія, яка ще пів віку назад загрожувала одночасно Відневи й Києву. Вже минулося 20 років після прутського трактату, де була клявзуля про невтручання Росії в польські і козацькі справи¹⁾. Ця клявзуля була так загальнозредатована, що все давала можливість Порті сказати своє слово в польсько-російських відносинах.

Ми вже бачили вище, яке велике значінне придавала французька дипломатія цій клявзулі, завдяки якій вона бажала зробити з Порти протектора Польщі й козаків проти московської експанзії. Настрій Турків до Москалів в цей час був такий, що Віленев писав до Монті 11 травня 1731 р.: „Кожний Турок при самім вже народженню дізнається, що повинен ненавидіти Німців і Москалів — й до цього зводиться тут вся політична система“²⁾. Французькій дипломатії тільки й залишилося нагадати диванову цей артикул прутського договору, зробити відповідні для Порти висновки і почекати наслідків.

IV.

28 жовтня 1729 р. маркіз де Монті давав баль в посольстві для варшавської аристократії, де кажучи словами сучасників: „Не-

¹⁾ *Articulus tertius tractatus... Ab hac Parte Borysthenis Kyovia et adiacentia ei nonnulla oppida cum tota ab altera parte Borysthenis Ucraina debent manere uti et antea in possessione Moscovitica, exceptis vero Kyovia et oppidis ei adiacentibus non debet Czarus immiscere se possessioni Ucrainae ab hac parte Borysthenis Cosacicae neque ullum ius sibi praetendere...*

²⁾ *M. Z. C. Cor. Pol. Turquie 1731.*

щадив жадного засобу, щоби придбати собі сторонників між магнатами: одних підкупив ласкавістю, других грішми, третіх пострахом“. Отже на цьому самому балі де Монті зробив в одному з сальонів таємничу нараду, на якій були присутні шведський посол барон Цюрліх, примас Польщі, коронний гетьман і київський воевода. Монті представив своїм гостям молодого старшину, який своєю статною й гарною фігурою звертав на себе загальну увагу підчас балю. Це був син гетьмана, Григор Орлик, якому було тоді 27 років. Монті почав тоді розмову про майбутню елекцію короля, вказав, яке має значінне вибір Станислава Лещинського для польських патріотів й спеціально для Швеції, якої союзником був Станислав. Після цього говорив Григор Орлик. Він прибув недавно з Рівного, де знаходився як осаул генерала Понятовського й був весь у зносінах з козаками в Січі і деякими особами на Гетьманщині. По його думці, можна бути певним, що Росія збройно буде противитись виборам Станислава на трон. Отже в цьому неминучому конфлікті козаки повинні відіграти велику роль. Тільки контакт і підтримка гетьмана Орлика, справжнього виразника змагань козацької нації, може забезпечити тріумф спільних інтересів. Примас відповідав, що дійсно польські патріоти мусять підтримувати гетьмана Орлика: особливож горячо виступив Цюрліх, що „вважав своїм обов'язком підкреслити ту відданість, з якою гетьман Орлик ставився до особи славної пам'яті короля Карла XII“. Від імені Швеції Цюрліх обіцявав повну допомогу особі Орлика ¹⁾.

Наслідком цієї наради було складене про меморія, підписане всіма учасниками наради і яке 1 листопада 1729 р. Монті надіслав у Версаль ²⁾.

Ось текст цього про меморія:

„Козацький генерал Орлик, що служив під прапорами славнозвісного Мазепа, гетьмана України, яко генеральний комісар і писар (commissaire général et secrétaire), що є перший після гетьмана уряд у козаків, був вибраний на місце вищезгаданого Мазепа козацьким гетьманом, після смерті останнього в Бендерах, і залишився з корпусом в 7—8.000 чоловік на службі бл. п. Й. В. короля Карла XII. Після насилля, зробленого Турками у відношенню до шведського короля, козаки стали під протекцією Порту, але гетьман Орлик послідував за королем в Швецію, де користувався привілеями і прерогативами шефа союзної нації ³⁾,

¹⁾ М. З. С. Pologne. Cor. Pol. 1729. ²⁾ Ibidem.

³⁾ ...d'une nation alliée.

і де він знайшов з своєю родиною піддержку навіть після смерти короля. Коли в час ніштадського миру цар не побажав включити гетьмана Орлика в амністію, він мусів поселитись в Константинополі (sic!), де отоманська Порта доси давала йому пенсію. Але що ця пенсія невелика й не відповідає його умовинам і ранзі, син гетьмана капітан Орлик сподівається, що завдяки Його Експедиції французькому послови в Константинополі, становище його покращає. Ми знаємо гетьмана Орлика як людину з великою ворожнечою до Москалів, розумну і відважну людину, дуже поважану і люблену між козаками на Україні, у яких цар відібрав майже всі їх старі вільности, але які, хоч 18.000 московських драгонів тримають Україну в тяжкім гнеті й рабстві, тільки й бажать нагоди, щоби повстати проти гнобителів й повернути стару вільність. Це бажання і настрої настільки міцний на Україні, що колиб настали сприятливі умовини, козаки виберуть гетьмана Орлика своїм шефом, особливо як він буде піддержаний гановерськими аліянтами і признаний отоманською Портою“. Під про memoria була підпись Цюрліха, Монті, примаса, коронного гетьмана Польщі і київського воеводи.

Посилаючи цей документ, Монті просив дозволу у кардинала Флері направити у Версаль Григора Орлика, який бажав особисто підтримувати й захищати інтереси козаків і свого батька.

Молодий Орлик, хоч мав всього 27 років, був підготовлений добре до завдання, яке мав був виконати. З ранніх років мандрував спільно з батьком і добре знав Європу; широко освічений, він добре володів цілою низкою європейських мов і знав навіть татарську мову, він був старшиною в королівській шведській і потім саксонській гвардії, — одним словом це був „повний шляхтич“, як про нього пізніше писав Віленев.

З Версаля прийшов довід, і 9 вересня Григор Орлик виїхав до Парижа ¹⁾ під іменем шведського старшини Бартеля ²⁾). В Парижі Орлик поселився в Passy, знов, таки під чужим іменем й тут війшов у зносини з міністром закордонних справ Шо-

¹⁾ В архіві М. З. С. (Pologne, 1742) ховається власноручне справоздання Григора Орлика відносно його діяльності за 1729—1730 р. Воно є найкраще й головне джерело при слідкуванні за його життям в цей період. Назва цього справоздання: „Detail des voyages que y'say faits pour la service du Roy de France“.

²⁾ Pierre Boué, історик Станислава Лещинського, не знав хто ховається під іменем Бартеля, і тому в його книзі низка непорозумінь, — він вважав, що Григорій Орлик і Бартель різні особи.

веленом. Це був оден з найвидатніших дипломатів, яких взагалі колись Франція мала. Рішучий сторонник активної політики, він розумів небезпеку для Франції зі зміцнення Росії; і був одним з найбільш енергічних захистників східного бар'єру¹⁾.

Отже 11 жовтня 1729 р. Шовелен прийняв Григора Орлика в авдієнції, яка тяглася біля трьох годин. Орлик ознайомив Шовелена з проєктом саксонської дипломатії про передачу трону в Варшаві синові Августу, про таємну умову між московським і віденським кабінетами відносно піддержки саксонського кандидата; і тут Орлик вказав, наскільки буде важно в інтересах французької політики для зупинення московсько-австрійських плянів в Польщі опертися на кримських Татарих і українських козаках, які будуть допомагати французькому кандидатові, Станиславу Лещинському.

Наскільки Шовелен був переконаний аргументами Григора Орлика, видно з того, що в місяць після авдієнції він писав до Монті: „...Я вважаю п. Орлика сина дуже здібною людиною і допоможу йому“. Дійсно, Шовелен дотримав слова: аж до дня його димісії Григор Орлик мав в ньому завжди оборонця і протектора, що розумів добре його пляни й наміри.

Григор прохав у Шовелена направити його з листами в Константинополь, де в згоді з французьким послом він мавби переконати Порту звільнити гетьмана Орлика з Салонік, допомогти йому знов звязатись з Україною і стати на чолі Запорозжців в Криму.

Станислав Лещинський, з яким Григор теж піддержував звязки, з Шамбору писав з свого боку до короля Людовика XV в інтересах Орликів.

Віленев був дуже задоволений, як отримав листа від Пилипа Орлика. Він передав до Шовелена копію гетьманського листа, і після докладу останнього Людовик XV писав до Віленева: „Ми згідні підтримувати п. генерала Орлика в сучаснім його стані“²⁾.

1 березня 1730 р. Григор Орлик сів в Марселі на пароплав, прямуючи в Константинополь, а Віленевови дана була інструкція придивитись до особи молодого Орлика і бути з ним зразу дуже обережним.

Як Григор прибув в Константинополь, спершу поселився в Пері і став бувати у Віленева, де знайомив посла з плянами

¹⁾ Дивись „Chauvelin“ Revue d'histoire diplomatique 1893.

²⁾ М. З. С. Turquie. Cor. Pol. 24/II 1730.

гетьмана, з яким весь час був у листуванні. Віленев швидко зобачив, що молодий Орлик цілком виправдує довіре Франції і запрохав його поселитись в будинку посольства. Тут він становиться дорадником Віленева в північних справах і посол в донесеннях до уряду зазначає, наскільки поради Григора Орлика були йому корисні: „Відносно гетьмана Орлика — доносить Віленев королеви 18 квітня 1730 р. — я буду працювати згідно інструкціям Вашої Великості“.

Дійсно два дні пізніше Віленев мав конференцію з Рейс-ефенді¹⁾, на якій він дав зрозуміти турецькому дипломатові, що гетьман Орлик буде дуже корисний для Порти не тільки своїм військовим хистом, а також завдяки своєму великому впливови між запорожськими козаками. Портаж не завжди буде жити в спокою з своїми сусідами і тому важно для міністрів, в руках яких знаходиться доля їх батьківщини, придбати прихильність і відданість гетьмана Орлика, тим більше, що коли Порта не зверне на це досить уваги, цею справою займуться інші держави, зороги султана, як на приклад Московщина. Врешті Віленев прохав Рейс-ефенді вийти у розмови з великим везиром відносно збільшення субсидії, яку отримує Орлик в Салоніках, щоби „гетьман Орлик міг жити в умовинах, що відповідають його ранзі“. „Якже — закінчив Віленев — Порта не може задовольнити ці прохання, нехай вона дозволить Орликови виїхати в Бендери чи в Швецію“.

Григор Орлик, свідок всіх заходів Віленева, всеж не вдовлявся енергією французького посла і в листах до батька жалувався, що Віленев не є здібний використати як слід ситуацію, котра склалася в Туреччині.

По пораді Віленева Орлик написав з Салонік листа до кримського хана, який передано через французького консула в Бахчисараю, Ілявані. В цім листі гетьман витав Каплан-Гірея з вступленням на трон і прохав надалі показувати свою протекцію запорожському війську, до якого він писав окремо. З другого боку драгоман французького посольства Лярія виїхав в Крим з місією від Віленева переконати хана, щоби підтримав перед султаном претенсії гетьмана.

Каплан-Гирей був старим другом гетьмана ще з часів Бендер. Він дуже зрадів, дізнавшись, що Орлик ще живий й обіцював особисто прибути в Константинополь задля захисту інтересів Орлика; він вважав, що Орликови найкраще осісти в Ясах.

¹⁾ Ibidem.

Віленев все більше й більше був задоволений Григором і в листі до Шовелена хвалить його „розум, дискретність, перфектну компетентність в справах північної Європи й Німеччини, вміння триматися“ ¹⁾. Посол часто брав з собою Григора під іменем старшини швайцарської гвардії на дипломатичні сніданки, котрі улаштовували його колеги. Так, 1 жовтня 1730 р. Григор обідав у цісарського резидента й з задоволенням писав після цього батькови: „Резидент і не підозрівав, хто сидить за його столом“. Таксамо бачився Григор на сніданках і з московським резидентом.

7 жовтня гетьман по пораді Віленева написав власноручного листа до кардинала Флері: „Не знаючи особисто Вашу Емінінцію, я не відважився ніколи вийти у зносини з Вами і тим самим перешкодити дуже важним державним і громадським справам, котрим Ваша Емінінція постійно віддана. Пишу тільки тому, що син, який недавно прибув сюди, повідомив мене, Монсінбор, як багато робить Ваша Емінінція для виправлення вироку моєї долі. Ви поступили зі мною з такою ласкою, звичайною Вашій добродійній душі, що я мавби погане серце, якби не був зворушений тим. Це завдяки Вам французький посол при Порті отримав наказ, згідно Вашим мудрим інструкціям, інтересуватися долею моєї особи і козаків і працювати рішуче в цьому напрямі, щоби я отримав те, до чого маю всі справедливі права. Я не маю досить виразів, здібних посвідчити, як я відчуваю це, що така висока особа приняла прихильно участь в моїх справах і інтересах моєї нації“ ²⁾.

¹⁾ *Bibliot. Nat. Franç.* 4787, fol. 67.

²⁾ ...*Sans avoir l'honneur d'être connu de Votre Eminence, je n'oserais pas prendre la liberté d'entrer en commerce avec Elle et le hasarder cette lettre dans la foule des affaires publiques et tres importantes que V. E. est continuellement occupées si ce n'étoit que mon fils arrivé icy depuis peu ait après avec quel zèle avons a peu, Monseigneur. d'employer tous les soins possibles pour reparer les desirs de la fortune. En vérité, Monseigneur, vous m'avez prévenu d'une manière si gracieuse suivant les mouvement de votre âme bienfaisante que y'eusse le coeur mal placé de ne pas tâcher d'y prendre de mon pieux. Car c'est par votre canal que M. l'ambassadeurs de France à la Porte a reçu l'ordre avec vos sages instructions de s'y interesser pour moy et les Cosaques et de travailler tout de bon à m'en faire obtenir ce que ye souhaite avec tant de raison, ye mai point d'expression capable de vous marquer, combien ye suis sensible à part qu'une personne de votre mérite, de votre qualité a bien voulu prendre à mes intérêts et les intérêts de ma nation. Personne ne le recevra ni ne le reconnaitra ces*

Порушений листом Орлика, Флері знов наказав Віленеву робити енергійні заходи задля задоволення інтересів гетьмана. Але революція, яка сталася як раз в цей час в Константинополі і яка виразилась в зміні султана, а з ним і всіх вищих урядовців, затримала основне вирішення справи Орлика. Проте всеж йому успіли ще при султані Ахметі збільшити пенсію, і сальоніцький паша дістав строгий наказ поводитись з Орликом великою чемністю, як це належить його разі.

„Сучасний стан Порти (себто після революції) — писав Віленев до короля — не дає можності сподіватися на швидке виконання плянів і намірів гетьмана Орлика, який рішив до кінця тримати сторону Франції. Я знайшов в ньому всі прикмети, котрі роблять його достойним довіря Вашої Великості“.

Вдячний гетьман розумів допомогу Віленева і запевняв його в листах, що він „одна лише утіха для мене в сумному стані моєї справи“.

4 листопада 1731 р. Орлик полишив Константинополь. Під час півтора року перебування там, він ознайомився добре з ситуацією в Туреччині й Криму, і ввійшов у безпосередні зносини з достойниками Порти. З новими інструкціями від батька відносно дальшої діяльності він поїхав до Франції.

3 грудня вже у Версалі Григор представив до уряду меморіал¹⁾, дуже цікавий з різних боків, перед усім для орієнтаційного зміслу обох Орликів. Акція батька і сина — цього ніколи не треба забувати, — все була спільна і досить часто важко відрізнити, що належить батькови, а що синові; правда, останній завжди в листах до гетьмана пише, що він керується виключно інструкціями батька, що без нього він нічого не мігби зробити; але до цих заяв треба ставитись обережно і бачити одну з прояв високої пошани і кохання, яке мав Григор до свого батька. Все, що ми знаємо про діяльність Григора, доказує, що він і сам добре розумів політичну і дипломатичну ситуацію, хоч і був молодий. Але правда, що політичне керівництво належало гетьманові, бо вінже був „законно вибраний шеф запорожського війська“. Оба Орлики розуміли й орієнтувалися добре в міжнародньому поло-

grâces plus de vénération, d'estime et de respect que ye suis Monsieur de votre Eminence. Le Humble Serviteur Général Dux P. D'Orlic.

¹⁾ М. З. С. Cor. Pol. Turquie, 1731.

женню Європи, аргументи меморіялу, хоч їм двіста років, ніби написані в наші дні, його тези залишилися актуальні дотепер.

Меморіал цей починається з того, що в свій час, в 1711 р., коли князь Ракоцій був розбитий цісарем, він знайшов собі притулок у Франції, яка піддержувала його змалання. Гетьман Орлик є в такому ж стані. Законно обраний шеф козацької нації, він є ворогом Росії, союзника цісаря, а знаходиться сьогодні як і князь Ракоцій, в Туреччині. Відношення Орлика до Туреччини й Криму опиралося на трактатах 1711 р. і 1712 р., які Орлик й прикладає в копіях до меморіялу; рівночасно долучається виписка з пункта прутського трактату, котрим по інтерпретації меморіялу, „Москалі повинні були відмовитись від всіх претенсій, які вони несправедливо мали до козаків“. Отже в останні часи помічається концентрація московських військ на Україні, що має певно своєю метою війну з Туреччиною. Також московські агенти їздять в Січ, де агітують за поверненням козаків під московську протекцію. В інтересі Порти є, щоби постанови прутського трактату безумовно виконувалися. Також і Польща має всі інтереси, щоби Україна була незалежною від Москалів, бо поки на Україні будуть панувати Москалі, польська республіка ніколи не матиме спокою, — занадто близькі ці обидва краї. Населення на Україні, що належить нині до Польщі, теж незадоволене своїм режимом й рано чи пізно піде за Україною, що належить до Москалів, як це було в часах Хмельницького й Мазепи. Отже в інтересах Польщі, щоби на чолі всеї України, як тої, що належить до Москви, так і цієї — що до Польщі, став гетьман Орлик, якого прихильність до Польщі і до особи Станіслава Лещинського всім відома. Це тим більше буде справедливе, що в 1711 р. султан урочистим фірманом підтвердив права Орлика на правобічну Україну. Відомо також всім, що особа гетьмана на Україні дуже поважана і як видно з прикладів Хмельницького, Виговського і Мазепи, від них залежить вся політика, за котрою йдуть вже звичайно всі козаки.

Не менш зацікавлена Швеція в тому, щоби Україна звільнилася від Москалів. І хоч славні традиції блаженної пам'яті Карка XII нині в Швеції не додержуються, і хоч московський посол нахабно нині розпоряджається в Стокгольмі, всеї шведській країні ясно, що як Московщина не буде ослаблена на півдні, вона в одень день забере всю Фінляндію й навіть Померанію.

Франція, яка все вела свою політику в напрямі піддержки інтересів Туреччини, Польщі й Швеції, повинна взяти під увагу інтереси козацької нації, які, як вище було зазначено, тісно зв'язані з інтересами Європи.

зані з інтересами союзних і прихильних до Франції країн. Крім того інтерес Франції і її слава зазиває її дати захист пригніченим націям, а чи можна нині знайти більше пригнічену націю, ніж козацьку?

В ярких барвах меморіал малює московський режим на Україні, приблизно в тих виразах, які Орлик вживав в ноті до конгресу в Суасоні: „Немає вже на Україні жадних вільностей; існує лише фантом свободи. Факт вибрання гетьмана стався лише для того, щоби перевабити на свій бік Запорожців, що є під кримською протекцією; поки козаки живуть в спілці з ханом, Москва не заспокоєна, бо Січ це є азиль й промінь для всеї козацької нації. В той час, як це станеться, як Запорожці знов будуть під московським пануванням, не буде більше і гетьмана і вся Україна стане рабиною Москви, навіть назва козаків буде знищена...“ А між тим козацька нація споконвіку була вільною нацією і вільність її була кілька разів визнана і тою самою Москвою і Польшею і Туреччиною і Татарами і Швецією. Не може вона нині переносити московського тиранства й тільки чекає слушного часу, щоби скинути московське панування.

Таким моментом, поки прийде до загально-європейського конфлікту, може статися диверсія на Україну кримського хана, який не є звязаний мировим трактатом з Москвою, при умові, що Татари не повторять тактики 1711 р., коли грабунками і знуцанням над населенням вони поставили проти себе всю Україну, яка з початку зустріла їх прихильно.

Франція повинна вяснити ханови весь його інтерес в диверсії на Україну й піддержці козацької нації. Григор Орлик пропонує себе як французького висланця для переведення в життя цього пляну і прохає лише власноручного королівського листа, котрий з одного боку акредитує вби його в очах хана, а з другого, гарантує вби йому, Орликови, особисту безпечність, бувби в очах козацьких старшин, з якими йому прийдеться звязатись, доказом, що за татарською диверсією стоїть „така могутня і славна держава як Франція“, а тим самим всякі московські інсинуації про те, що гетьман Орлик веде Татар за для обісурманення України, не будуть мати успіху між козаками.

Передбачаючи закиди, що в історії Франції не було прецедентів про висилку листів до хана, меморіал покликається на те, що небіж Людовик XIV послав таємного агента до хана Девлет Гірея, який обіцював привезти в другий раз королівського листа, але незабаром „славетний монарх“ помер.

Що торкається Москалів, меморіал кілька разів вертається до їх історії й походження. Для автора чи радше авторів меморіалу, Москалі є нащадниками тих диких народів, котрих колись Скити вигнали на північ, де вони й змішалися з Калмуками (sic!) і Татарами. Тому то, пояснює меморіал, московський нарід такий темний й невідомий. Таж жорстокість, тіж звичаї й характер, таж дикість. жадність — що у Татар. І ось такий нарід панує нині на Україні, над козацькою нацією, нацією відважною й численною. Це тому, що після нещасної полтавської баталії страшні репресії придали козаків. Але історія показує, що козацька нація дуже швидко виправляється після гнету. І по всім відомостям на Україні настрої вже готовий для повстання. Французський двір, як звяжеться з Україною, може все мати в козаках доброго союзника задля удержання рівноваги в тому разі, як Москалі в союзі з цісарем виступлять проти Франції, або її друзів Польщі чи Швеції. Україна буде міцним бар'єром між Московщиною, володіннями султана і Польщею.

11, 14 і 16 грудня Григор Орлик мав довгі конференції з Шовеленом, якого ще більше переконав своєю аргументацією. Шовелен обіцяв на королівській нараді підпирати меморіал гетьмана. Григор зумів знайти дорогу також до старого маршала Вілера, славнозвісного переможця при дивані. Вілер теж обіцяв допомогти справі, бо Григор писав до батька: „Маршал Вілер дуже розумна людина й добре розуміє сучасну конюнктуру“.

2 січня 1732 р. відбулася королівська рада. На раді Шовелен обговорив меморіал про українську справу і в доказ того, на скільки рух на Україні небезпечний для Росіян, покликався на донесення французького посла в Петербурзі Маняна, котрий передаючи 16/ІІ 1730 р. історію вступлення на трон цариці Анни, писав: „Шляхта не хоче обмеження абсолютної влади цариці, бо вважає, що в такому разі козаки на Україні повстануть і скинуть московське панування...“¹⁾

За тим, щоби прийняти аргументацію меморіалу, висловлювалися Шовелен, Вілер, Гупсевіль. Оден Флері наставав на тому, що з огляду на це, що Франція не знаходиться в стані війни з Росією, треба обережно поставитися до козацької справи, хоч „в інтересах короля є сприяти козацьким змаганням“ і що гетьман Орлик, видко „людина розуму й ввічливости“.

Наслідком цієї наради 1 березня 1732 р. з Марлі Людовик XV

¹⁾ М. З. С. Cor. Pol. Russie 1730.

над слав докладну інструкцію до Віленева відносно Орлика. З черновиків архіву видно, що проєкт інструкції був вироблений Станиславом Лещинським, принайменше від його імени. Але за всім цим стояв Григор Орлик, котрий в ці дні розвивав незвичайну енергію, відвідував то Флері, то Шовелена, то Бель-Іля, часто їздив в Шамбор¹⁾.

„Тому що я цікавлюсь — читаємо в інструкції — багато долею і станом пана Орлика, пишу те, що вважаю найбільш корисним. Перше, щоби обмежити його сучасне положення; друге — щоби в майбутності він міг мати поважне і відповідне його заслугам становище. Що до першого мій посол з одного боку і прихильний хан з другого, мають переконати Порту про потребу більшої підмоги для пана Орлика, відповідно до обставин, поки конюнктура не буде більш сприятлива для війни з Московщиною, бо в цьому разі сама Порта вже піде на все, щоби настановити авторитет п. Орлика, котрий знаходячись раз на чолі своєї армії, може сподіватись не потрапити знову в мізерне становище, в якому він сьогодні знаходиться завдяки війні, що не може добути прав, які він придбав через підвищення в достоїнство гетьмана України.

Що до другого, я переконаний, що пан Орлик і його нація бажають, щоби привернено трон нашому коханому тестеві, королеви Станиславові. Тому треба зобразити Порті і ханови небезпеку від Польщі, як вона буде під управлю чужинця, котрий буде зеднаний в інтересах з цісарем і Московщиною; колиж король Станислав буде мати владу, він буде очевидно союзником Франції й Швеції й що обі ці держави ніколи не можуть буги підозрілими Порті, то таким способом союз Порти з Польщею буде істнувати міцно. Треба абсолютно настоювати, щоби Порта твердо трималася пунктів прутського договору, щоби Москалі не втручалися в справи Польщі і козаків. З другого боку нехай Порта допомагає п. Орликови стати на чолі своєї армії і зібрати під свої прапори свою націю в такій кількості, яку зможе“.

Ця інструкція це цілком конкретна програма. Французський уряд ясно й недвозначно підтримує перед Портою інтереси Орлика, бо гетьман тільки й бажав того, про що трактує інструкція. Визволення України мало прийти вже потім, коли він буде на чолі Запорозжів.

¹⁾ М. З. С. Cor. Pol. Turquie, 107, vol. 137.

Місія Григора Орлика мала повний успіх. Оден з другів його, близький до короля Станислава, що мав постійний контакт з Версалем, писав йому: „Тут задоволені Вами. Згодом Ви зможете добитись більше“¹⁾. 12 лютого він був прийнятий на авдієнції у королевої. Григор дістав також, як бажав, грамоту до хана, в якій король писав: „Дізнався з особливим задоволенням про те, що маєте намір продовжувати пімсту Москалям за ярке порушення прутського трактату відносно недоторканости території Польщі і козаків, котрі тепер пригнічені страшенною жорстокою силою. Цей намір, вповні відповідаючий Вам і Вашій нації, на чолі якої знаходитесь, ще більше зміцнив ту велику повагу, з якою ми все ставилися до Вас за Ваші великі прикмети. Пан граф Орлик, який заслужив, щоби ми взяли його спеціально на нашу службу, передасть Вам всі наші найкращі побажання відносно продовження такого великого і хвального рішення, яке залишить Ваше ім'я між найдальшими нащадками. В нашому замку Марлі 1 січня 1732 р. від Р. Х. і нашого королівства 19. Ваш дорогий і найліпший друг Люї“²⁾.

Те, що в Версалі, де панував такий суворий етикет, де кардинал Флері косо дивився на дружбу з невірними, вирішено надіслати такого ласкавого листа до хана, було без сумніву великою дипломатичною побідкою Григора Орлика. Гетьман міг бути задоволений своїм сином!

Григор виїхав в Крим. куди дібрався після довгих пригод, про які будемо мати змогу говорити в іншому місці³⁾. Спільна

¹⁾ З листування гетьмана Орлика з сином. ²⁾ „Nous avons après avec une particulière satisfaction la favorable disposition dans laquelle vous voulez continuer à venger sur les Moscovites l'enfraction manifeste de la paix du Pruth en ce qui regarde l'immunité du territoire de la Pologne et des Cosaques opprimés aujourd'hui par les plus odieux violences un dessein aussi digne de vous et de votre nation à laquelle vous commandez, ne pouvoir que confirmer l'estime distinguée que nous avons déjà de vos grandes qualités et M. le comte D'Orlick qui a mérite que nous l'attachions particulièrement à notre service, ne manquera pas de vous assurer de tout le gré que nous vous saurons de la poursuite d'une aussi grande et aussi louable résolution qui ne pourra manquer de faire vivre votre nom jusque dans la postérité la plus reculée. Donné en notre a chateau de Marly le 1-er janvier de l'an de grâce 1732 et de notre règne le 19-e. Votre cher et parfait amy. Louis“.

³⁾ Маємо надію швидко закінчити для друку розвідку, присвячену життю Григора Орлика. де буде ряснена докладно його місія в Криму.

акція Віленева в Царгороді, Григора в Бахчисараї давала свої наслідки і 17 травня 1732 р. французький посол писав до Версалю: „Ханський посол прийшов до мене дати справозданне в справі його переговорів з Портою відносно гетьмана Орлика. Великий визир сказав, що Порта з задоволенням виконує прохання хана і дає змогу Орликові переїхати в Ясси. Алеж при цьому великий визир додав, що Москалі великі вороги п. Орлика, котрий був гетьманом України, і це вони спонукали Порту тримати його в Салоніках, немов на заслання. Порта нині ще бажає гарних відносин з Москвою і тому є небезпека, коли п. Орлик буде біля запорожської армії, він може викликати козаків на акцію, яка дасть Москалям привід виступити з жалобами на Порту і може навіть потягти за собою розірвання зносин між султаном і Запорозжцями. Тому Порта моглаб піти на зустріч прохання хана під умовою, що він поручиться за поведення гетьмана Орлика, що Запорозжці зустрівшись з своїм шефом, не зроблять ніякої диверсії, якаб викликала жалоби Москалів. Я написав з свого боку листа до хана, в котрім вказував, що хан добре знає характер гетьмана Орлика, його ненависть до Москалів, його любов до козаків. Я гадаю, монсіньор, що ми повинні вживати всі заходи на користь гетьмана Орлика і що це в інтересах Франції...“

Але за кілька днів великий визир Топал Осман паша, був усунений султаном; це був відважний вояк, щасливий вожд, державний діяч з великим розумом. У вік занепаду своєї раси він був виїмковим явищем. Він розумів небезпеку, якою загрожує Москва, і явно готувався до боротьби. Це був великий друг Франції; в молоді роки французький старшина врятував йому життя і з того часу до останніх днів життя він був відданий Франції. „Ви можете написати королеві — казав Топал наша Віленеву — що колиб навіть султан вибрав великого визира поміж Французами, цей великий визир не мавби більш французького серця ніж я“. Дійсно, поки він був на чолі уряду, Віленев був його дорадником. Тому то так добре пішли справи Орлика у блискучій Порті¹⁾.

Усунення Топала було великим ударом для антимосковської політики взагалі і для Орлика зокрема. Віленев признавався в листі до гетьмана: „Я дивлюся на цю подію, як на перепону успіхови всіх демаршів, котрі доси робив й які збирався робити“.

¹⁾ Hammer, op. cit. т. XII, гл. III.

Дійсно, 8 жовтня Флері дізнався від свого посла, що „Порта збільшила пенсію Орликови, алеж справа про відїзд гетьмана не може вирішитись з огляду на складну політичну ситуацію“.

Більше успішно вів свою акцію Григор Орлик в Криму. Хан дуже добре прийняв його і молодий Орлик на протязі місяця конферував з ханом і великим визиром: він розвивав їм образ небезпеки від Москви для Криму, вказував, наскільки могутний французський король, що „за прибутки в оден рік з його королівства можна купити всю Саксонію“, прохав хана і далі протегувати Запорожців, поки батько його не прибуде. Григор запевняв хана, що від нині французський король бере під свою протекцію козацьку націю, а що він є старий друг Порти, Швеції й Польщі, то договір 1711 р. між Кримом і козаками не тільки не втратив значіння, а навпаки додає ще більше сили й ваги.

Хан прийняв ласкаво Григора, обіцяв йому, що він твердо стоятиме на антимосковській політиці, що не припустить вибору у Варшаві саксонського принца, що як він був так і є другом козаків. В цьому розумінню хан дав Григореві і листи для Людовика XV, короля Станислава, Віленева, Пилипа Орлика і великого визира в Царгороді.

V.

14 січня 1733 р. старого стилю гетьман Орлик привітав з Салонік кардинала Флері з приводу нового року, він бажав йому довго працювати ще на посаді першого міністра Франції, дякував „за доброту відносно сина під час його перебування у Франції“ і прохав протекції для себе і козацької нації.

Між тим у Варшаві чекали з дня на день смерти короля Августу і присутність Григора Орлика була тут потрібна. Монті кілька разів прохав Флері надіслати Григора, що після повороту з Бахчисараю перебував у Парижі. 26 лютого 1733 король писав до Віленева: „Нам дуже приємно було дізнатися, що Ви задоволені поведінням і успіхом в Криму графа Орлика. Тому ми вважаємо корисним відїзд графа Орлика до п. Монті, звідки він поїде знов до Криму“.

І дійсно 6 березня, вже по смерти короля Августу, Григор повів у Варшаву королівський лист до Монті: „Надсилаю Вам пана Ієга (це було таємне імя Орлика), якого Ви зможете використати внутрі Польщі, між козаками на Україні і в Криму“. 22 квітня вже з Константинополя, куди він поїхав з Варшави, Григор писав до Флері: „Мій батько вчора прибув сюди і мав секретну авдієн-

цію у великого визиря, з яким довго конферував про сучасний політичний стан. Батько покликався на існуючий з 1726 р. формальний союз між Московією і царем, нагадав про прутський трактат і прохав знова протекції, як в 1711 р. Порти і шведського двору. Великий визир прихильно прийняв батька, котрий сьогодні вертає до Салонік, але нічого певного не відповів. Пан Віленев казав мені, що Порта все ще лякається Москалів. Алеж я настоюю на тому, що потрібно енергійно працювати в справі визволення мого батька, бо маю певні відомости, що Москалі з одного боку залицяються до Запорозжців, а з другого вживають всі заходи, щоби знищити решту свободи на Україні. Ваша Еміненція добре знає характер віроломних Москалів. Я писав до п. Кастелія, прохаючи його підтримати перед шведським кабінетом нашу справу. Швеція має більш ніж инша держава зобов'язання що до козацької справи¹⁾.

У відповідь на це Людовик XV писав до Монті: „Вплиньте на турецького посла, щоби Порта за всяку ціну відправила гетьмана Орлика до Запорозжців. Відноснож сина п. Орлика, це є людина певна, розумна і щира“.

Між тим у Варшаві назріли великі події. Конвокаційний сейм прийняв постанову, що чужоземці не можуть кандидувати на трон. Це була перемога Версалю, бо тим самим відпадала кандидатура Фридриха Августа саксонського, російського кандидата. Григор Орлик повіз вістку про постанову 23 травня в Париж. Там „я мав честь здати повне справоздання Його Величності християнському королеви і Його Еміненції про мої подорожі в Туреччині, Криму й про мої переговори. Його Величність розпитував мене про нашу націю, про її змагання, про те, де я навчився татарської мови, про славної пам'яті гетьмана Мазепу, про мою службу під прапорами блаженної пам'яті короля Карла XII шведського...“²⁾.

Залицання Москалів до Запорозжців занепокоїли версальський кабінет, і 11 липня Віленев мав знов побачення у великого визиря, на якому настоював на швидке вирішення справи гетьмана Орлика.

Одночасно у Версалі працювали над майбутніми виборами в Польщі. В розпорядженні Монті було надіслано мільон фльоренів, і магістратам було дано зрозуміти, що все золото французької державної скарбниці в розпорядженню короля Станіслава. Після

1) M. Z. C. Cor. Pol. Turquie, 1733.

2) Details des voyages...

довгих нарад на зазив Монті Станислав рішив особисто їхати до Варшави. Це була нелегка справа, бо цісарські війська охороняли східний кордон Польщі, і за Станиславом Лещинським саксонські агенти пильно слідували.

Григор Орлик мешкав то в Шамборі, то в Парижі, то в Версалі, і природна річ, звернено на нього увагу, як на товариша подорожі короля Станислава на елекцію. Томуж ще 4 серпня Монті писав: „Сам Господь Бог післав нам графа Орлика і як тільки я побачив його в перший раз, то зрозумів вартість цієї людини. Мало знаходити певних людей, треба ще, щоби ці люди мали інші прикмети. Граф Орлик давно вже відомий королеви Станиславови і таким чином цей володар не буде мати товаришем дороги зовсім невідому особу. Граф Орлик відважний старшина, розмовляє різними мовами; польську і німецьку мову знає так гарно, ніби народився в цих країнах — вся нижня Німеччина й Польща йому добре знайома“¹⁾.

22 серпня²⁾ король Станислав в товаристві Григора Орлика й якогось шляхтича Андльо виїхав в Польщу. Станислав був передягнений в Німця крамаря з паспортом на імя Бавер, Орлик їздив як челядник під іменем Ернест Брамбляк. 8 вересня вони були вже у Варшаві, і таким чином скінчилась подорож, про яку кардинал Флері писав: „Нащадки ніколи не повірять, що король, когрий знаходився на 400 миль від своєї столиці, з двома тільки товаришами перебрався через ворожі країни на протязі 15 днів“.

12 вересня 1733 на полі елекції у Волі примас Потоцький проголосив Станислава Лещинського королем Польщі й великим князем Литви. В другий раз одолянівський староста війшов на трон. В той самий день Григор Орлик повіз цю щасливу вістку у Версаль, куди й прибув за вісім днів. Двір був у Фонтенебльо. „20 вересня о 11 годині в ночі прибув вістник з важною новиною. Кардинал Флері слав. Він відразу піднявся і побіг з дещою до короля. Король сповістив королеву, що заплакала від радості. Вся Франція стала в цей день польською й розмовляли лише про Варшаву. Курієр надзвичайно швидко переїхав дорогу від Варшави“³⁾.

Але в Варшаві події прийняли инший напрям для Станислава, московський генерал Лассі наступав. й новий король з своїми пар-

1) М. З. С. Cor. Pol. Pologne 1733.

2) Про це докладно у Pierre Boyé op. cit.

3) Barbier, Mémoires, IV, 7.

тизанами мусів переїхати в Данції. Війна за польську спадщину почалася.

Тим більше потрібна була допомога Запорозжців і евентуальне повстання на Україні. 5 грудня Віленев писав: „Я вживаю всіх заходів, щоби Татари напали на Московщину, щоби п. Орлик міг врешті покинути Туреччину і наблизитись до своєї армії. Вповні згідний з Вашою Емінінцією, що в разі визволення цей генерал чи гетьман, як кажуть в країні козаків, буде серіозною небезпекою для Москялів. Щоби розірвати союз Московщини з Німцями, щоби припинити насильства Москалів в Польщі, негайно потрібна диверсія Запорозжців на Україні, де населення не забуло ще повстання гетьмана Мазепи. Цими днями був у мене скарбник запорожської армії“.

Меморіялом з 17 грудня Віленев знов вимагав від великого визиря: „випустити Орлика й підтримати диверсію Запорозжців для визволення України“.

1 лютого 1734 р. в другий раз Григор Орлик виїхав знов у Крим, як повноважний від французького короля; Віленев спільно з ханським представником в Константинополі розвиває велику енергію, щоби нарешті довести справу Орлика - батька до кінця. 2 березня він сповіщає Флері: „Великий визир сповістив мене таємно, що він вирішив дозволити п. Орликови залишити Салоніки і виїхати в Крим. Я був очарований таким станом справи, але не виявив свого настрою, знаючи підозрілий характер Турків. Всеж в кількох словах я дав зрозуміти великому визиреві, наскільки п. Орлик на чолі своїх військ буде корисний для наших спільних інтересів“¹⁾. До цього листа долучено постскриптум: „Тільки що урядовець великого визиря приніс мені вістку, що Порта доручила своєму азі поїхати до Салонік, забрати генерала Орлика і провозжати його до Бендер. Був надісланий також султанський наказ по всіх містах, де генерал Орлик має переїздити, постачати все необхідне для п. Орлика і його світи. В Бендерах він зможе жити, згідно його ранзі. Тому що ага виїхав без мого листа до п. Орлика, я поспішаю негайно відправити яничара в Салоніки, щоби привізати генерала Орлика врешті з визволенням, над яким прийшлося так довго працювати. Що п. Орлик матиме потребу у видатках, я передам через нашого консуля фонди для нього — для згоди з козацькими старшинами те, що він дістав від Порти, не вистарчить“.

¹⁾ М. З. С. Cor. Pol. Turquie 1734.

Пилип Орлик поїхав з початку в Кавшани, де був хан і де знаходився також і Григор. І після довгих часів старий гетьман мав радість працювати на користь своєї нації разом з своїм рідним сином!

Виленев з Константинополя вів жваве листування з Орликами, особливо з Григором; так 29 березня французський посол писав йому: „Дуже радий, що нарешті Ви працюєте спільно з Вашим славним батьком!“

В Росії також зрозуміли, наскільки важні будуть Запорожці в майбутній війні з Турками, і як раз до цих часів відноситься енергійна акція з приводу приєднання Запорожців. Генералови Вейсбахови на Україні дані були відповідні інструкції. Московський резидент в Туреччині Неплюєв дістав 27 березня 1734 р. „секретніший“ запит, що зроблять Турки, як імператорський уряд прийме Запорожців під свою протекцію. Неплюєв у відповіді радив прийняти Запорожців, бо „едва ли не противъ Запорожцевъ отправлены Орликъ и его сынъ“¹⁾. Московський посол мав добрих інформаторів в Блискучій Порті!...

Між тим Виленев настоював на тому, щоби Порта оголосила війну Росії. Великий визир погоджувався, але вимагав формального офензивного й дефензивного союзу. На авдієнції 5 квітня Виленев дістав ось яку пропозицію від Порти: „Має утворитися ліга з Франції, Туреччини, Швеції, Польщі з королем Лещинським на чолі, козаків на Україні; метою цієї ліги повинно бути підтримання й укріплення короля Станислава на троні. ослаблення Росії, повернення Азова Туркам, Лівонії Шведам; Україна має бути вільною під турецькою протекцією, на підставі договорів 1711 і 1712 р. Франція має одночасно з Туреччиною оголосити війну Москалям і цісареві й не заключати без згоди Порти миру з ворогами“.

Виленев вповні згоджувався з Портою й у своїх депешах настоював, щоби складено формальний союз з Портою, бачучи лише в цьому „можливість широкої політики для Франції“. У Версалі горячим оборонцем ліги з Портою і малими державами був Шовелен, що все життя мріяв про „приниження австрійського Дому“. Посли в Варшаві — Монті, в Стокгольмі — Сен Северен — все приклонники політики Шовелена, надсилали депеші в дусі Виленева. Шовелен пішов ще дальше; він бажав опертися на цей „східний бар'єр“ перекроїти й західню Європу — вигнати Ав-

¹⁾ Соловєв, *Op. cit.* т. 18, ст. 74, 75.

стріяців з Сардинії і Сицилії, посадити нового короля в Іспанії. Смерть Августа і втручення віденського кабінету в польські справи давали право Франції розірвати договір, яким вони в свій час визнали прагматичну санкцію Карла VI.

На жаль для української справи, Шовелен не сам оден вів закордонну політику Франції. Справжнім паном ситуації був кардинал Флері, колишній вчитель короля й тепер перший всемогутній міністр. Це був впертий старик. Війна й військо здавалися йому грубими речами, відповідаючими варварській епосі, негідними державного діяча з справжніми широкими горизонтами, особливо кардинала римської церкви. „Нездібний до великих плянів, обмежений в своїх політичних поглядах, рівночасно також обмежений в особистих горизонтах, підозрілий до страху“, так характеризує Флері французький історик Д'Осонвіль ¹⁾. Томуж Флері занадто лякався конфлікту з Англією і всю свою політику вів так, щоби не дратувати сен-джемський кабінет. Настільки, що зобов'язався не збільшувати фльоти, що як відомо, все було чутливим місцем англійської політики. Але була ще одна важна умова, котра вплинула на французьку політику в цей час: кардинал Флері не любив королеві Марії, і тому не спішив з допомогою її батькови Станіславови, тому він не надіслав фльоти в Данці, де сховався Станіслав, тому він відмовився заключити формальний союз з Портою. Флері бажав лише використовувати ситуацію, але не витворювати її. Шовелен був усунений. Флері оден вів всю політику. Портжач бачучи таке відношення не спішилася з оголошенням війни Росії.

До цього періоду треба віднести меморіал, складений і підписаний Шовеленом, але в дійсності складений Григором Орликом для Шовелена. Це перший офіційний документ, де Франція проклямувала незайманість Туреччини, як необхідність європейського порядку, вказала загальний інтерес держав проводити цей принцип і рішила взяти всі свої моральні і матеріальні сили для здійснення цієї ідеї. „Король Карло XII — читаємо в меморіалі — зробив Європі погану прислугу, навчивши Москалів побивати других. Незабаром Москалі перейдуть з України через Дністер, займуть Молдавію і Волощину — вони займуть Константинополь. Союз Москви з цісарем буде все істнувати, бо він з порядку річі відповідає інтересам обох дворів. І тоді в сліч за Україною, вже

¹⁾ Cte D'Haussonville. Histoire de la reunion de Lorraine, II, 116.

майже московською провінцією, такаж доля стріне Крим, Кавказ, Польщу, бо нема меж для московської амбіції“¹⁾).

1 квітня 1734 р. в ханську ставку прибув турецький старшина з власноручним листом від великого визіря. На першій же авдієнції у хана цей старшина відкрився, що він секретар французького посла. а переодягнувся в Турка, щоби обминути пильність російських агентів. То був Пейсонель, що починав свою дипломатичну кар'єру. І з цього дня до кінця життя він буде випробованим другом Криму й України. Пейсонель мав завданням з одного боку впливати на хана в антимосковському дусі, — з другого боку бути посередником між ханом, Віленевом і Орликом.

Листування Пейсонеля до Віленева ясно свідчать, яку ролю відіграв французький посол у маніфесті Орлика до Запорозжців. „Мені показував гетьман Орлик проєкт свого маніфесту до козаків, який я прикладаю для Вашої Експедиції“... На що Віленев відповідав: „Маніфест п. Орлика добре складений. Особливо слушно вказано про жорстокости Москалів на Україні“. І ще одно місце листа Віленева до Пейсонеля: „Що до маніфесту п. Орлика, я прохавби вказати також на блискучі побіди короля в Італії і в цісарських володіннях, бо певно Москалі ховають це на Україні“. І справді Орлик під впливом Віленева вставив у маніфест це місце про французького короля²⁾).

23 квітня Пилип Орлик оголосив свій маніфест до Запорозжців³⁾. Прийшов нарешті давно бажаний час визволення України і всього українського народу зпід московського ярма. „Настав час, коли не только житія, але и послѣдней крови капли не жаловати для визволення тойже отчизны своей от тяжкого и тиранскаго подданства московскаго... И здавна пожаданий пришелъ час, когда зъ одной стороны найяснѣйшій Король Французскій найсилнѣйшій и найпотужнѣйшій въ цѣломъ христіанствѣ непобѣдимый монарха, соединившися съ королевскимъ Величествомъ Гишпанскимъ дядькомъ своимъ и зъ королевскимъ Величествомъ Сардинскимъ братомъ своимъ противъ цесаря его милости христіанскаго и противъ Москви, праведную и слушную высказалъ имъ войну и знатные уже, помощьюъ божією, не только над войсками цесарскими въ Італіи звѣтяжество одержал, але и цѣлое тамъ королевство ломбардѣйское

¹⁾ Про цей меморіал згадує Вандаль (op. cit., 270), приписуючи авторство Шовелєнові.

²⁾ Cor. Pol. Turquie, 1734.

³⁾ Костомаров, Мазепинци, 782; Еварницкій. Історія запорожскихъ козаковъ, III, 568—570; Киевская Старина 1882, IV, ст. 107—118.

и два великія княженія медіоланское и мантуанское за малижъ барзо часть, бо тилько въ трехъ мѣсяцевъ отъ цесарскаго величества одобрал. А опричь тих силъ и войскъ союзныхъ французскихъ, гишпанскихъ и сардинскихъ, которыхъ 150.000 въ Италіи теперъ знайдуться, особливо двѣстѣ еще тысячей самого войска французскаго, одобравши два княженія отъ князя лотарингскаго, зятя цесарскаго, и добывши кѣлько фортець цесарскихъ надъ рѣкою Реномъ, переправилися уже черезъ тую рѣку и идуть теперъ до панства цесарскаго и до Вѣдни, которымъ такъ великимъ въ Италіи силамъ французскимже цесарское величество малолюднымъ своимъ войскомъ не выдолаеть постояти, звлаца когда и отъ Турковъ треба стереттися и въ поготовности быти и же не тилько союзной собѣ Москвѣ жадной помощи давати, але и себе самого оборонити не може“...

І в такий зручний час — питає Орлик — запорожське військо дало себе заманити хитрими та знадними обіцянками Московщини, які вона взагалі рідко виконує, а тим більше ще відносно Війська Запорожського і всього нашого народу, тому що з давних часів вони наші закляті вороги. Ніколи я не дивувавсяб, колиб Військо Запорожське перейшло на бік Москалів, не бачучи на собі їх лукавства, алеж Ви вже знаєте ціну московської обіцянки. Невже Ви забули, як Москва підманила військовою старшину і рубала їй в таборі голови? Самі потім пізнаєте й будете жалкувати, що нерозумно, не дивлячись на задні колеса, зробили також, як цілий український нарід не послухав розпорядження небіжчика славної памяти гетьмана Мазепи...

„Як скоро зъ Шведами таяж Москва войну скончила и покой съ ними потвердила, так зараз обѣтницы свои поприсяжные и грамотами царскими отвероженные отмінила, вольности всѣ поломала, судъ и права свои мучительскіе въ Украину впровадила и установила“... Гетьман зашитує Запорожців: Чи Ви збалакались з Москалями відносно наших вільностей? Чи Ви встигли добитись, що Москва не знищить гетьманського уряду, що не постановить своїх військ в наших городах? „Признаюсь Вашмостямъ добрымъ молодецьмъ, милой братіи моей, же мушу тепер не тилько предъ Портою оттоманскою, але и предъ такимъ великимъ монархомъ королевскимъ величествомъ французскимъ, королевскимъ величествомъ польськимъ и королевскимъ величествомъ шведскимъ стыдитися для теперешного Вашого непостояннаго поступку, поневажъ такъ Портою оттоманская яко и вси тіе монархи будучи отъ мене многими письмами (гдыжъ я въ Солонику чрезъ 12 лѣтъ руки зложивши даремне не сидѣлъ)

упевненими и добре увѣдомленими о мужествѣ, отвагах и о стачечномъ и непоколебимомъ Вашмостей добрѣхъ молодцов Войска Запорожскаго єдностайномъ и иоприязненомъ ку высвободженню отчизны предсявзятіи и замыслахъ, обѣщали нам при помощи божіей и при помощи найяснѣйшого хана цѣлымъ сердцем намъ жичливого и ласкавого всякими способами и войною и мирными договорами въ томъ допомогати“.

Не забувайте добрі молодці про присягу, котру ми спільно дали на євангелії захищати батьківщину від тяжкого і неможливого тиранства московського. Пожалуйте батьків, братів, родичів і весь нарід, який стогне від грабунків, катування й тиранства московського; будуть вони прохати Господа Бога помстити Вам, коли Ви збільшите їх неволю, як перейдете до Москви. Тільки на нас окрім Господа Бога вони мають надію — про що мені передавали київські та других українських монастирів монахи, котрі йшли через Салоніки на Атон. Все це пишу Вам від щирости до Вас, від любови до батьківщини... Підписано: „Приятель Ваш і брат Пилип Орлик, гетьман Війська Запорожського“.

Алеж ми знаємо, що цей красномовний лист не зробив того вражіння, якого чекав старий гетьман. Запорожці вже задекларували своє підданство Москві. Коли Віленев дізнався про здуку Запорожців з Москалями, 5 травня писав: „Гасан ага привіз мені Вашого листа з поганими вістками в справі Запорожців, що спричинило мені велике огірчення. Дійсно, це дуже сумна подія, але Ви краще ніж хто инший знаєте, що я нічого не залишив, щоби не допустити до цих подій. Я ніколи не переставав клопотати перед Портою відносно Вашого визволення, і Ви добре знаєте цей двір, щоби зрозуміти, чому я так пізно добув його. Козаки прийняли своє вирішення як раз тепер, коли, здається, присутність їх гетьмана повинна булаб їх одушевити, а Порта готова на все, щоби заховати союз з козацькою нацією. Всеж мені відома Ваша енергія і патріотизм, і тому сподіваюсь, що можна буде примусити козаків змінити їхні пляни. Чи не вважаєте Ви можливим, пообіцяти від імени Порти та моєї особи козакам більші користи, ніж вони дістали від Москви; добре булоб знов їм нагадати про всі жорстокости, котрі вони потерпіли від Москалів — цієї хитрої та поганої нації¹⁾, яка не заспокоїться, поки не знищить всіх козаків. Я гадаю, що Ваш лист до козаків повинен вплинути на них, так красномовно і переконуючо він складений. Нічого не треба ща-

1) ...cette rusée et abominable nation.

дити, щоби відняти у наших ворогів цю підмогу. Прошу Вас надалі працювати з тою енергією та зрозумінням, яке мені добре відоме“.

Тільки маючи перед собою тодішню політичну ситуацію, можна зрозуміти турботи зрівноваженого посла французького короля відносно врешті не такої вже великої скількості Запорозжців. Версальський кабінет, переконаний Орликом, дивився на Січ, лише як на базу, а мав на увазі евентуальне повстання на всій Україні.

Переговори Орлика з Запорозжцями ішли далше; 20 травня, маючи весь час контакт з Орликами, Віленев писав у Версаль: „Мене сповіщають, що гетьман Орлик, що перебуває при хані, має добру надію привести під свою владу Запорозжців і що старшини цієї нації писали султанови в Перекоп, що залишили своє перебування в Криму лише тому, що Татари їх переслідували“. Григора Орлика Віленев утішав: „жалкування про минуле безкорисне, особливо коли нема чого закидати собі, і одно, що треба радити, це вжити всі заходи і знайти найкращий вихід з стану, який утворився“.

В Версалі теж перехід козаків зробив прикре вражіння, і 28 липня 1734 король писав до Віленева: „Прошу Вас негайно надіслати курієра до п. Орлика і передати йому, нехай не забуває, що потрібно все зробити задля того, щоби мати на нашім боці старшин запорожської армії“. Віленев дійсно що 10 днів надсилав курієра до Орлика. Орлик інформував французького посла досить докладно, і Віленев мав змогу 27 листопада писати до Флері: „Декілька днів я отримав відомости, що хан виїхав з Бесарабії в Перекоп, а гетьман Орлик залишився в Кавшанах, де він зібрав вже багато козаків і кожного дня чекає нових. Порта згідно його вимогам, а також завдяки моїм заходам, знову підвищила пенсію йому, і головним старшинам, котрі знаходяться при особі гетьмана. Вона видала також наказ постачати все необхідне для його війська“. Таким способом з кінцем 1734 р. з допомогою Франції і Туреччини Орликови повелося зібрати біля себе якусь кількість Запорозжців, звичайно нечисленну.

12 березня 1735 р. Орлик-батько писав до Віленева з Кавшан: „Після повороту мого курієра з Константинополя я весь час мовчав через те, що не міг писати Вашій Ексцеленції за браком нового курієра. Я бажавби дати В. Е. більш приємні новини ніж ті, котрі передав Вам волинський воевода та мій зять Держановський. Бажаю відповісти на Ваші два листи — оден з 18 жовтня

через мого кур'єра, другий з 5 січня через мого зятя. Перш всього приношу Вам щиро подяку за вплив на Порту в справі підвищення пенсії моїм чотиром старшинам, п. Мировичови старшому і молодшому, мому beaufrere Герцику і п. Нахимовському. Завдяки Вам також Порта наказала молдавському господареві утримувати моїх жовнів. Стара пенсія не підходила ні до ранги, ні до походження моїх старшин. Обидва Мировичі нині знаходяться при хані; п. Нахимовський і мій beaufrere знаходяться зі мною. Сам я назичив тут багато гроша. Колиб Ваша Експедиція знала як великі мої видатки!... Скажу щиро та по совісти, що неможливо ні в якому разі проістнувати на ту пенсію, яку давали мені в Салоніках, через те, що не кажучи вже про інші видатки — одні тільки коні коштують мене щодня 5 п'ястрів. Судіть самі, чи я можу жити за ту пенсію і знайте, що живу, сподіваючись лише на Вашу протекцію. З останнього листа, надісланого Вашою Експедицією через мого зятя, я бачу з якою пильністю Ви слідкуєте за моїми інтересами. Тільки вороги могли поставити мене в такий жадливий стан, про котрий пишу далі.

„Коли мій зять ¹⁾ повернув з Константинополя без жадних певних інструкцій, без фондів, козаки зібрались озброєні біля мого помешкання і стали голосити — закидуючи мені, що я привів їх сюди, де вони загинуть від холоду і других тягарів зими; їм приходить жити у відкритім повітрі, в болотистих місцях, по коліна в болоті, чи в снігу. Вони нині зовсім без чобіт і убрання. Жалкувались також козаки, що повинні рубати великі дерева і таскати потім на пісках. Нема у них грошей навіть на те, щоби купити собі сорочок, через те, що не отримують жадної плати з того часу, як приєдналися до мене. Вони загрозували залишити прапори і піти геть скрізь по Україні, попереджувати своїх товаришів не становитися на мою сторону, на що я так сподіваюсь на весну цього року. Я заспокоїв козаків, обіцяв кожному по два п'ястри, а також чоботи й убрання. Це, я гадав, мусіло їх заспокоїти, але даремно; швидко козаки трохи по трохи почали тікати, і ось декілька днів як 60 козаків - їздців в ночі, коли їх товариші спали, перейшли Дністер, ще покритий ледом. Кажуть, що очаківські Татари, котрі вартують на Дністрі, напали на козаків і захопили в полон, але потвердження ще цьому нема. Після утечі цих дезертирів інфантерія стала зовсім неможливою і готова була поступити по прикладу кінноти, про що їх полковник попередив.

¹⁾ Держановський.

мене. Я прохав тоді сераскира Мехмета перевести інфантерію з Дністра й помістити її на території буджацьких Татар, але сераскир відмовився без наказу хана виконати моє прохання. Пишу це все Вашій Експеленції через те, що, коли напишу Великому Визиреві — я все пишу по латині, переклад буде вимагати багато часу, а їжі тут залишилось тільки на два тижні, і коли хоч оден день не зможу дати їсти козакам, вони без сумніву повстануть“.

Отже, було якесь нечисленне військо при Орлику, з яким він мусів вести складну „дипломатію“, щоби удержати його при собі. 20 квітня Віленев надіслав через свого драгомана Лярія 10.000 секинів для гетьмана — квота дуже значна. Про це вже після цього Флері писав: „Дуже бажано й надалі підтримувати наших приятелів між козаками“.

Для характеристики гетьмана цікавий оден його лист з 7 липня 1735 р. до Віленева: „Не можу замовчати про нового представника короля Станислава при хані, не кажучи вже про те, що він не знає ні тутешніх обставин, ні татарської мови, він повівся дуже нерозумно з запорожською старшиною. Так в розмовах він суперечив їм, нагадував про старі часи, коли козаки були під польським пануванням. Так що п. Мирович старший відповів йому, що нехай Поляки памятають Жовті Води (це тоді гетьман Хмельницький знищив польську силу). Ви розумієте, Ваша Експеленціє, як мені важко бачити таких представників короля Станислава, котрі зовсім не знають нової конюнктури. Ніколи козацька нація при сучасних умовинах в Речі Посполитій не поверне до минулого“.

Неприродність польсько-українського союзу, що збила з справжнього шляху державної будови Івана Виговського, стояла яскраво також перед Пилипом Орликом, і коли московський уряд, вірний своїй дематогічній політиці, оголошував скрізь Орлика „Поляком“ — (правда, іноді в урядових московських актах цей „Поляк“ перевертається в „Турка-бисурманина“), то нам треба памятати, що старий гетьман в ґрунті речі, як цього не вимагала певна часова дипломатична тактика, — стояв все непохитно на охороні і захисті козацької нації, з якою „на завжди присяга звязала його“.

Григор Орлик ще 12 грудня 1734 р. залишив Крим, прямуючи до Версалю. В Марселі він занедужав й з лікарні 6 травня 1735 р. написав великий рапорт до Флері, в котрім аналізує

тодішній політичний стан в Європі в зв'язку з планом акції на Україні ¹⁾.

„...Хан дав численні докази свого співчуття інтересам Його Величності: він прихильно ставиться до козаків. Завдяки йому я міг своєчасно сповіщати п. Віленева про наміри й заходи наших ворогів. Генерал Вейсбах, командуючий російськими військами на Україні, писав ханови листа по російськи, переклад якого я сам зробив і надіслав п. Віленеву. В цім листі Вейсбах протестував проти того, що не дивлячись на мирний стан з Туреччиною, Татари нападають на російські кордони, підтримують атентів безчесного Орлика (це так Москалі називають мого батька). Хан відповів московському генералови в дуже гідній формі. Він писав, що незнайомий з деклараціями, зробленими Портою московському резидентови, але він вважає, що суверенність Порти і трактат на Пруті нарушений Москалями, як вони втручаються в польські справи, як вони інтригують між Запорозцями.

„Політика Великого Визиря відносно Московщини подвійна. Так з одного боку він обіцяв послови (Віленеву) зібрати численну армію в Румелії, заготовити збіже для неї; обіцяв також підтримувати у всьому мого батька з його запорожськими козаками. Він дозволив синові хана вступити з 20.000 військом на московську територію — з другої боку дав строгий наказ хотинському паші не підтримувати хана і взагалі нічого не робити проти Москалів. Між тим це перешкоджує ханови в його головнім завданню — вигнати Росіяя з України. Щож торкається мого батька, Порта дійсно видала йому 12.000 еку, щоби працювати між козаками, й обіцяла нічого не пощадити задля того, щоби Запорозці знов залишили Москаля. Одначе мій батько часто вказував Порті, що потрібно наказати ханови не чекати козаків, залишити їх у спокою на умовах трактату 1711 р., тоді навіть інші козаки, що живуть нині під Москалями, прийдуть до батька. Алеж доси на великий жаль не удалось добитися виконання цього прохання від Порти. Будемо сподіватися, що п. посол Віленев зуміє врешті переконати великого визиря, наскільки небезпечна для них Москва і наскільки через те важко бути в добрих відносинах з козаками.

„Батько в страшному горю, що Запорозці відмовились йому підлягати. Ця подія не дає змоги батькови використати дуже зручну кон'юнктуру не тільки для того, щоби дати доказ його від-

¹⁾ М. З. С. Cor. Pol. Turquie, vol. 107, f. 62.

даности інтересам Й. Хр. Велич., але також щоби пімститися за свою власну справедливу справу“.

Григор різко критикує тактику Віленева, який занадто м'яко поводився з Портою і довів до того, що гетьман міг залишити Салоніки аж тоді, коли було пізно. Врешті Григор прохав у кардинала повновласти на ведення переговорів у Криму і навіть в Туреччині у справах, що відносяться до козаків, бо „критичний стан річей й далекий протяг між козаками і Версалем вимагає швидких вирішень“. Лист, який Орлик привіз від хана до короля, запевняв, що кримська держава й надалі бере до свого серця інтереси козаків.

7 травня 1736 р. Мирович з радістю сповіщав Григора Орлика в Парижі, що хан оголосив війну Москалям, що офензива на Україну починається швидко і 28 травня Порта в свою чергу оголосила війну Росії й цісареві.

Отже Франція добилася того, що не заангажувавшись формальним союзом з Туреччиною, вона всеж довела до того, що турецька імперія підняла зброю проти обох ворогів її, і цариці й цісаря. В цій війні Флері хотів зруйнувати могутність обох держав-союзників.

В осени 1736 р. легкий корабель привіз в Константинополь з Марселю спеціального кур'єра від Флері, барона де Тота. Він мав інструкцію для Віленева: „Треба вжити всіх заходів, щоби Москалі не добилися вільного плавання на Чорному морі, від якого їх треба за всяку ціну віддалити. Порта повинна почати кампанію нападом на Україну, куди Поляки з радістю перепустять війська турецькі. Одночасно гетьман Орлик на чолі своїх Запорожців піде на Україну поруч з ханом і будуть кликати мешканців цієї країни скинути ярмо московської тиранії!“¹⁾

Таким чином війна проти Московщини, на котру 25 років чекав Пилип Орлик, в яку він вкладав всі надії на здійснення національних ідеалів України, стала доконаним фактом. І він спішить зарані все обговорити. Він закликає Порту вплинути на Татар, щоби вони шанували українську націю й не поводитися як в 1711 р. До Флері й Віленева пише листи, де знов на підставі трактатів 1710—1712 вимагає від Порти дипломату загарантованого Францією, як посередницею про те, що „козацька нація обох берегів Дніпра має бути вільною і незалежною“. На цьому у нього

¹⁾ Інструкція Тотови, М. З. С. Cor. Pol. Turquie 1736 з 6/VIII.

вийшов конфлікт з Поляками, конфлікт, на який архіви французькі не дають повної відповіді. Видно, що Поляки, хто саме, точно невідомо, протестували проти претенсій Орлика на Правобережжя; 23 грудня 1736 р. він пише синові: „Я тремчу від жаху, від цієї гидкої політики розділу України. Таким чином знов бажать перешкодити визволенню козацької нації. О нещасна наша батьківщина!“¹⁾.

Але хід військових подій змінив ситуацію. Турки терпіли поразки й від цесаря і від Москалів; в 1737 р. війна перервалася і в Немирові зіхався мировий конгрес. В світі турецьких делегатів були переодягнені Французи Де Тот, Де Лярія й Пейсонель. Григор Орлик знов був в Криму при хані. Гетьманови повелюся добитися знов таки завдяки Віленеву, що Порта в особі своїх делегатів підняла питання про Запорожців, але російські делегати, які були взагалі панамі ситуації, стали лаяти Запорожців, про що два роки пізніше гетьман писав в листі до Січі. Немирівський конгрес був страшним приниженням для Туреччини: Росія жадала Кубані, Азова, Очакова, Кінбурна, Криму, Бесарабії; Молдавія і Волощина мали стати вільними державами з тим, що Росія все малаб змогу втручатися в їх справи. Цесар жадав Сербії і Боснії. Це був розділ Туреччини. 17 липня султан прохав посередництва французького посла.

Одночасно, як це бувало вже в Туреччині, нова хвиля енергії обхопила країну, і здивований світ побачив в 1737 р. знов різку перемену успіхів на війні: вся Сербія була звільнена від Німців, Крим був евакуований Мініхом. 24 травня 1738 р. великий визир Веген паша виступив з Адріанополя на чолі нової армії, щоби перейти російські межі. У Відині 30 жовтня зустрінувся з Пилипом Орликом, якого викликав до себе. Авдієнцією у великого визиря Орлик залишився задоволеннй, бо писав синові: „Великий визир прийняв мене з усіми можливими почестями і гонором. Він розглянув зі мною всі справи, питав про сучасний стан Росії, чи варто продовжувати війну, чи козацька нація твердо рішена скинути московське ярмо. Він розпитував мене про Україну, про її природу і натуральні багатства. Особливо він цікавився, наскільки можливо, що козацька нація визнає мене своїм головою. Я відповів йому, що сторона України дуже родюча у всіх відношеннях, має багато міст з фортецями, що цариця все удержувала на Україні 40 тисяч війська, що козацька нація дуже пригнічена, що вона шукає лише сприятливого моменту, щоби ви-

¹⁾ Cor. Pol. 1740, vol. 107, fol. 113.

магати стару свободу, що вона мені дуже віддана, що вона негайно стане під мої прапори, як дізнається про піддержку отоманської Порти. Великий визир заявив мені урочисто, що він й амбасадор французький, його друг, працюватимуть біля султана, щоби мене підтримано і що він сподівається реставрувати мене на Україні в моїх прерогативах шефа козацької нації“¹⁾).

Але і з цього нічого не вийшло. Туреччина війни не продовжувала, а Франція, в руках якої були тоді ключі мира і війни, бажала замирення, щоби дістати в компенсацію за посередництво від Туреччини нові капітуляції.

На початку 1739 р. біля Білграда почались мирові переговори під головуванням Віленева. Старий гетьман рішився особисто направитись у Білград, куди й прибув в лютім 1739 р.²⁾ В оден з днів лютого відбулася зустріч Віленева з Орликом. 10 років вони були в контакті, не знаючи особисто оден одного. Ми не маємо докладів, яке вражіння зробила на Віленева зустріч з Орликом; в своїх депешах він досить скупий на це. Гетьман розумів, що при тій ситуації нема змоги поставити на конгресі українську справу, але він настоював, щоби Віленев вніс в трактат пункт про козаків аналогічний тому, що був в прутеськім трактаті: „Це — казав гетьман — ясно вкаже, що Москалі не запанували ще на все над козаками“. Вірний оборонець української справи розумів добре вагу актів міжнароднього права.

Віленев дійсно пробував вставити такий пункт, але Росіяне категорично відмовились і, наскільки можна судити по листуванню Віленева з урядом, страшенно лаяли при цьому козаків. Соловйов приводить з московських архівів лист Орлика до Запорожців в 1739 р., де він описує, як погано відзивалися московські делегати на немирівському конгресі про козаків; ці слова „Запорожцы плуты и воры“ мабуть були повторені в Білграді³⁾. Флері, якого сповіщав в цих справах Віленев, велів не настоювати на пункті про козаків, щоби не драгувати Москалів і не зірвати мира. Кардинал Флері хотів за всяку ціну покінчити життя з ореолом миротворця.

Таким чином, не повелося вставити в білградський трактат 3-го пункту прутеського договору — „Москалі запанували на завше над козаками“. Проте через 42 роки Вержен, тоді міністр закор-

¹⁾ Лист з 1 листонада 1738 р.

²⁾ Bibl. Nat. franç. 1791 про зустріч Віленева з Орликом.

³⁾ Op. cit., vol. 20, 155.

донних справ Франції, розбираючи білградський трактат, вважав його головною хибою „мовчанку про Польщу і козаків“. Вслід за ним повторяє це історик кінця ХІХ в. Альберт Вандаль.

11 березня 1739 р. „в великій мізерії“ залишав гетьман Білград, прямуючи в Букарешт, де мав перебувати. Віленев всеж прохав великого визиря „приняти під увагу, що Москалі природний ворог Порти й тому все буде в інтересах її мати на своїм боці Запорозжців“. І дійсно, переговори з Росіянами і цісарем тяглися ще — Мініх настоював на продовження війни; тому великий визир знов надіслав в Букарешт агу запевняти Орлика в протекції Порти. Тому то мабуть гетьман і надіслав листа до Запорозжців, котрий вони надіслали нерозпечатаним до Мініха.

18 вересня 1739 трактат в Білграді був підписаний. Але проте назрівав конфлікт Росії з Швецією, і Орлик звертає свої очі в знайомий йому Стокгольм. Версальський кабінет кінчав війну на сході, але бажав, щоби Росія мала конфлікт на півночі. Сен-Северін, посол в Швеції, все робив, щоби викликати війну. Його піддержував у Версалі маршал Бель-Іль¹⁾, внук Фуке, що мріяв про великі війни, і противник обережної політики Флері. Бель-Іль познайомився з Григором Орликом, котрий переконав його про вагу і грандіозність завдання зруйнувати могутність Росії й звести на нівець працю царя Петра. Користуючись своїм особистим впливом на короля, Бель-Іль вів русофобську агітацію при дворі. Туреччині дано зрозуміти, що якби вона заключила союз з Швецією, це булоб дуже приємно французькому королеви. Швеція надіслала таємного агента в Царгород, майора Сінклє а. Григор Орлик прибув також туди; старий товариш Сінклєра із Швеції, він зручно веде переговори між Віленевом, великим визирем і Шведами. В значній мірі завдяки йому. 10 листопада був заключений альянс між Портою і Швецією. Сінклєр з Орликом поїхали спільно до Стокгольму²⁾, але по дорозі Сінклєр був зарізаний віроломно на Шлеську московськими старшинами, а Григор Орлик врятувався завдяки своїй зручності. Він таки дібрався до Стокгольма і розвинув там таку акцію, що Сен Северин писав урядови: „Сам Господь Бог надіслав мені пана Орлика“.

¹⁾ Стосунки Бель-Іля з Григором Орликом заслуговують особного розділу.

²⁾ Це в перший раз взагалі в історичній літературі ми маємо змогу установити, що товаришем Сінклєра був Григор Орлик. „Revue historique“ в одному з своїх номерів має видрукувати нашу аргументацію відносно цього питання. Зазначу тут лише, що він був під чужим іменем Connoriger.

Швеція оголосила війну Московщині; Орликови було обіцяно в разі перемоги поставити на конгресі українську справу. Сен Северин з свого боку обіцяв теж. Отже в цей час гетьман знов надіслав листа до козаків, вже до нової Січі. Це мало бути вже в 1740 р., копія листа не заховалася, але з переписки з сином видно, що Пилип Орлик нагадував козакам про „славної пам'яті короля Карла XII, вірного протектора Запорозького Війська“.

Швеція мала з початку успіх, і новий французький посол в Константинополі Кастелян, перед від'їздом між иншим писав 7 січня 1741 до короля: „Що торкається п. генерала Орлика я буду керуватись бажаннями Його Еміненції і засобами, які мені вкаже пан Віленев“ — настоював перед Портою, щоби вона на підставі союзного трактату оголосила війну Росії. Григор Орлик знов перебував при ньому; це він інформував Кастеляна про стан на Україні. Тому Неплюєв писав в Петербурзі: „Кастелян внушаєть, что въ Украинѣ вспыхнулъ бунтъ и вся Малороссія ждеть удобного случая къ возстанью, что Порта должна воспользоваться этими обстоятельствами и сдѣлать диверсію въ пользу Швеціи“¹⁾. Це справді є мова листів і меморіалів Орликів до французьких достойників!

Але незабаром Швеція була побита, трактат в Або ще більше знищив її силу. На цей раз гетьманови не було звідки чекати конфлікту. Він ніби тільки жив, поки була надія на визволення рідного краю. Йому пішов вже 70 рік. Сили вже залишали його. 30 серпня 1741 він надіслав великого листа до Флері, прохаючи на далі оказувати протекцію синові й всій козацькій нації, бо „якийби малий інтерес не уявляла справа козацької нації в великій машині, якою Ви так розумно й теніально керуєте, одначе неоспоримі права цієї нації на Україну, узурповану московським пануванням, ярмо, котре на неї наложили, що становиться з кожним днем більше і більше невиносимим — все це примушує мене виконати свій довг й мої вірні обовязки, котрі я прийняв на себе під час вибрання в гетьмани. Ніколи я не перестану шукати всіх легальних засобів, щоби заявляти мої права й права моєї нації на Україну“...

До цього листа гетьман знов приклав копії грамоти Карла XII з 1710 р., диплому султана, трактату з ханом, цілої низки листів від Віленева — одним словом всі міжнародно-правні докази його прав на Україну. Тим самим він вказав нащадкам, в якому напрямі треба вести боротьбу за здійснення національного ідеалу.

¹⁾ Ор. cit. vol. 20, ст. 72, 274.

Це була його лебедина пісня: до останніх днів він залишився вірним присязі, складеній 32 роки тому назад в Бендерах: „...милость, вѣрность и печаливое ку отчизнѣ малороссійской матцѣ нашої, о добрѣ оной посполитом, о цѣлости публичной, о розширенью прав и вольностей войскових, старанье, сколько сил, разуму и способов станет, мѣти“...

Писано на еміграції, Париж 1920–1921.

ДОДАТКИ.

1. Дипльом султана Ахмета Пилипови Орликови, 1712 р.

Diplôme du Grand Seigneur Sultan Achmet qui assure à l'Hetman Orlick la possession de toute l'Ukraine, traduit de l'original par le sieur de Laria, interprète du Roy, dédié au Cardinal Fleury.

Ce noble signe, orné des marques impériales est pour notifier que le plus glorieux d'entre les grands de la Religion de Jésus Philippe Orlick Hetman des Cosacques qui habitent l'un et l'autre rivage de Borysthène, de même que de la Nation Zaporovienne, dont la fin soit comblée de toute sorte de bonheur, a envoyé en qualité de ses ambassadeurs auprès de nous, les très honorés et distingués Seigneurs: les nobles Constantin Kosia, ataman Kochowy de l'armée Zaporovienne, Dmitri Horlenko gouverneur de Prilyki, Kilim Dolhopoli, Juge général de l'Ukraine, Grégoire Hertzig, maître général des camps et armées, et Kyryl, colonel; lesquels s'estant rendus à Notre Porte de félicité, nous ont suppliés de leur accorder les conditions suivantes.

Or, en consideration de l'obéissance qu'ils témoignent avoir envers cet Empire.

1° Qu'il leur fût libre d'élire et de déposer leurs Hetmans.

2° Que personne autre qu'eux ne puisse s'intéresser aux affaires de leur nation dont la direction leur serait affectée.

3° Que sous le prétexte que les cosaques des deux rives et les Zaporoviens seroient soumis à la Porte, l'on ne puisse point exiger d'Eux le kharag ni aucun autre impos ni charges d'aucune nature.

4° Pourveus qu'à l'avenir la susdite nation cosaque et zaporovienne soit ferme stable et constante dans ses promesses, l'on ne s'enquerera point de rien qui les concerne et les ne pourroient point être molestés ni vexés à l'occasion de leurs terres. Leurs marchandises qui viendront trafiquer dans nos États payeront seulement le droit de douane de leurs marchandises et autres effets qu'ils porteront et rien de plus. Sur la prière des dits ambassadeurs cosaques et zaporoviens et à la requisition du très magnifique Khan des Tartares Deulet Gierey Khan dont la puissance soit soutenue à perpetuité, nous avons donné notre consentement imperial pour les articles ci-dessus expécifiés sous la condition pourtant que lorsque nos armées victorieuses et innombrables iront porter

la guerre vers les regions du Borystène, les dites nations joindront autant des troupes qu'il leur sera possible aux notres et agiront entout unanimemens.

C'est à les conditions que nous avons donné et fait délivrer ce diplôme impérial et avons consentis aux conditions et articles ci dessus especificés que nous voulons qu'ils soyent exactement executés, et pourveus que les dites nations soyent permanentes et constantes dans ces promesses, il ne sera jamais rien fait de notre part, de cela des notres glorieux successeurs, de leurs visirs ministres, ni autres personnes qui puisse y porter aucun atteinte, au contraire Eux de même, que Leurs enfents recevront toujours des particulieres faveurs de notre glorieuse maison, qui Les a pris sous l' ombre de sa protection, qu'on le sache ainsi.

Et pour garant des tous les engagements le fils aîné de l' Hetman sera mis en ôtage entre les mains du Khan des Tartares.

Donné à la ville de Constantinople dans le milieu de la lune de zilkade, l' an de l' Egire 1123.

II. Manifeste гетьмана Пилипа Орлика з 4 квітня 1712 р.

Au nom du Père, du Fils et du Saint-Esprit. Les princes jaloux de leur réputation et de leur gloire. exposés plus que les autres hommes à la vue et aux jugemens du public, se regardent par cette raison, comme responsables à ce même public, des motifs de leur conduite et de leurs démarches, quoique d' ailleurs ils ne soient comptables qu' à Dieu seul de leurs actions. Dans cet esprit nous avons cru devoir informer les Rois, Princes, Républiques et autres états chrétiens des raisons qui m'ont porté à venir dans l' empire ottoman et à prendre aujourd'hui les armes contre le tsar Moscovite, ne doutant plus que cette démarche ne soit mal interprétée par plusieurs, surtout par ceux qui ignorent la justice de notre cause, ou qui sont prévenus par les artifices de nos ennemis. Nous pourrions dire d' abord que nous avons cru ne pouvoir manquer en suivant les vestiges et les exemples de feu général des cosaques Jean Mazeppa, notre predécesseur de la glorieuse mémoire, dont les grandes qualités. les vertus et piété chrétienne ont été assez connues dans le monde. Nous savons d' ailleurs qu'il est du droit naturel de se tirer de l' oppression et de travailler à recouvrer ce que l' injustice et une force supérieure nous ont enlevé; personne n'ignore le traitement que nous avons reçu de l' empire moscovite.

Personne n'ignore que l' illustissime hetman Bogdan-Chmilinski, d'immortelle mémoire, de sa propre volonté, sans être obligé. a soumis le peuple ruthène et la nation cosaque à l' empire moscovite. Et dans le pacte solennel le czar moscovite Alexis Michailévitch a confirmé par serment de garder à perpétuité sous sa protection la nation cosaque et le peuple ruthène. Personne n'ignore qu'après le décès de l' illustissime hetman Bogdan Chmilinski de la pieusse mémoire, l' empire moscovite viola de différentes manières les lois et les libertés de la nation cosaque, confirmées par lui-même; le czar moscovite voulait réduire en esclavage le libre peuple ruthène.

Personne n'ignore que le czar moscovite Pierre désirait transférer les libres cosaques en une armée régulière, et violer nos lois

et libertés et même exterminer à perpétuité l'armée zaporogue. Alors l'illustrissime hetman Jean Mazeppa de pieuse mémoire, pour défendre les droits de sa patrie, pour sauvegarder l'armée zaporogue se donna à la protection du sérénissime roi de Suède. Il suivait en cette tactique l'exemple de son prédécesseur de pieuse mémoire l'hetman Bogdan Chmilinski, qui s'unit avec le sérénissime roi de Suède Charles par une entente et une alliance d'armes pour la délivrance de sa patrie du joug polonais, sous lequel gémit alors le peuple ruthène.

La nation cosaque gémit sous le joug tyranique de Moscou depuis la funeste bataille de Poltawa et n'aspire que pour rentrer dans la liberté.

Après la mort de l'hetman Jean Mazeppa, de pieuse mémoire, à Bender, l'armée cosaque avec l'aide de Dieu et la protection du sérénissime roi de Suède m'ont élu selon les lois anciennes comme nouvel hetman. Bien que la conjoncture est très lourde en ce moment grave et fort périlleuse, je consentis à prendre cette tâche immense, de gouverner avec l'aide de Dieu dans les intérêts publics de notre très chère patrie de l'armée zaporogue et de toute l'Ukraine. Aussi j'acceptai cette dignité qu'à la condition que le sérénissime roi de Suède assurât à la Nation cosaque de revendiquer ses droits sur les Moscovites; et pour cet effet ce sérénissime roi de Suède déclara par un diplôme solennel qu'il ne mettrait pas le armes bas ni entrerait en aucune sorte de négociations avec la Moscovie sans y comprendre les intérêts de la nation cosaque.

Cependant ny l'ambition, ny le zèle même que nous avons pour notre chère patrie ne nous ont rien fait faire de contraire que notre devons et nous, en qualité de la nation chrétienne, le grand Seigneur nous assurant par le traité solennel d'alliance qu'il vient de conclure avec nous, traité si honorable et si avantageux pour une nation chrétienne, que les ministres de la Porte ont déclaré, n'en point trouver d'exemple de cette nature dans leurs histoires et leurs registres.

Sa Hautesse nous assurant que son dessein n'est pas de conquérir et de réunir à son empire l'Ukraine mais de rétablir cet état dans l'ancienne constitution de leur gouvernement pour mettre une barrière entre l'empire ottoman et les état du czar moscovite, leur voisinage étant l'occasion de grandes et sanglantes guerres; ainsi si nous paraissons d'abord à coté d'un corps de troupes ottomane on ne doit pas juger par là que nous nous réunissions aux Turcs pour leur faire faire des conquêtes sur les chrétiens, mais ce n'est qu'en attendant que nous puissions commander toute l'armée cosaque pour travailler avec l'aide de Dieu à délivrer notre chère patrie du joug sous lequel elle gémit depuis tant d'années.

Nous ne pouvons voir de sang-froid, les maux dont notre chère nation est accablée, la violation de ses droits en tant d'articles, nous n'agissons pas par un sentiment de vengeance mais nous sommes conduits seulement par un motif de la justice et selon le droit qui permet à chacun de défendre sa propre cuse et son propre but. Nous nous déclarons par la innocent du sang humain qui pourrait être répandu et pour montrer cependant qu'on ne s'éloigne pas des bons offices des princes

chrétiens, il est stipulé dans un article de notre traité avec le roi de Suède que quand avec l'aide de Dieu on aura rétabli la nation cosaque dans ses droits, on ne refusera pas la médiation des puissances impartiales pour le réglément des limites et le justement des autres difficultés qui pourraient se rencontrer.

Enfin quelque succès qu'ait notre entreprise et quel que soit le sort des armes que nous croyons devoir prendre avec justice, nous aurons la consolation d'avoir travaillé au péril même de notre vie, pour la gloire et l'avantage de notre chère patrie et d'avoir fait connaître à toutes les personnes équitables, la droiture de nos intentions et la justice des motifs qui nous font agir.

Fait à Demotica
le 4 avril 1712.

Général des
Cosaques Zaporogues
P. D'Orlik.

З життя українського духовенства львівської єпархії в другій пол. XVIII. в.

(На основі візитацій М. Шадурського 1759—1763).

Написала *Мелянія Бордун*.

Лев на Шептицях Шептицький, львівський митрополит, повідомляє пастирським листом, даним в Монастириськах дня 26. вересня 1759 р. деканів своєї єпархії, що відбудеться генеральна візитація. Сам митрополит по причині різних перешкод не може сповнити сього пожиточного і богоугодного обов'язку і на своє місце назначує генеральним візитатором о. Миколу Шадурського. Він дає йому владу візитувати церкви і парохії, і загалом все, що з права і звичаю підлягає зверхности духовній, — інформуватися про поведення і життя парохів і їхніх парохіян і по приписам замойського синоду винних карати і здержувати від злого. Деканам приказується в ім'я святого послуху розіслати відписи сього листу по всіх парохіях і монастирях, так мужеських, як і жіночих. Парохам поручається сей лист відчитати по три рази в церкві перед зібраним народом, а відпис його прибити на церковних дверях. Вкінці звивається вірних, щоби в часі візити громадно збиралися, щоби дати візитаторови потрібні інформації та вислухати християнської науки.

Генеральний візитатор Микола Шадурський, апостольський протонотарій і суддя, делегат у справах за двором митрополита, виконав свою працю протягом 1759—1763 рр. Вслід її зібраний в шістьох грубих томах, що знаходяться тепер в бібліотеці Національного Музею ім. Шептицького у Львові. Переглядаючи ті старі, пожовклі листки, писані гарним, читким письмом, хоч різними характерами, муситься прийти до пересвідчення, що генеральний візитатор сповнив незвичайно сумлінно своє діло. Він звидів всі парохії львівської єпархії з їх церквами і землями, оглянув книги, ризи й образи; розслідував всілякі грамоти ерекціо-

нальні і презентаційні; вивідався про поведення і знання парохів, вислухав скарги покритивджених, розсудив спорячих, наложив кари на тих, що провинилися. Після візитації кожної парохії зокрема і кожного деканату, він видавав реформаційні декрети, де поміщував свої помічення, поручення і засуди. Помічення робив генеральний візитатор самостійно, але його розпорядження є тільки відгомном і повторенням розпоряджень і поручень митрополита Льва Шептицького і попередника його Атаназія, які всіма силами змагали до всестороннього двигнення українського клеру в Галичині і видали завзяту боротьбу всім темним силам, що стояли на перепоні поступови духовенства. Сі декрети становлять найцікавішу частину візитацій. Деякі з них читається просто з захопленням як повісті давно минулих днів.

Повні життя і ріжноманітності стають перед нами постати давніх парохів і їх парохіян зі всіма своїми прикметами і хибами, зі своєю грубою темнотою і своїм змаганням до світла. Бачимо священиків, що задивлені в свої душпастирські обов'язки ревно працюють в Христовій винниці, бачимо інших, що пильнують більше корчми, як церкви. Статочні братчики заходяться коло придбання церковного добра, несумлінні пропивають церковні гроші. Дяки учать діти і дзвонять на хмари. Баба знахорка лічить чарами хорих. Циган ворожить дівчатам на Андрія. Українка, що віддалася за Поляка, зневажає обидливими словами свій обряд і наряд. Черці в самотніх келіях працюють, моляться і мріють про вічне щастя. — Богато бачив в своїй подорожі генеральний візитатор, можна сказати пізнав всесторонно життя-буття тодішніх священиків і їх прихожан. Він стрінув багато ревних душпастирів, яким у своїх декретах подав похвалу і обітницю нагороди в небі, стрінув доволі таких, яких мусів зганити і засудити на кари, а найбільшеж таких, про яких, як сам зазначає, не дасться нічого особливого сказати.

Підімо слідами генерального візитатора, познайомитися з деякими давніми панотцями, що тоді були самотніми моральними провідниками села. Наше село в половині XVIII століття мало чим ріжнлося від нинішнього. Життя було так само одноманітне, як сьогодні. Чергується зима з літом, сійба зі жнивом, праця зі спочинком. В давнину село було ще тихше, ще спокійніше, ще більше відокремлене від світа. Щож було робити священикови, серед сеї усьпляючої тишини? Байдужні механічно сповняли свої обов'язки і попадали в сонну дрімоту, були се ті, про котрих писав генеральний візитатор: „нічого особливого не дасться ска-

зати"... Інші занималися господарством, або по ярмарках та в чарці шукали розривки і розради. Але люди ідейні зпоміж духовенства, що не могли свого труду посвятити ширшому загалови, бо не було тоді ніяких відповідних до сього організацій, віддавали ціле своє життя своїй парохії і своїй церкві. В декретах читаємо часто імена ревних священників, що з батьківською печалівістю дбали про добро повірених собі душ і не жалували свого майна і труду, а навіть здоровля, щоби гарно побудувати і гідно прикрасити церкву, „свою обручницю“.

Візитуючи парохії, Шадурський в першій мірі звиджував церкви і тому опис церков і утвори церковної займає перше місце у візитачійних протоколах. Опис церков дає генеральний візитатор лишень дуже побіжний і шабльоновий, каже з чого вони були збудовані, кілька мали бань, кілька дверей, чим були криті, от і все. Правда, про одні висказується з захопленням, називаючи їх величавими, а інші своєю структурою нагадували йому (по його власним словам) шопи, а навіть хліви, і не дивиня, бо бачив у своїй подорожі кілька церков, критих соломною, без вікон, підлоги і стелі. Та хоч з описів генерального візитатора тяжко булоб сказати щось докладніше про архітектуру старинних церков, все таки бачимо, що було немало парохів, які власним заходом і навіть власними коштами поставили гарні святині, як се було в Чернихові, Скнилові і Теревовлі¹⁾. І таких фактів

¹⁾ В декреті виданім в селі Чернихові читаємо таке: „Z obfitym umysłu swego ukontentowaniem widząc cerkew parochialną, tak foris co do struktury, iako et intra co do ozdoby, niemałym nakładem opatrzoną, a w tym tu kraju z innemi wspaniałością in superficie nieporównaną, consideratoque eo, iż W. X. Stefan Biliński właśnie swoim staraniem onę ad eius modi esse przyprowadził, y żeby jej per viciniam rezydencyi swojej przedtem in confinitate z cmentarzem zostającej (broń Boże) ogień nie zaszkodził. opodal na wieś, gdzie teraz mieszka, chociaż z krzywdą swoją, przeniósł się“... XIX, 448

В Скнилові візитатор висловлює похвалу парохові: „przyznawszy we wszystkich wynaleziony porządek staraniu y zabiegom W. X. Łukasza Kiernickiego, loci parocha, który zdrowia y dobytku swego na wystawienie oncy wspaniale na przybranie zewnątrz ozdobnie niemałołożył“... XXIII, 95.

В Теревовлі „z niemałym serca swego ukontentowaniem widząc tę stą bazylikę i dzwonicę przy niej bez pryncypalnego w szczególności fundatora, industria et sollicitudine W. X. Antoniego Rymbały, parocha loci wspaniale wymurowane, decentique ab intus et extus ozdobione, sprzętem i dzwonami dosyć licznymi i dużymi uprowidowane, in vim korrespondującej satysfakcyi onemuż i wszystkim ad id operis przykład-

є дуже багато, можнаби вичислити цілий ряд імен священників, котрі поклали великі заслуги при будові церков.

Але немало було таких сіл, де церкви були крайно занедбані, де нехарність і нелад переходили всякі межі, де парохі зовсім не журилися своєю церквою ¹⁾.

По описанню церковного будинку візитатор переведив ревізію церковного інвентаря; тут знову мав богате поле до найріжнородніших помічень. Він вглядав у найменші дрібниці і ніщо не заховалося перед його очима. Порозривані книги, подерті фелони, поваляні обруси, а навіть павутинне над образами не уйшли пильної уваги генерального візитатора. В декретах видавав відповідні дрібничкові поручення і в них показався вельми практичною людиною, н. пр. коли оправити церковні книги при-

nym wieczną w niebie rekompensę od sprawiedliwego dzieł dobrych płyty Boga wygotowaną obwieścić i o tej w swoim czasie osiągnięciu ichże wiarą dobrą upewnić“. XVIII, 234

¹⁾ Напр. в Гайворонці „po uczynionej w cerkwi hayworońskiej rewizyi wynalazszy całą do upadku pochyłoną, słomą pokrytą, y z wierzchu przedziurawioną, a mianowicie w ołtarzu nad mensą niedobrze opatrzoną, tak dalece iż podczas przepadających deszczów ulterius w niej D-na citra periculum peragi nie mogą, a do tego antemis we trzech miejscach od mysz znacznie poprzygryzany ad exercitium missae sacrificii stał się niesposobny“. XVIII, 19.

В Бертниках „ad invento statu cerkwi parochialney bertnickiey quam desolatissimo, y upatrzywszy ją bardziej do szopy, niżeli do świątynicy bożej podobną, wewnątrz ciemną, extus pod słomą, całą bez posadzki, na zasów drewniany zamczystą, in circuitu (prout moris est) ani ogrodzoną, ani okopaną, słowem nic w sobie, coby chrześcijaństwo jure parochiae do niej należące commendaret, nie mającą. W której insuper mensa ołtarzowa tam y samy facile mobilis pod brudnymi y grubemi płatami nawskróś przeciekła“. XIX, 572/3.

В Жабні: „Upatrzywszy circa revisionem cerkwi parochialnej żabińskiej wielorakie nieporządki, mianowicie ex quadam aviditate et supina inattendentia W. X. Bazylego Dudczyńskiego, parocha tamiecznego wynikłe, jako to iż w niej samej z gont ultimo opadłej miejscami porysowanej, wilgoci i błota pełnej, żertownik szczupły i nieprzybrany, obrazy stare z farb opeżłe, drzwi popsute i bez żelaznego zamku, dzwony nad przytwarem, nie na dzwonicy wiszące, na mienie tuwalnie poplamione, aparatów mało i te poszargane, płaszczownicy, bursy i posadzki wcale nie masz, coby wszystko dawno in suo esse stało, gdyby był rzeczony X. paroch gontów cerkewnych na reparacyą domostwa swego w Pomorzanach kóp kilkanaście nie wyexpensował, tarcie z cerkwi na ułożenie ścieli w rezydencyi swojej nie zebrał, pieniędzy lat temu ze dwanaście za miód cerkewny, od żony swojej przedany, u siebie nie zatrzymał“. XIX, 40.

казав коштом дяків, бо тоді будуть книжки шанувати і не будуть вивертати їх з коріння, щоби не наразити себе на видатки. Де інше поручав понаправляти старі фелони, або подерті переробити на епитрахилі і воздушки, купити тонкі обруси, де їх не було, нечисті випрати, очистити з бруду мирниці, пообмітати павутиння, прибити міцніший замок до церковних дверей, вирізати обширніше вікно, щоби доходило більше світла, перетопити або замінити розбитий дзвін і інше. Де в церкві був лад і порядок, візитатор стрічав пароха „веселим духом“, „мило“, „з вдовolenнем“. Але винуватим не щадив догани і церковних кар¹⁾.

Дальше візитатор описував ще парохіяльні ґрунти, переглядав ерекціональні і презентаційні грамоти і переходив до характеристики пароха. Особа пароха відгравала може найвизначнішу роль в цілій візитації і була осередком всіляких справ. Тут маємо нагоду за генеральним візитатором пізнати найріжнорідніші типи людей, дбалих і недбалих, учених і неуків „in crassa simplicitate“, ревних душпастирів і таких, що „вівці собі повірені не стерегти, але стригти привикли“ (XIX, л. 139).

Шадурський старався вглянути в суть всіх справ, злучених з особою священика, а його увагу занимали не тільки загальні відносини, які заходили між парохом і громадою або двором, але і приватне життє священика підлягало строгій цензурі генерального візитатора. Він вглядав у все, навіть у родинні справи і домашню господарку. В кождім випадку, де запримітив що не-

¹⁾ Напр. в Доброводах „po uczynionej rewizyi cerkwi dobrowodzkiej, która ex incuria et supina negligentia W. X. Symeona Czekanowicza, loci Parocha, cała od ptactwa ab intus gnieźdźącego się zeszpeczona, bez posadzki, y należytego w sobie ochędostwa, abominationem desolationis wschodzącym prezentuje, że tak obrusy na prestole podziurawione, jako defectus olei w myrnicach, y inne nieporządki same przez się tegoż Parocha inculpańt, za winnego uznawszy na rekollekcyę dwoniedzielne do Zarwanicy, w miesiącu terazniejszym wypełnić się mające, et ad fiscum Officii sui na grzywien 5 kondemnował. Melioracyę zaś wyżej rzeczonych defectów, y większą super introducenda munditie do świątyni bożej pilność onemu i parafianom jego serio zalecił, y aby okna, przez które ptactwo do cerkwi wlatuje, w iednym tygodniu porparowali, do cmentarza fórtkę dali, y o posadzkę intra annum postarali się, sub poena interdylktu miejscowego przekazał“. XVIII, л. 13.

Подібно в Золотниках „zastawszy mense obrusami bardzo brudnemi y woskiem poplamionemi przykrytą, tudzież około myrnic na żertowniku nieochędostwo, za to culpabilem W. X. Stefana Nemyrycza, parocha loci uznał“. XVIII, 20.

відповідне або негідне, старався лихо направити, поучити невідомих і спровадити на дорогу обовязку. Парохів, що провинилися чимнебудь, візитатор карав грошовими гривнами і ріжними церковними карами.

В Мозелівці візитатор зустрів пароха Якова Сулятицького „з женою своєю міцно запитих“, так що не міг приступити до візитації. В церкві було безладде і нехарність. Візитатор засудив пароха „на дисципліну, яку має виконати зараз через псалом *Miserere*, і на двонедільні реколекції у Зарваниці та 5 гривен кари“ (XVIII, 14). Парох Годова, Григорій Гаванський, з жінкою запивається, їздить по ярмарках і там робить всякі „історії“¹⁾. О. Іван Ринкевич з Озерян більше пильнує коршми як церкви²⁾. Парох Глібова „підпивши має звичай гіпохондризувати, руками розкидати і щонебудь говорити“ (XXII, 21). О. Іван Єднак з Налужа не тільки віддається пянству, але й залюбки танцює по домах парохіян³⁾. Інші парохи гіршать нарід своїми сварками і бійками (XXIII, 326).

¹⁾ „W. X. paroch Grzegorz Gawański piałństwem się bawić, po iarmarkach z żoną swoją włóczyć się, historye nie tylko w swojej parafii, lecz i po sąsiedzkich wsiach i miastach przez walki, bicia się i nieprzystojne dyskursa, z którymi piany, et sub actum praesentis visitationis obszerniej popisował się, zwykł czynić. Do Kijowa lat temu kilka, nescitur quo fine, iezdził, caeteraque absurda mianowicie z piałstwa wynikające, o czym in circuitu fama volat, popełnił“. XIX, 5.

²⁾ В Озерянах „cerkew parochialna eius loci iako sama w sobie należycie opatrzona, tak et in numero parafian iakożkolwiek zamożnych profitująca, mogłaby nad inne w porządku eminere, gdyby W. X. Jan Rynkiewicz jej rządca usilności i starania do tego przyłożył, ale że więcej karczmy, niżeli świątyni bożej, częściej kieliszka niżeli kielicha zwykł pilnować, przeto in suppelectilem ecclesiasticam nieochędstwo i różne defecta, in oeconomiam domesticam spustoszenie i ostatnie wkroczyło ubóstwo, a co największa periculum zguby dusz in gregem onemu powierzonych tuż imminuit, któremu pro modulo władzy niniejszej subveniendo, najprzód W. X. Rynkiewicza wielekroć za piałstwo i teraz corporaliter skazanego, aby najmniej niepoprawnego, iako formalnego piałaka ac perinde nic prawie, quod est status eius, nieumiejącego ab exercitio omnium ordinum do dalszej solius saedis ordinariae dyspozycyi suspendował“. XIX, 579/2.

³⁾ „W. X. Jan Jednak o piałstwo a raczej w tym niepoprawę, tudzież o różne inkonweniencye, iako tańce publiczne po domach parafian z zgorzeniem ich, częste z różnemi bójki, niepilność co do nabożeństwa, został zkonwinkowanym, a do tego wszelka w cerkwi indyspozycya i nieochędstwo wynalezione, onego quinplurimum reprehendunt, ile że zamiast przygotowania się w sam dzień wizyty w karczmie za-

І так посипалися щедро на голови нетверезих панотців з рук генерального візитатора гривни, реколекції, дисципліни і бичовання, бо поставив собі за головну мету викоринити п'янство зпосеред духовенства¹⁾. В тійже цілі поручав деканам заводити тайних цензорів, якіб по ярмарках і коршмах слідили священників²⁾. І в сій справі ішов Шадурський слідами своїх зверхників. Митрополит Атаназій Шептицький в своїм посланню з дня 24 мая 1739 р. між иншим приказує, „щоби духовні по торгах і ярмарках з жінками до коршем не заходили“. Те саме повтаряє митрополит Лев Шептицький в посланню з дня 15 мая 1750 р.

Генеральний візитатор старався не тільки викоринити п'янство, але загалом здержати священників від всього, що не лицювало з гідністю духовного стану, чи то були невідповідні заняття чи непристойне поведенне. Парохови с. Харабузне, що був завзятим господарем, візитатор не дозволив ходити самому за плугом та їздити на нічліг з кіньми³⁾. О. Михайло Гаикевич, зрештою зразковий парох Ярчівець, дістав напiмнення, щоби не

bawił i pianym irrecenter suo coram officio stawił się, pro his ac aliis onego culpabilem et in tanta nec per psalmum miserere castigandum uznał, ad effectum zaś corrigibilitatis na rekolekcyje czteroniedzielne przy cerkwi s. Mikołaja trembowelskiej po świętach zmartwychwstania pańskiego w tydzień zasieść et interruptim circa mortificationes corporis kontynuować się mające osądził. XVIII. 200.

¹⁾ „Pro primo objecto in reformandis to sobie założywszy, aby p'ianstwo e medio duchowieństwa radicitus wyplenione zostało“. XXIII, 45. Який пострах поширився між духовенством з приїздом візитатора можемо здогадуватися по тім, що парох Сновидова, о. Теодор Мильцевич, утік з дому перед Шадурським: „Sub actum terazniejszej wizyty prae metu poenarum z domu uciekł“. XIX, 623.

²⁾ „Przewielebny X. Dziekan constituat censora skrytego iednego lub i dwóch, którzyby włóczących się po iarmarkach i gospodach, nieprzystojnie tym bardziej zapijających i zgorzenia czyniących notowali, a o to okonwinkowanych ex amore solius justitiae et honestatis disciplina lub grzywnami karali“. XVIII, л. 85 об.

³⁾ „W. X. Filipowi Chomickiemu parochowi tamecznemu (село Харабузне) in crassa simplicitate i w robotach tylko gospodarskich całym sobą zatopionemu, przyznał, od których onego ex parte przynajmniej chcący abstrahere, aby nigdy sam za плугiem (iako to observatum było), nie chodził, na noclegi z końmi nie jeździł i robot stanowi swemu nieprzyzwoitych nie robił pod karami in Synodo Zamosciana i konstytucyach dycecezyalnych opisanymi i za każdy raz pod karami 10 grzywien zakazał“. XIX, 48.

курив тютюну в присутності парохіян, бо нарід тим дуже со-блазняється (XIX, 518).

Що більше — заборонено священикам їздити на одному возі з своєю жінкою; секретні цензори і деканальні інстигатори мають доручення нотувати такі провини парохів!

Убрання духовенства підлягало також строгій цензурі. Богатіох парохів дістало упімненне, а навіть кару за те, що презентувалися „non in habitu competenti“. Декани і деканальні інстигатори дістали приказ ужити на неслухняних кар і репресій і ними присилувати їх до ношення приписаного одягу¹⁾.

Як зазначено вище, генеральний віинтатор звертав також пильну увагу на родинні справи і на домашню господарку підчиненого собі духовенства. Деяким священослужителям поручив „здержувати злобу своєї жінки“. Іншим приказав „жінку свою любити подружньою любовю“. Одним казав вислати діти до школи, другим розігнати фамілію, яка пообсідала церковні землі. Але найбільше клопоту мав зі священиками вдівцями, які по втраті законних дружин шукали щастя де инше²⁾.

¹⁾ В Кодекси „Powziowszy informacyą, iako W. X. Teodor Sze-waga, paroch eius leci non in habitu competenti, ale w niebieskim kitajkowym żupanie et male tonsus, o włosach długich, zwykł etiam na publicznych miejscach znajdować się, za co luboby ad mentem constitutionis dioecesanæ immediate powienien być na grzywny skazany, nihilominus, że onemu undique o dobrych obyczajach i statku wiary godne assistunt testimonia, compatiendum tantisper sentencyował, interea, aby odtąd w sukni stanowi jego przyzwoitej, zwłaszcza inter popularitatem wychodził czyli wyjeżdżał“. XIX, 619/2.

„Przewielebny X. Dziekan (zarwaniцький) ad mentem konstyтуcyi tegorocznej dyecezalnej, co należy do przystojności stroju kapłańskiego, spuszczenie włosów, mocno attendet, i oddziś osobliwie na tych, którzy mogliby byli dawniej suknie i obuwie juxta formam demandatam kazać sobie porobić, kary pięciu grzywien nałożył“. XVIII, 84 об.

Поручення золочівському інстигаторови о. Іванови Барутовичеві: „aby włóczących się i upijających, czyli też z żonami na iednym po-jeździe scandalose przyjeżdżających kapłanów w tym przestrzegał i do wyższej zwierzchności donosił. pijanych z szynkowanych domów, etiam adhibitis ad id sociis, wyprowadzał, kozuchy siemieżne, opanczy, kuczmy, czapki świtne, także i buty dziegeciowe z nich zabierał, i za te sprzedane pieniądze in pios usus udzielał. Circa injunctam disciplinam pobłażać lub niepotrzebną nad kres sprawiedliwości kominizeracyą uwodzić się nie ważył, sub nexu concientiae go obowiązał“. XXI, л. 138 об. 139.

²⁾ Парох Боршева дістає порученне: „żonę zaś swoją złości pełną, aby z parafianami kłótni nie wszczynala, w prynosach cerkewnych nie

Вища духовна влада бажала не тільки морального, але і матеріального двигнення сільського духовенства, зрештою зовсім справедливо, бо моральний і просвітний рівень міг піднятися лише тоді, коли мав оперте о добробут матеріальний; тільки заможніші священники могли дати своїм дітям вищу освіту і ліпше вихованне. І тому то генеральний візитатор так пильно вглядав в справи домашньої господарки. Хвалив дбайливих і господарних, ганив тих, що не вмiли провадити „*curam oeconomiae domesticae*“¹⁾).

Причиною багатьох недостатків, які запримітив генеральний візитатор, була в першій мірі темнота, яка, як відомо, панувала тоді майже загально посеред сільського духовенства. Навіть найгарнішим парохам мусів генеральний візитатор часто

wymyślała, powściagnął, i sam z matką swoją jako najprzystojniej obchodził się, braci zaś rodzonych obydwóch precz od się oddalił, pod karą dyscypliny nakazał“ . XXI, 289.

О. Гнат Пiлсонський, парох Данилович, „wszedłszy w ściśle przystawanie z Hanušką Krawczychą, wdową, malae cum eadem conversationes zaciagnął, wzajemnie siebie często nawiedzając, na jednym wozie do pobliznych miast jeździli, zboczywszy trochę z drogi, miód pili. Za to na rekolekcyje sześcioniedzielne in carceribus circa Rmum officium Brzezan. reperiundis cum disciplina per psalmum Miserere co piątek osądził“ . XIX. л. 524—528.

Вiльш обережний був парох Волиці, о. Семен Мiгович про якого ходили тільки неясні чутки і генеральний візитатор дає йому раду, щоб „przez powściągliwość i przykładne życie, co o nim malevoli mussitant, omnimodo zatarł i zagładził“ . XX, 540.

¹⁾ О. Савицький, парох Звенигорода „in statu paupertatis nimiae jest wynaleziony, z kąd resultat praesumptio, że curam oeconomiae domesticae prowadzić nie umie, czyli też nie chce, ile że ad mentem erekcyi na polu do orania onemu nie zbywa“ . Але він віддає поле в наєм своїм парохіянам, — візитатор забороняє сього на будуче і поручає „żeby sam na siebie orał et ex collectis fructibus i siebie pro honestate i rezydencyę sporządził“ . XIX, л. 715/II об.

В Гарбузори „facta revisione. upatrzawszy gruby nieporządek verius abominationem desolationis tak w cerkewnej, jak domowej ekonomii W. X. Piotra Stefanowicza, parocha loci, a zważając iż utrumq. częścią z przyczyny owdowienia et exinde opuszczenia się ze wszystkim jego, częścią też, iż brat rodzony z żoną i familią na dworzyszczu kapłańskim osiadłszy, eundem summoperę extenuat, to wyniknęło. Subveniendo świątnicy bożej i onego ostatniej ruinie, ante omnia wspomnionemu bratu, aby z gruntu cerkewnego in spatio niedziel dwóch actu wyniósł się pod karą stu plag, W. zaś X. Stefanowiczowi, aby oddał z matką swoją staruszką pilniej gospodarował, o wyżywienie dzieci staranie miał“ . XXI, 51. .

поручати „kupić księgę kazusów i czytać ją pro commoditate czasu“.

Бували й такі парохі, що й служби Божої не вміли належно відправити ¹⁾).

Аке були між духовенством і такі, що особлившими своїми прикметами вибивалися зі сірої маси сільських панотців і здобували собі вплив і признанне далеко навкруги в сусідніх селах. Одні своїм зразковим життєм і душпастирською ревністю ставали прикладом не тільки для вірних, але і для своїх братів по званню, інші, як проповідники слова божого, набирали розголосу в околиці ²⁾. Деякі, — але таких було дуже небогато —

¹⁾ Нпр парох Глібович о. Данило Михайлович „w odprawianiu mszy sw. deficit“. (XXII. л. 521); о. Теодор Томашівський, парох виписецький „księgi kazusów pro rectificando sese in sciendis nie trzyma, a przeto nie i nie umie“ (XXI, 286 об.). А вже скінченим типом неука і простака мусів бути парох любянський, про якого так написано в декреті: „Wielebnego zaś X. Jakuba Hołowkę, loci parocha in sciendis nieuka, in curando ecclesiae decore niedbałego, w obyczajach et in civili progressu prostaka dla wyćwiczenia tak i caeremonialibus, iako et in politicis do Przewielebnego X-a Jana Lewińskiego, dziekana rozdolskiego na naukę odesłał“. (XXII, 789). В бережанським деканаті „pars potior duchowieństwa in caeremoniis ritus, tudzież i w umiejętności stanowi swemu przyzwoitej (co examen z niemi odprawiony pokazał), quinplurimum defecit, niektórzy zaś i księgi teologii moralnej świeżo na dyalekcie ruskim drukowanych ac unde sese instruant, nie mają“.

²⁾ В Рогачині, „maiąc wzgląd tak na zachwaloną undique in cura animarum czułość W. X. Jana Leszczyńskiego, parocha rohaczyńskiego, iako i nie na skape ku pomnożeniu ozdoby cerkewnej nakłady iego, za któremi in paucitate parafian od lat blisko czterydziestu tam chwala Boża co raz wzrasta i w należytej przyzwoitości pomnaża się“... XVIII, л. 312.

В Васючині зіставив візитатор тамошньому папехови декрет такого змісту: „nie chcąc ubliżyć należytej pochwały W. X. Eustafiemu Lewickimu, parochowi wasiutyckiemu za to, iż w statku, trzeźwości, zabiegach około ozdoby i porządku w świątnicy Bożej iako najprzystojniej zachowując się innym w okolicy kapłanom stał się przykładem, aby i na potem tak zbawienne prace i dzieła równym ciągiem i w dalszym życia swego biegu kontynuował, dla wiecznej w niebie nagrody onemu zalecił“. XXIII, л. 253

Про пароха Лиснич під Львовом о. Андрія Красноставського читаємо таке: „Predykasją słowa bożego po różnych miasta Lwowa i w okolicy ambonach chwalebnie, po konfesyonałach około zbawienia dusz w owczarni sobie powierzonych, spokojnie i przykłадnie wiek swój ad senium usque przepędził, aby też y do ostatniego życia swego kresu podobnym świątobliwości krokiem postępował“. XXIII, л. 81 об.

Подібні похвали дістали ще нпр. о. Василь Андрієвич в Задвірю

звернули на себе увагу візитатора теологічним знанням і замишуванням до науки¹).

Щоби усунути хоч в частині недостачі в освіті духовенства, поручав Шадурський деканам взивати до себе по кількох священників і підучувати їх так практично, як і теоретично в річах потрібних душпастирському званню. Митрополит Атаназій Шептицький в посланню з дня 24 мая 1739 р. приказує всім деканам відбувати з підчиненим собі духовенством чотири рази до року іспити, щоби пересвідчитися про їхнє знання, тойже приказ повторяв часто митрополит Лев Шептицький.

Не менше пильну увагу звертав генеральний візитатор на образование поповичів, будучих кандидатів до духовного стану. Він зчаста особисто екзаменував священничих синів і старався пересвідчитися про їх спосібности і знання²). В кождім декреті деканальнім займає важне місце розділ про науку священничих синів³).

(XXI, 394 об.), о. Михайло Андєнський в Зарудю (XIX, 429 об. — 430), о. Степан Прислоєцький в Рукомиші (XIX, 720 об.), о. Григорій Терлецький в Кошелеві (XXI, 457) і ин.

¹) О. Микола Ласковський, парох Хринева, „z egzaminu uczynionego pokazal się, że et in sciendis wielu uprzedził“. (XXI, 512). Пароха Голгоча о. Ганьчака „capacitas eo do umiejętności kapłanom przyzwoitej specialiter commendat“. (XVIII, 44). Про о. Александра Тарнавського, пароха Мармушович, написано: „a że capacitas onegoż i ochocza ad praedicandum verbum Dei rzeźwość, a do tego ksiąg niektórych zasob rokuje w rzeczonym X. Parochu pomyślną spiritualitati nadzieję“. (XXI, 212).

²) Відбувши такий іспит зі сином о. Теодора Горбачевського, пароха Яблонова, поручив батькови. „by syna swego, którego capacitas examinata wiele mu czyni dobrej nadziei, od szkół, aż dojdzie i wysłucha sw. teologii, nie odrywał“. (XVIII, 160). Парох Білковець, о. Іван Мацкевич, дістав приказ, „by Jana syna swego jeszcze in minorennitate zostającego i już po części w domu rozhultajonego intra trimestre do szkół łacińskich oddał“. (XIX, 372).

³) В декреті завалівського деканату читаємо: „Kapłani niepamiętni tyłu konstytucyi wzruszających ich do edukowania synów swoich w szkołach łacińskich, serio i pod karą 50 grzywien co rok in rem cerkwi swojej obstringuntur ażeby intra trimestre a publicatione praesentis decreti onym zadosyć uczynili“. XVIII, 129.

В декреті козлівського деканату сказано знов в тій справі таке: „Synowie kapłańscy dawnemi konstytucyami do traktowania szkół łacińskich wzbudzeni, powinni by dotychczas aliquem fructum suaemet dioeesi przynieść, a że post habitis legis motivis jedni tylko po rusku, drudzy zaś i tak mało co przyuczyszy się, do stanu kapłańskiego na miejsca ojców swoich i na inne beneficia ultro wpychają się, przyłoży

Не забував генеральний візитагор і про народню освіту по селах. Всюди, де не застав школи, приказував строго під загрозою інтердикту виставити її до року від дати своєї візити. А щоби тим певнійше присилувати парохіян до сього, забороняв дякам під карою приймати уряд в таким місці, де не було будинку шкільного, „в якімби дяк мешкав і діти у християнській науці едуковав“¹⁾.

Відносини між парохом і парохіянами були в ріжних місцях ріжні, відповідно до індивідуальних прикмет обох сторін. В деяких селах селяне не вмiли оцінити щирої праці свого душпастиря, залишаючи йому весь труд і працю і навіть малою лептою не хотіли причинитися до видатків на церкву. Так в Чернихові громада відмовила парохом проскурного (XIX, 448); в Балічах доводить до руїни церкву, яку поставив парох своїм коштом (XX, 335); у Форостівці дзвіниця під соломою, плит завалився і под. (XIX, 271). Було й противне: у Крупську парохіяне побудували церкву і вивінували її у все потрібне, — але парох о. Данчевський завів у церкві крайну нехарність і свої парохіян карає дикими карами²⁾. Були очевидно й зразкові гро-

czulości i starania Przewielebny X. Dziekan ad retinendum onych w dekanacie swoim od takowego przedsięwzięcia et insuper compellet grzywnami ich rodziców, aby intra trimestre dzieci swoje od ośmiu lat aż do ośmnastu mające do szkół na studia wyprawili, którym consumatis iisdem do stanu duchownego przyobiecana jest wszelka łatwość. XIX, 288.

¹⁾ В Домаморичі „діаком за́с wszystkim і ко́ждemu в szczególności там без шко́лы на конди́цїю става́т под кара́ сту пла́г за́каза́т“. XIX, 231 об.

В генеральнім де рети для деканатів стрілиського, долиньського, болевівського, журавенського і жидачівського (р. 1761—1762) Шадурський пише: „niemało i to przydać powinno do utrzymania in statu rytuału i osób ad exercendam animarum curam zdałych, aby wszędy po parafiach szkoły dla diaków, w którychby dzieci rudimenta literaturae et fidei uczyli się in satisfactionem konstytucyi 1754-ti anni diecezalnej wystawione były“. XX, 623.

²⁾ Візитагор засуджує сього пароха на кару „на zabezpieczenie dowiedzionym zdzierstwom, a na poskromnienie despotyzmu, z którym W. X. Bazyli Dańczewski, paroch krupski, sadzając za dług pewnego z parafian swoich głową między dyle w parkan cmentarzowy, quin plurimum wydał się, takową onemuż karę naznaczył, aby najprzód pro attento ukrzywdzonego przeprosił, co mu winien był ten człowiek, plene utracił. Za absolutność ludzi gorszącą rekolekcyę spiritus ośmiiodniowe intra trimestre przy cerkwi przewielebnego X. dziekana swego rozdolskiego wysiedział“. XXIII, 353.

мади, де панотець і парохіяне працювали у повній згоді і візитатор все зазначував такі радісні прояви (нпр. село Ярчівці, XIX, 518).

Шадурський у своїх візитаціях звертав також увагу на болючі переходи Українців на латинський обряд. Коли шляхтянка Анна Савицька безправно кинула свою церкву¹⁾, візитатор приказав їй вернутися до свого обряду протягом трьох тижнів; колиб вона не хотіла того зробити, парох перед зібраним народом мав проголосити її виклятою. Шадурський давав також українському духовенству вказівки, як має відноситися до неоправданих жадань латинських ксьондзів, що немов уважали Українців підчиненими своїй зверхности²⁾.

Польські пани відносилися до уніятської церкви або рівнодушно або цілком ворожо. У візитаціях Шадурського є цілий ряд записок про се, як патрони відбирали і касували презентаційні і ерекціональні грамоти, домагалися від священників десятин пільних і збіжєвих, відбирали парохіяльні ґрунти, вмішувалися у внутрішні справи церкви, заставляючи священників ждати на себе з богослуженням, розганяли брацтва, забирали свічки і скарбони під свою управу і обертали дохід з них на свій пожиток і ин.

В Библі, завалівського деканату, майже все, що в церкві знаходилося, а навіть і сама церква була побудована заходом

Пароха Русилова упоминав генеральний візитатор, „aby W. X. paroch przyczyny do gniewu i alterhacyi nie dawał, na ulicę dla poswarów to z diakami, to z parafianami swemi nie wybiegał, wymysłów żadnych co do zdzierstwa i nieuszanowania owieczek swoich nie wynajdywał. nakoniec sam też aplikacyi i starania do pomnożenia ozdoby cerkwi swojej przykładał et alias we wszystkim cicho, skromnie i jako najspokojniej sprawował się“. XIX, 650, II.

¹⁾ „Szlachetna Anna Sawicka, szlachetnych Bazylego i Tacyany Kulczyckich rodziców r. g. córa będąc a natalibus w obrządku ruskim wychowana dopiero w roku terazniejszym tego obrządku swego podobno dla męża, który jest obrządku łacińskiego, odstąpiwszy, święta ruskie i posty gwałcić. po łacinie w kościele kapucyńskim komunikować się, o Rusi z pogardą wiele mówić zaczęła“. XVIII, 152.

²⁾ Так до духовенства завалівського деканату візитатор видав декрет в справі святкування свята Божого Тіла: „W samo święto Bożego Ciała mogą się zebrać in assistantiam sanctissimi na procesyę do poblizszego kościoła, nie za uniwersałem jednak przewielebnych x. x. proboszczów łacińskich, którzy nihil iuris nad niemi mają. i znowu kiedy in taliter assistendo doznawać będą wzajemności, a przynajmniej statui suo in niczym nieubliżenia, inaczej ne audeant“. XVIII, 230 об.

і коштом пароха, о. Івана Юзефовича, лише при незначній помочі парохіян. Помимо тих заслуг двір відобраз парохови поле, яке від непамятних часів належало до церкви, і якого границі були докладно означені. Двір не відразу загарбав парохіяльне добро, спершу забрано десятину ріжного збіжа, 40 снопів, а відтак відібрано поле зовсім. Тойже двір в супереч всім законам і звичаям вимагав чиншу від дяка, який мешкав на церковнім ґрунті. Через те церква стала підупадати. (XVIII, л. 104 об. — 105).

Павох Яблонова о. Теодор Горбачевський вніс був скаргу на свій двір за домаганне пчільної десятини і знищенне парохіяльного ліску. (XVIII, 123).

В Красносільцях посесор забрав церковну пасіку, поорав ґрунти і розігнав брацтво (XIX, 69—70).

В Дідушицях пан загарбав церковні ґрунти, забрав гонти зпід церкви і ин.¹⁾

В Батятичах колятор взяв у свої руки скарбону, продажу свічок і всю управу церкви²⁾.

За прикладом дідичів ішли зарядці й економи, а навіть мельники і арендарі домагалися в млинах мірки і силували священників купувати напитки в своїх коршмах. Відважніші зпоміж духовенства протестували і ставили опір таким насильствам, але інші, для святого спокою або зі страху, піддавалися і зносили терпеливо всякі тягарі. Візитатор давав вказівки, як боро-

¹⁾ В Дідушицях малих, „zważywszy, krzywdy, uciski i różne wio-
lencye tak W. X. Stefanowi Kobłockiemu, parochowi, małodziadoszyc-
kiemu, jako i jego diakowi przez Wielmożnego Wyszpolskiego, cześnika
sieradzkiego poczynione, za którego rozkazem kapłan do czekania sie-
bie ze mszą świętą nad czas prawem opisany adigitur. Diak uczciwy
Michał Jurkiewicz bez żadnej do tego danej przyczyny horrende został
zbity. Grunta antiquitis cerkewne poodbierane. gonty z pod cerkwi na
potrzebę dworską nullo iure wzięte, przez co ani X. Paroch ani mini-
ster jego in rite exercendis muneribus suis rozpostrzeń się nie mogą.“
XX, л. 322.

²⁾ В Батятичах „skarbona, świeczek małych sprzedaż. i rząd wszy-
stek obydwóch cerkwi jest przy W. Kollatorze i zakaz, aby się nikt do
tego nie interesował, przez co ani diaka formalnego, ani pałamarza, jak
quondam bywało, pro nunc niemasz, Cerkiew parochialna in declivio
sui ma się do upadku. Wielebny zaś ksiądz Jan Błoński paroch batia-
tycki w różnych od dworu przez lat więcej jak pięćdziesiąt na tej parafii
nagabaniach zostając dawniejsze grunta antierius i później nadane w tych
już leciech utracił“. XXII, л. 143.

нитися духовенству від таких надужитъ і як поводитися з ді-
дичами ¹⁾).

¹⁾ „W. X. Teodor Andrzejowicz, paroch jakubowski, bojaźnią nie-
potrzebną zdjęty, pod arędę żydowi, co do brania u niego trunków, a nie
gdzieby chciał, niepotrzebnie poddał się“. Генеральний візитатор приказує
застрашеному паногцеви не посилати більше ніколи до Жида по горівку,
тільки „swego prawa i wolności przez podwiezienie sobie zkądinąd go-
rzałki i miodu zażyć. Natręta zaś żyda si et in quantum vim czyli za-
bór zuchwale attentującego vi repellit, pozwoił“. XX, 190.

В генеральнім декреті зарваницькому деканатови читаємо: „Cerkwie
erekcyi należytých, czyli bardziej specyfikacyi gruntowo zdawna ich
własnych in dotem na dostateczną sustentacyę parocha nie mające, przy
których też W. W. X. X. parochowie z tej przyczyny przeciwko wy-
rażnym prezent oblokwencyom, jako to w Podhajeczyźnie practicum
extitit, jedni dziesięcinę pszczelną dać adacti, drudzy in summam sta-
tus ecclesiastici contumeliam od impetycyi oredarzów co do brania trun-
ków i melcia zboża swego, gdzieby chcieli. stali się niewolni. Gdyby in
antecessum wyraźny zakaz od dworów żydom de non molestando nie
nastąpił i dziesięcinę odtąd z pasieki na gruntach cerkewnych stawionej
brać chciano, a primo attentato za doniesieniem przewielebnemu X. dzie-
kanowi wszystkie czyli niektóre z nich, gdzie się taka niegodziwość
pokaże, exnunc interdyktowi miejscowemu podpadać mają. I na ten ko-
niec W. W. X. X parochowie respective do swoich patronów każdy
o podpis gruntów od ludzi gromadzkich pryncypalniejszych in actis wi-
zyty generalnej pod sumieniem przyznanych et fideliter wszędy adnoto-
wanych tenebuntur uczynić, et de effectu officium suum visitatoriale
w czasie miesiący czterech informować. Dobrowolnie zaś pod takowe
stanowi ich nieprzyzwoite ciężary poddawający się lub per collusionem
z dworem czyli z żydami pisanie pasiek, pociąganie do aręd dopuszczają-
jący lub sami pszczoły odwożący dyscypliną per psalmum „beati immaculati“
indilate od przew. x. dziekana loci i na grzywien 30 pro re
ecclesiae mają być skarani“. XIX.

В тім же декреті видано в справі богослуження таке розпорядження:
„Zapobiegając niewygodom parafian przez zwłokę mszy sw. po niektó-
rych miejscach w samo południe odprawować się zwykłych, przez co
lud nieraz pod cerkwią divina oczekujący, inaudita missa do domu po-
wrócił, a często po wczesnej zrana odprawie także mszy sw. nie słu-
chał, statuitur, aby nie uważając na dworskie rozporządzenia, każdy re-
spective parochii suum morem gerat i służbę bożą o godzinie dziewiętej
zaczęta, najdalej o dziesiątej exceptis missis et temporibus privilegiatis
kończył. Dworowi zaś in quantum divina wysłuchać żądającemu dzwo-
nieniem a przez akkomodacyę i umyslnym posłańcem dać znać, a opóź-
nionych cum taedio suo i parafian bynajmniej nie czekał“. XIX, 83 ob.

Візитатор зазначає в признаннєм, що один з парохів судовою доро-
гою добув собі належне право: „prae primis W. X. Piotra Neronowicza,
parocha bżowickiego exactitudine, który grunt cerkewny na dni ośmna-
ście orania, Góra Święta zwany, per vim dworu niedopiero od cerkwi
odpadły, prawem etiam cum extenuatione sui odzyskał“. XIX, 308 ob.

Так представляється в короткім огляді генеральна візитація львівської епархії, довершена Миколою Шадурським в 1759—1763 р. Микола Шадурський, генеральний візитатор, представник найвищих духовних сфер, людина освічена, перенята духом реформи, який оживляв тоді всі кращі одиниці зпоміж настоятелів церкви, з висоти свого становища, з кімнат митрополичої палати, де панувала вища освіта і культурні товариські форми, сходить в сірі маси сільського духовенства, під солом'яні стріхи приходських хат, де серед найпростійшої обстанови жили духовні отці, які освітою і вихованнем мало ріжнилися від своїх парохіян, панських крепаків. Наступає свого рода конфлікт двох світоглядів, аристократичного, яким була перейнята культура вищого духовенства і який репрезентував Шадурський, і мужицького, який панував майже загально серед сільського духовенства. Шадурський ідучи за порученнями свого зверхника, забрався енергійно до реформи, покликуючись на постанови замойського синоду, та приписи ріжних дієцезальних конституцій, заставляв неуків купувати і читати церковні книги, неокресаних висилав до деканів на науку доброго тону. Заборонив грубої селянської праці, бування у парохіян по весілях і хрестинах. Деканальним інстигаторам поручив слідити священників на ярмарках і празниках, виводити з коршми нетверезих, а з невідповідно одітих здіймати дехтеві чоботи, сіраки, свити, кожухи та кучми, щоби в сей спосіб силувати опірних до ношення приписаного одягу. Щоби запобігти на будуче неграмотности між духовенством, приказав священникам під загрозою значних кар посилати своїх синів до латинських шкіл. Такі і тим подібні зарядження видав генеральний візитатор. Ті реформаторські заходи настоятелів нашої церкви, підперті пізнійше австрійським урядом через основанне семінара для українських кандидатів духовного стану, вінчалися бажаним успіхом, підняли духовенство на вищий шабель освіти і образования. З піднесеннем освіти піднеслась і життєва стопа, а священники з хлопів стали перетворюватись в аристократичну верству, що брала собі за взір польське панство, перейняла і його панську — польську мову, якою говорено у всіх священничих домах майже до 70 р. XIX ст. Обряд охоронив наше духовенство від винародовлення; згодом воно виеманципувалося зпід впливу польської шляхти, вернулося до рідної мови і причинилось немало до витворення перших кадрів української інтелігенції в Галичині.

ДОДАТКИ.

I. Edictum Visitationis.

Leo na Szeptycach Szeptycki, z Bożey y Stolicy S. Apostołskiej łaski, Biskup Lwowski, Halicki y Kamieńca Podolskiego, Opat-Kommandariusz Mielecki.

Nayprzewielebnieyszemu Xsiędzu Iózefowi Lipnickiemu, Officyałowi y Dziekanowi Brzeżańskiemu, Przewielebnym X. X. Buczackiemu, Trembowelskiemu, Tarnopolskiemu, Skաաackiemu, Kozłowskiemu, Rohatyńskiemu, Zborowskiemu et ct. Dziekanom, tudzież y całemu Duchowieństwu tak świeckiemu, iako y zakonem in cura animarum zostającemu, oraz wszystkim wiernym Chrystusowym w pastwie, a officium naszym Brzeżańskim znajdującym się, nam w Chrystusie miłym pokóy w Panu, y błogosławieństwo nasze pasterskie przesławszy, wiadomo czynimy, iż kiedy dla publicznych Dyecezyi naszych interessów, y wielu zatym przyczyn, nie przyszło nam samym w osobie, zbawienney, z prawem kanonnym, y synodów dekretami nałożoney pracy, to iest wizyty generalney z urzędu y czułości pasterskiej nam przyzwolitey, im zaś w Duchu Świętym pożyteczney (w czym chęć nasza, y ufność zawsze pokładana była) wypełnić. umyśliliśmy, vices nostras Nayprzewielebnieyszemu Xsiędzu Mikołajowi Szadurskiemu, spraw z Dworem naszym Sędziemu Delegatowi, infra praesentes podpisanemu udzielić, y onegoż za Wizytatora Generalnego Dyecezyi naszej Lwowskiej deputować, dawszy mu zupełną moc y władzę cerkwie, parochye, y cokolwiek de iure, et consuetudine pod wizytatorską, delegacyją podpada inspekcyą. wewnątrznie y zewnątrznie wizytować. fundusze, erekcyę, munimenta, metryki, formaty, instytucye rzeczy cerkewnych, sprzęty y ich inwentarze, zapisy y ztąd pochodzące obligacye, decreta reformationum dawniejsze widzieć, rewidować y z nich pro exigentia rerum stanowić, reformować, o życiu y obyczajach tak Wielebnych Xsięży Parochów. iako y ich parafianów ad solita quaesita indagować, wykroczychnych juxta sacrorum canonum et respective synodi Zamoysciane praescriptum karać et quomodo libet powciągnąć, alias in arbitrariis, prout videbitur, decydować. Co żeby iako naydostateczniej y z pożytkem dusz Krwią Przenaydroższą Zbawiciela Iezusa Ch. odkupionych ten wyznaczony, a dopiero wzmiankowany nasz Generalny Wizytator w wspomnionym naypierw officium Brzeżańskim wykonał, was wszystkich wyżej wyrażonych, nam w Chrystusie posłusznych, niniejszym ediktem, seu verius visitationis nostrae intymacyą poprzedzając adhortujemy. y pastersko upominamy. a zwłaszcza w mocy świętego posuszeństwa serio obowiązujemy. abyście po odebranych do rąk Waszych tym liście naszym, mianowicie et primo Przewielebni Xsięża Dziekani via cursoria po parochiach y klasztorach Wielebnych Panien Zakonu Świętego Bazylego Wielkiego, każdy Dekanatu swego rozesławszy, kontenta onego w cerkwiach Waszych we dni niedzielne y świąteczne ludowi na nabożeństwo zgromadzonemu po trzykroć ogłosili y ogłosili

sić zalecili, kopie zaś praesentium ex autographo słowo w słowo przepisane do drzwi cerkewnych poprzybijając dysponowali. Secundo Wbni Xsieża Parochowie y każdy z nich zaleceniu Przewielebnego Dziekana swego zadosyć uczyniwszy, abyście swoje też prawa, y specyfikacye gruntów w possessyi cerkewney do tych czas trwających, alias y iakożkolwiek odpadłych, tudzież rzeczy cerkewnych exemplarze, liczbę parafianów swoich, osobliwie spowiedzią paschalną nie spowiadających się (którym do odprawienia teyże spowiedzi spatium niedziel dwóch a publicatione tego naszego edyktu pod karą kłatwy na nieposłusznych wyznaczamy) et pro casu krzywdy, czyli osobiste, czyli też y realne od kogokolwiek poczynione, item niekanonne małżeństwa, także u niewiernych, y iak dawno służących et caetera, które do uczynienia de statu beneficiorum zupełney wiadomości regulować się będą, należycie y iako nayczytelniey adnotowane, bractwa zaś rejestra przychodów y rozchodów podług artykułów w funduszach ułożonych na pogotowiu mieli. A nareszcie wszyscy wierni Chrystusowi, abyście o tym, co się w owczarni naszej w pośrodku Was dzieje, to jest, czy wiary świętey katolickiey całość? czy obyczajów świątobliwość, czy opowiadania słowa Bożego zwyczaj? czy Świętych Sakramentów administracya? czy zachowanie praw boskich y cerkewnych między Wami nayduje się? y gwałtu, omieszkania lub przemożności od Was nie cierpią? tyle razy rzeczonego naszego Wizytatora wcale, y sumiennie informowali, sami zaś tak dla uczynienia tey informacyi, iako y na naukę chrześcijańską, która w czasie aktualney wizyty imieniem naszym Wam wszędy podawana będzie, za daniem znać przychodzili y tę do serc Waszych pilnie y nabożnie przyjmowali. A tak uwiadomieni zostawszy, o Waszey ku nam, y delegowanemu od nas Wizytatorowi powolności, z obfitym ukontentowaniem wyznamy owo Ewangelicznego Pasterza „Owieczki moje głosu mego słuchają“. Upewniając Was nakoniec, czy tak, albo y inaczey sprawować się zechcecie, Nayprzewielebniejszy nihilominus nasz Wizytator, ad exequendum sibi commissa, etiam in contumaciam uporeczywych et indebite uchylających się postąpi, a na nieposłusznych władzą naszą sobie powierzoną przyzwoitego zażyie ukarania. In quorum fide Datt. w Monasterzyckich D. 26-ta. Mens. 7-bris. 1759 A-o (L. S) Mikołay Szadurski, Prottonot. Apostolski w sprawach za Dworem Illmae Suae Excellcae Sędzia-Delegat, y Grlny Dyecezyi Lwow. Wizytator.

II. *Візитація с. Хоросткова, тербовельського деканату.*

Wieś Chorostków. Cerkew pod tytułem S-o Mikołaja Arcybiskupa Mireńskiego, cała dębowa we trzy wierzchi, gątami pobita, posadzkę kamienną w kwadrat w sobie mająca, o drzwiach z deszczek dębowych na zamek żelazny y dwa zasowy drewniane zewnątrz, ab extus zaś na skobel y kłódkę zamczystych. W roku 1724, iako edocet na odzwierzhu nadpis, wystawiona. A w roku 1757, prout constitit ex seorsivo instrumento, manu Illmi loci Ordinarij moderni firmato przesypana y zreparowana około której cmentarz z dylami, w niektórych dzielnicach potroche ponadbieranemi, obsta

wiony. Dzwonica na tymże cmentarzu dębowa y wspaniała, na które dzwonów numero pięć. W cerkwi mensa proporcjonalna, trzema tuwalniami białemi pokryta, pod których pierwszą Antemis Illmi olim Athanasii Szeptycki, Eppi Leopoliens. de Anno 1723-tio z reliquiami. Nad mensą ołtarz nowey mody, formą ze słupami, y floresami po bokach, a we środku z obrazem Bae Virginis Mariae dolorosae na blacie drewnianym odmalowanym, decenter adoptowany, subtus którego y cyborium takoweyże roboty o drzewczkach ieszcze nieokowanych, ani też zamczystych. W nim puszka cenowa cum SSmo, welum kamlotowym zielonym pokryta, a na wierzchu krzyż cenowy, po bokach zaś lichtarzyków para mosiężnych, a dwie pary cenowych ze świecami woskowemi. Zasłonek u obraza ołtarzowego iedwabnych dwie, iedna czerwona, a druga fioletowa. Antypedium u mensy na drzewie z wyrażeniem Bae Virginis w krzaku pałającym, przez Mojżesza widzianey. Myrnice cenowe cum oleis sacris. Ampulek niemasz. Dzwoneczków cztery, dwa spiżowych, a dwa mosiężnych. Turybulacz mosiężny ieden. Misczka na antydor miedziana. Bursa pro deportando Viatico adamaszkowa zielona z puszczką cenową. Zertownik a latere sinistro ołtarza z szufladami u spodu zamczystymi, białym obrusem pokryty nad którym obraz Bae Virginis Mariae na płutnie, a drugi na blacie drewnianym z dawnym cyborium. — Sprząt cerkewny. Kielichów dwa. ieden srebrny z pateną, gwiazdą y łyżeczką. a drugi cenowy cum similibus omnibus requisitis, do których welów większych cztery, iedni atłasowe zielone, y wozduszków dwa czerwonych, a ieden zielony grodetorowy. Puryfikaterzów trzy. Korporałów dwa. Apparatów pięć. ieden axamitny lazowy złotem y srebrem suto haftowany, adamaszkowe czerwone boki w sobie mający, galonem srebrnym szemerowany, drugi atłasowy, czerwony z dwoma stułami takowemiż, trzeci kitaykowy niebieski ze spodem czerwonym, z wierzchu popsony, czwarty półparterowy w paski ze stułą znacznie podartą, piąty kałamankowy w kostki, niby fioletowy. Item stuła zielona adamaszkowa, takowychże y manipularzów para, a para druga atłasowych zielonych. Alb trzy konopnych, a czwarta lniana. Humerałów cztery. Pasków trzy wełnianych. Obrazy: Deisus z Apostołami, Prorokami y namiestnemi obrazami, dawney snycerskiey roboty y malowania. Na namiestnym obrazie Bae Virginis Mariae zasłonka kitaykowa czerwona, a na obrazie Ś-o Mikołaja zasłonka z chustki włoskiey w paski, iedwabney, koloru pieprzowego. Przed Архипресмъ y apostołami świec numero 15. Postawników przed obrazami namiestnemi pięć. Na mieyscu lewego kryłosa ołtarzyk Ś-o Jerzego Męczenika, z mensą decenter obrusami pokryty, gdzie na lichtarzu żelaznym trzy świece woskowe y krzyż drewniany cum corpore sculpto, po ścianach obrazów trzy na blatach drewnianych, a ieden na płutnie. Krzyż processjonalny drewniany. Chorągwi z kamlotowemi czerwonemi bokami niewielkich dwie, a płutnianych większych dwie. iedna zaś cała kitaykowa półniebieska. a pół czerwona. Tetrapod in forma Circulari białą tuwalnią pokryty. Ławek przy ścianie lewey we środku cerkwi numero trzy. Księgi cerkewne.

Ewangeli dwie, jedna pisana w axamit zielony oprawna, a blachami pięciu, pukłami czterema srebnemi pokryta. Druga drukowana we Lwowie, ordynaryinie oprawna. Tryod ćwitna, Trebnik wielki, Tryfołoy, Czasosłow wielki, Apostoł, Psalterz, Szestodnik in 4-to. Służebnik in folio dawny, wszystkie te druku Lwowskiego. Tryod postna Kijowska. Mszał, Trebnik y Troie nabożeństwa uniowskie. Irmołoy pisany, niektóre z nich ad normam correctae Illmi olim Metropolitani typis editae, poprawne y wszystkie pro hoc loco popodpisowane. — Gronta cerkewne: Jakowe ta cerkew gronta edocet erekcyca od JW-o Imc Pana Saleziusza Potockiego, Wojewody-Generała ziem Kijowskich sub D. 1-ma Februarii w Roku teraznieyszym (1759) oneyże nadana, a dnia 24-go Marca w aktach Curiae Epplis Leopoliens. oblatowana, krom tych iest ieszcze rezydencyca kapłańska za wałem nad stawem obok dworzyszca Petra Wrony, z dwoma ogrodami, gumnem y całym obeysciem, w których spokojnym używanlu, iako z dawna, tak y teraz są Parochowie tuteysi. Recognoverunt praemissa pod sumieniem, pracowici Michayło Strożuk, Hryńko Szwiec, Stefan Pasicznik, y Iwan Drozd, Parafianie y obywatel tameczni. Paroch mieysca. W. X. Teodor Mokrzycki za prezentą J. W. olim Stanisława Potockiego, Wojewody Bełskiego sub D. 20-ma Martii 1732-do A-o w Tartakowie datowaną do parafii Chorostkowskiej spokojnego rządu od Dworu przypuszczony. pierwey zaś do teyże parafii, bo w Roku ieszcze 1707-mym, Dnia 10-go, miesiąca kwietnia ab Illmo olim Iosepho Szumlański Eppo Leopoliens. w Lwowie poświęcony, y iako edocuit ex literis formatis inwestowany, successive zapisał koadjutoryę in actis officii Brzeżanens. favore W. pronunc X-dza Daniela, syna swego, który także za prezentą J. W. Imci Pana Franciszka Saleziusza Potockiego, rzeczonego Wojewody ziem Kijowskich w roku przszłym dnia ośmnastego Marca ordynowanym został ab Illmo Dno Leone Szeptycki feliciter moderno Eppo Leopoliens etc. super quo formulas consecrationis suae, de Datt w Lwowie D. 22-do Augusti a-o currenti produxit. Ciż metryki baptisatorum et copolatorum zdawna aż do dziś pisane pokazali. Defunctorum zaś dopiero w roku teraznieyszym 23-tia aprilis zaczęte pisać. Kazusy terazniejszey edycyi są prezentowane, tylko że z korzenia wydarte, y rozsypane. Parafianów mają numero 90, ciż niektórzy około spowiedzi Paschalney dają na wino po groszy trzy, a na proskury czasem mąkę noszą. Dziesięćiny pszczelney lat ze trzy iest, iak brać na dwór przestano. Szkoła dla diaka zaraz przy Cmentarzu na wschód letni od cerkwi znajduje się, w której dzieci w nauce Chrześcianańskiej edukują się. Temu Parafianie pociężni po ćwiartce zboża, miary trębowlskiej, na rok dają, y wszyscy dwa razy do roku po groszy 3 świątecznego, krom zwyczajnych obwencyi. Bractwo hoc loco znajduje się za fundamentem Illmi olim Athanasii Szeptycki, Metropolitani totius Russiae sub D. 1-ma maii w Roku 1747-mym w Uniowie datowanym, które Rejestra przychodów y rozchodów należycie pisze, y podług Funduszu swego sprawuje.

III. Decretum Reformationis.

Wielm. y Nayprzewielebniejszy, qui supra Grłny Dyecezyi Lwowskiej Wizytator, zważając pilne wedle możności y sił bractwa y parafian Cerkwi Chorostkowskiej o pomnożenie chwały Pana Boga staranie, których to studio et impensis niedawno taż ledwie nie od podwalin powstała, noviter zreparowana, a co należy do iey ozdoby iakożkolwiek ab intus et extus opatrzona, mało w czym deficit, onymże, aby y nadaley w podobney usilności y zabiegach nie ustawali, a na dowód tego oktoich wielki do nabożeństwa omnimodo potrzebny kupili. Cmentarz, gdzie w dylach z wierzchu iest nadebrany, dołożyli y pod zamknięciem ten trzymali. Ołtarz zaś nad mensą kształtnym modelem recentissime zrobiony, tylko że nie dobrze y z zastąpieniem mieysca na mienie ulokowany, podług informacyi słownie sobie danej daley ku ścianie pociągnęli y umocowali, a w cyborium drzwiczki okować y zameczek dać starali się dla wieczney w niebie nadgrody, zalecił. Et eo fine nakłoniwszy się do proźby ich list proszacki pod imieniem y pieczęcią pasterską do lat dwóch tylko służący z kancelaryi officii sui wydać kazał. Informowany zatym będąc, iż diak tameczny do nieustannego prawie y nadzwyczaj przez absolutność tylko y wymysł w lecie dzwonięcia od Will. Possessora Chorostkowskiego adigitur, tak dalece, że y nocować częstokroć na dzwonicy musi, a za to żadney osobliwey rekompensy nie odbiera, w czym aby odtąd morem kraju sequatur, ordynował y w czasie tylko nadchodzącey niebezpieczney tuczy y nawalności lub w okoliczności (Broń Boże) zabierania się na grad dzwonił, a nie kiedyby gratis et perperam rozbiiać dzwony kazano, pod karą stu plag przykazał. Alias in casu z tey przyczyny iakowego gwałtownego domysłu Cerkew Chorostkowska ex tunc prout ex nunc interdymował. A co się tycze quereli zanesioney na Motia arędarza, który niedawno pracowitego Andruchá Kormyhuza, obywatela Chorostkowskiego, uformowawszy sobie pretext iakowś do niego, zbił y w przytomności wielu ludzi na to cum maerore animi patrzących skrwawił, iakowego zbytká żydom nad chrześcianami wszelkie prawa zakazują, zuchwale popełnić ważył się, tę resoluując pro poenis etiam corporalibus sumendis do iurisdycyji należney, którą w szukaniu sprawiedliwości na Andrucha Kormyhuzie, inquantum potrzebney pominął, go odesłał. Interea ad tollendum między wierznyimi Chrystusowemi ortum exinde scandalum, onegoż na trzech funtach wosku na Cerkew Chorostkowską dać się mających kondemnował. Tandem ponieważ in actu rewizyi niniejszey pokazało się, iż W. X. Teodor Mokrzycki od czasu swego na to beneficium instytuowania się metryki zmarłych nie adnotował, lecz dopiero w roku terazniejszym W. X. Koadjutor tego adnotować zaczął; do tego ampułki żadney w Cerkwi niemasz, co o gnóśność y niedbalstwo y W. X. Koadjutora zganił; więc aby in poenam praemissorum W. X. Paroch grzywien pięć ad fiscum officii sui Visitatorialis zapłacił, a W. X. Koadjutor za swoje pieniądze ampułek par trzy in spatio niedziel cztyrech kupił y Księgę Kazusów rozsy-

paną w tymże czasie oprowił, a oprawną na grlny Dekanatu swego examen komportował, serio et sub poenis gravissimis obowiązał.

IV. Decretum generale pro Decanatu Trembovliensi.

Wielmożny Grlny Dyecezyi Lwowskiej Wizytator in pleniorum muneris suo satisfactionem zwizytowawszy, prout his in actis zaledwie niewszystkie dekanatu trembowelskiego cerkwie y zostawiwszy przy każdej dekret in particulari reformationis, quandoquidem niektóre uniwersalniesze kategorye ad ultimanam eamq. praesent. zostawiły się ordinationem, też same in seriem zebrał, y duchowieństwu tegoż dekanatu, a zwłaszcza Przewielebnemu Xsiędzu Mikołajowi Rymbale iak dziekanowi, pro se sibiq. subjectis regulandis de tenore podał, et quidem: 1-m o. Już po zakończoney terazniejszey wizycie w Mszańcu, Bernadówce, Losznio-wie y po wielu innych parafiach nadane są a collatoribus locor. erekcyje, czyli też specyfikacye, które et in quantum na potym extradendae, iezeli nie będą z umniejszeniem antiqui usus, zaraz verius a data earum intra bimestre do aktów zadwornych biskupich ad ingrossandum mają być komportowane. 2-do. A że wielom X. X. Parochom na rzeconych specyfikacyach brakuje, zkąd wynikły różne między dworami y innemi o grunta kontrowersye mogą compelli, quatenus eisdem procurent, w tym iednak servandum moderamen. 3-tio. Cum promovendis na parafie ścisła super vitae moribus aby była wyprowadzona inquizycya y pod ten czas zażyć przezorności y starania, żeby grunta antiquitus cerkewne in longum latum y co do pozycyi mieysca et collateralitatis opisać cum adnotatis in visitatione. I konfrontować daley na czym cerkwi et ordinando tak ad ordines, jako et ad futuram sustentationem będzie zbywało, wiernie y iako nayiaśniey pro informatione curiae Epplis przyłączyć. Słowem zupełną wszystkim in ocluso rothulo dać wiadomość. 4-to. Włóczących się po iarmarkach y targach y tamże upiiających się kapłanów honorificum byłoby powściągnąć, a że nie masz łatwiejszego ad ea sposobu tylko mieć sekretnych censorów do przegładania takowych, quo circa injungitur Przewielebnemu Xsiędzu Dziekanowi, quatenus eisdem constituat cum delatis vero et convictis podług konstytucyi roku 1750 dyecezalney ad amussim procedat. 5-to. Chcąc zachować ochędostwo około myrnic, kielichów, puszek, tuwalni etc, statuitur, ne in obligationibus co do attencyi w tym W. W. X. X. Parochowie deficient, y nigdy w czasie wizyty swoiey impune onym nie przepuścić, Przewielebny Xsiądz Dziekan, gdzie zastanie po obrazach, nad żertownikiem, y ołtarzem wiszącą paięczynę, brud circa vasa sacra, zplamione obrusy, proch po mensach, a co do myrnic absq. cooperculo ligneo y mira s-a wlewać ne audeat. 6-to. Metryki dawniejsze już in scripto dokończzone, wszystkie in spatio niedziel czterech a publicatione praesentis Decreti zrewiduje Przewielebny X. Dziekan, które swojā pieczęcią popieczetowawszy odda ie znou każdemu, y przykaże, aby żaden z W. W. X. X. parochów na rekwizycyę choćby czyją fracto sigillo decanali ekstraktu nie wydawał, ale ad extrahendum necessaria wraz z metryką toties-quoties do siebie przyeź-

dzał. 7-mo. In elisionem staroświeckiey prostoty, y grubey nieumiejętności in sciendis między duchowieństwem zagęszczoney per opportunum feret, aby Przewielebny X. Dziekan praeter examina ordinaria osobliwszego do wyexercytowania ich, tak in ceremoniis jako et in teologia morali przyłożył starania, dlaczego po trzech lub po czterech pro octiduo (wyiowszy insigniores) choćby co rok do siebie convocabit, y w tym czasie przez codzienne in praesentia iego liturgizowanie zrania, a po obiedzie examina y instrukcyę suggeret, onym co się będzie zdawało do nauczenia naypotrzebniejszego donec evaserint in utroq. perfectiores. 8-vo. Consulendo salutı wiernych Chrystusowych, tym że W. W. X. X. parochom serio przykazuje się, aby co niedziela y święto katechizm miewali. Pacierza y co jest potrzebnego do zbawienia parafian swoich nauczali, nieumiejętnych zaś y o nauczanie się mniej dbających w kumy nie przypuszczali, ab ineundoque matrimonio odpędzali, et alias z niemi, iako z nieposłusznemi synami cerkwi y od drogi zbawienney udalającemi się postępowali, dopóty aż się poprawnemi, tak co do posłuszeństwa, iako y co do nauki chrześciańskiej pokażą, którzyby zaś z Xsięży parochów tey powinności omieszkał, za każdy raz irremissibiliter na cerkwę swoją grzywnien trzy wliczy. 9-no. Supposito że w każdej parafii szkoła dla diaka przy cerkwi podług konstytucyi 1754-ti Anni dyecezalney, dla kapłana zaś pomieszkanie z polami, sianożęciami, pasieczyskiem y ogrodami fixo loco bydź powinny, intererit Parafianom, aby odtąd przy pomiarach gromadzkich cerkewnych pertynencyi odmieniać y świeżych za dawniejsze nadawać nie wazyli się pod karą interdyktu. Szkoły za tym do roku (gdzie ich niemasz) in facto stanęły, alias każdy diak in defectu tey na kondycyę stawać pod karą stu plag inhibitor. 10-mo. Do tychże diaków będzie należało księgi cerkewne z korzenia powywracane, czyli podarte za swoje pieniądze zreparować y pooprawiać, zkład spodziewačby się, że ta ex ministerio ich ostrożność na daley wyniknie, iż każdy będzie przeglądał między księgami, czy nie jest która oprawy potrzebna, a przez cały rok cavebit, aby nie dał sobie okazji do expensu na nie. 11-mo. Pariformiter y w nastawianiu na kondycyę, non a quopiam alio, tylko a loci decano dependeant diacy, których wprzód niewyegzaminowanych, zkład są, co umieją? y czy są pewni? niech się nie wazy przyjmować na diakowstwo, ani X. paroch ani gromada, ciż monendi o pilną y przywoitą edukacyą dzieci o nieabsentowanie się od parafii, o skromność, statek y do odprawy iuxta ritum nabożeństwa nietęskliwą ochotę, a gdzieby rokowe in integro ichże doysć niemiało, drugiego na to miejsce diaka przewielebny X. Dziekan łatwo nie pozwoli. 12-mo. Do sporządzenia kielichów srebrnych, poreparowania dachów, tak na cerkwiach, iako y dzwonnisach, prokurowania burs z puszczkami pro deportando ad moribundos viatico potrzebnych, ogrodzenia lub obstawienia cmentarzów, et quo ad alia melioranda jest mieyscami czas in particularibus ordinationibus wyznaczony, zaczym do efektuacyi injuncta przyprowadzić, lub też an executio reformationum sit actu subse-

cuta, ściśle inkwirować oneris et muneris będzie Przew. X. Dziekan ad ea wyraźną dyspozycją Ś. Synodu zamoyskiego. 13-tio. Tenże mocno superinvigilabit, aby kapłani zdzierstwem nie bawili się, y nadzwyczaj zwłaszcza przy spowiedzi paschalney pieneznych wziętków nie wymagali, ale ad tramites antiqui usus na dobrowolną offerencyą spuściwszy się, non eo fine z kwitami parafian swoich spowiadali, quatenus hinc plura accumulent, ale aby doysć mogli numerum spowiadających się, y ieżeli który z parafian nie omieszkał prawem kościelnym nakazaney wielkanocney spowiedzi, y to tylko tam, gdzie bierania owych kwitów consuetudo już inolevit. Co zaś do akcydensu grobowego, czyli od mieysca, ten iako nigdy ulloquopiam jure do X. X. Parochów nie należał, tak sub poena excommunicationis ipso facto incurrendae inhibit, żeby żaden odtąd nic a nic eo intuitu brać, a tym bardziey pretendować nie ważył się. Datek interea ów ile ze zwyczaju od mieysc pochodzący ma cedere in rem cerkwi czyli na reparacyę parkanów cmentarnych, raz na zawsze disponitur. 14-tio. Bractwa tak dawniejsze, iako et recenter postanowione permaneat w swoich obligacyach, którym tribuit facultas po wsiach, y miastach pod czas odpustów, jarmarków, y targów byle nie z krzyżami y welami chodzili, kwestować y iałmużnę in rem ecclesiae suae wypraszać, a ktoby im chciał w tym przeszkodę uczynić lub ukrzywdzić, Przewielebny X. Dziekan super eo animadvertet et contra violatores, ieżeli tego wyciągać potrzeba będzie, etiam prout de iure procedet. 15-tio. Księgi cerkewne, lub sub actum niniejszey wizyty w errorach swoich mieyscami są poprawne, nihilominus dla inadwertencyi mogła która zostać et incorrecta, przeto wszystkie w powolniejszym czasie przeyrzy Przewielebny X. Dziekan y onym że ad praescriptum typis editum przyzwoitą da korektę. 16-tio. Superesset tu nieco o edukacyi dzieci kapłańskich, a zwłaszcza o dawaniu synów do szkół łańskich, o spowiedziach miesiecznych W. W. X. X. Parochów konstytucyami nakazanych, de tonsura et habitu, item de non ingerendo se w administracyę SS. Sakramentów osobom ritus latini, o sługach y służebnicach żydowskich, o wdzierających się publice w urząd exorcystów, ac aliis quinplurimis wspomnieć, tylko że częścią super iis iuż słowem, częścią w niektórych in vicinia Grlnych Dekretach (które przepisać nie szkodziłoby) et scriptotenus exstitit inculcatum, zważając to naybardziey, iż ustawy dyeceزالne, y processa pasterskie dosyć obszernie et ad intellegentiam eiusmodi categorias objaśnili, super sedendum tantisper umyślił. Tandem dla dostapienia in praeexpressis skutku praesens decretum przed klerem na dziekański soboryk skonwokowanym przeczytać, kontenta w nim wyexplikować, observantiam zalecić, sam zaś autentyczny circa acta decanata ad futuram generalem visitationem konserwować nakazał, taliterq. rozsądził. Hac sua visitatoriali ordinatione quo ad omnia et singula mediante. Ita actum est. Nicolaus Szadurski, Prot. Apl. Causarum Curiae Epplis Leopoliens. Iudex Delegatus Eiusdemq. Diaecesis Generalis Visitator m. p.

НАУКОВА ХРОНІКА.

Українська історіографія на переломі.

Стефан Томашівський — Українська Історія. Нарис. І. Старинні і середні віки. Львів, 1919. Ст. 154, 8^о; *Вячеслав Липинський* — Історичні студії та монографії. Том третій. Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Київ—Відень, 1920. Ст. 304, 8^о.

Тільки в останніх часах українська наукова історична література збогатилася двома цінними науковими історично-бібліографічними оглядами дотеперішнього дорібку на полі української історіографії. Се видані щойно перша частина «Української історіографії» акад. Д. Багалія¹⁾ й «Українська історіографія» проф. Д. Дорошенка²⁾. Та загального огляду головних поглядів української історіографії на минуле України — оттакого, як мають нпр. Німці хочби в праці Г. ф. Бельова п. з. Німецька історіографія від визвольних воєн до нинішніх днів³⁾, або Великорусї в праці (недокінченій) П. Милюкова п. з. Головні течії російської історичної думки⁴⁾, або вкінці Поляки в праці В. Смоленського п. з. Історичні школи в Польщі⁵⁾ — в українській науковій історичній літературі нема й далі. Нема монографій про ідеологію й історичні концепції поодиноких періодів української історіографії — князого, козацького, нового та найновішого, нема навіть обрібок з сього становища поодиноких, найвизначніших хочби памяток чи представників української історичної думки — обрібок оттаких, як найновіша студія Д. Дорошенка про „Історію Русовь“⁶⁾. Ідеологічним

1) Д. Багалій. Українська історіографія. Ч. I. Видання Української Академії Наук. Київ, 1922.

2) Д. Дорошенко. Українська історіографія. Видання Українського Університету в Празі. Прага, 1923.

3) G. v. Below. Die deutsche Geschichtschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen. Leipzig, 1916.

4) П. Милюковъ. Главныя теченія русской исторической мысли. Т. I. 2-ое изд. Москва, 1898; изд. 3-ье. С.-Петербургъ, 1913.

5) Wł. Smoleński. Szkoły historyczne w Polsce (Główne kierunki poglądów na przeszłość). Warszawa, 1898.

6) Д. Дорошенко. „Історія Русовь“ як памятка української політичної думки другої половини XVIII століття („Хліборобська Україна“. Відень, 1921. Кн. III).

боком української історіографії досі в нас майже зовсім не цікавилися, хоч історіографія дуже важний чинник у громадському життю нації взагалі, і хоч саме в нас вага її як національно-виховуючого чинника більша, ніж де инде. Тому в отсій бібліографічній замітці я зверну увагу головню на ідеологію обговорюваних праць, на концепції їх авторів, на їх погляди на минуле України. Тим більш, що ідеологія, концепції і погляди сі зовсім інші, ніж ідеологія, концепції і погляди, які панували досі в нашій новій і найновішій історіографії.

I.

З упадком в 2-ій пол. XVIII ст. останніх позицій старої української державности на Україні — Гетьманщини — переривається і державницька традиція в українській історіографії, що червоною ниткою, більш чи менш міцною, тягнулася через усю стару українську історіографію XII—XVIII вв., від Початкової і Галицько-Волинської Літописей починаючи і на лебединій пісні старої української державности — «Історії Русовь» кінчаючи. Українська історіографія XIX — поч. XX вв. не має уже державницького характеру. На місце державницької концепції старої української історіографії XII—XVIII вв. виступає в українській історіографії XIX — поч. XX в. нова народницька концепція, байдужа до держави, а то й різко антидержавна, що викристалізувалася в тих специфічних російських умовах, в яких знайшлася Україна в XIX — поч. XX вв.

Один приклад, що найкраще характеризує стару і нову українську історіографію:

»Як раз трицять літ тому назад — пише в одній із своїх статей, надрукованих у 1920 р., проф. М. Грушевський¹⁾ — написав я невелику наукову працю, особливо памятну для мене тому, що нею були зачаті «Записки Товариства ім. Шевченка» — видавництво, котре мені потім довелося вести протягом цілих двацяти років. Се була одна з перших моїх наукових робіт, в котрій мені довелося кинути світло на розвій нашого народного життя. Називалась вона не дуже влучно: »Громадський рух на Україні в половині XIII в.«. Мова йшла про дуже цікавий і симптоматичний рух, що прокинувся у нашім народі в звязку з татарським нападом 1240 р.«.

Переповівши дальше коротко відомий сумний епізод нашої історії, коли то, користаючи з нападу на Україну Татар, поодинокі оселі, громади а то й цілі краї українські переходили на сторону Татар, піддавалися їм, обіцяли давати данину збіжем та бути під безпосередньою татарською владою в покорі і послуху і не хотіли більше знати своєї держави і князів, — та зусилля галицького короля Данила ратувати загрожену в своїм існуванні стару Українську Державу над Дніпром, проф. М. Грушевський говорить далі:

»Галицький літописець оповідає про походи Данила, його синів і воевід на сі бунтівничі громади на волинсько-київським пограничу (над Богом, Случею і Тетеревом), описує завзяте Данила проти

¹⁾ Борітеся — Поборете! Відень, 1920. Ч. 1.

них за те, що вони покладались на татарську опіку, лютий терор, котрим він хотів відстрашити від такої політики інших своїх підданих, палячи й руйнуючи сих »татарських людей«, віддаючи в неволю на вивід, не слухаючи ніяких благань ні покори.

»Все спочуття літописця, — каже проф. Грушевський — одинокого свідка сеї трагедії, розуміється, лежить по стороні Данила, не тільки по особистим симпатіям, а й по об'єктивним даним. Справді, по одній стороні найбільш блискучий представник української державности, »король Данило — великий, добрий і мудрий«, »другий по Соломоні«, патріот і оборонець національної ідеї, по другій — люди, які ломлять в критичний момент національну солідарність, підтинають сили української держави, переходять на бік ворогів віри, культури, всієї сучасної цивілізації. Не тільки для офіційального історіографа, а взагалі для українського патріота, інтелігента тої доби не могло бути ні вагання в оцінці, ні вибору між оборонцями державности й культури й сими »збольшовиченими« Українцями тієї доби.

Так поставився до сього епізоду український історіограф XIII ст. Та зовсім инакше поставився до нього український історик XIX — поч. XX вв.

»Я був вихований — каже проф. М. Грушевський — в строгих традицях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від Кирило-методіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і власти вина лежить по стороні власти. Бо інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народови не добре, се його право обрахуватися з нею. Я виходив з тих принципів в оцінці сього руху XIII в., і, хоч добре розумів всю трагічність для національного життя сього конфлікту українських громад з українською державою в такий критичний момент, в моім представленню сього конфлікту симпатії лежали не по стороні улюбленця нашої старої історіографії — »мудрого короля Данила«.

Далі оповідає проф. М. Грушевський про становище, яке супроти згаданої його праці згл. супроти її освітлення антидержавного руху на Україні в XIII ст. заняли два тодішні світочі української науки: М. Драгоманів і В. Антонович.

»На Драгоманова — говорить він — її (праці) провідна ідея — спочуття до отсих »татарських людей« — зробила неприємне вражіння. Еволюціоніст, конституціоналіст, противник бунтарства і неорганізованости, він не допускав симпатій до руху, який вів історичний процес назад, від держави до партикуляризму громад. Навпаки, Антоновичови стаття подобалась: при всім опортунізмі в практичній політиці він був перейнятий принципіальними симпатіями до всякої опозиції й активної боротьби з засиллем держави: її централізмом, бюрократизмом, мілітаризмом (глибоке спочуття до такої боротьби проходить через усю його історичну працю).

І отсе негати́вне становище супроти своєї власної навіть держави, коли входять у гру власні матеріальні інтереси — з одного боку й »принципіяльна симпатія до всякої опозиції й активної боротьби з засиллем держави« —

з другого — характеристична риса нової української історіографії XIX — поч. XX вв.

»Нова українська історіографія — говорить проф. М. Грушевський далі — і всі, хто мав до діла з минувшиною народу, під впливом сих ідей жадібно ловили прояви народньої активності і з особливою увагою та симпатією спинялись на таких виступах народніх мас, однаково, чи в рамках української державности, чи в боротьбі з державністю чужою. Конфлікти віча з князями в XI—XII вв., отсей рух громад в XIII в. і життя в XIV, повстання селянства в Західній Україні (як от повстанне Мухи) в XV в., початки масових рухів у Східній Україні в XVI та їх продовження в XVII, опозиція Запоріжжя гетьманському режимови в XVII і XVIII, повстанне Петрика й інші рухи в Гетьманщині, гайдамачина й подібні прояви протесту в Західній Україні, проби відзискання свободи серед селянства в тім роді, як «київська козаччина» 1855 р. — все се були улюблені теми української історіографії, популярної літератури, белетристики, театру і т. д.»

Передовсім — української історіографії.

»З якою антипатією — наводжу далі слова проф. М. Грушевського — трактовано в сих кругах зусилля української буржуазії коло збудування клясової національної держави, всупереч соціалістичним мріяма мас! «Киевская Старица» з пов. Лазаревським в головах, можна сказати, займалася складанням акту обжаловання на буржуазію за її прогрішення перед трудовим народом в економічній та соціалній сфері. За те антипод старшинської України, Запорозька Січ, се вікопомне огнище українського комунізму в інтелігентських народницьких українських кругах оточувалося шетизмом не меншим, як у народі, що так гірко оплакав її зруйнуванне, не помянувши й словом зруйнування Гетьманщини».

Такий у головному характер української історіографії XIX — поч. XX вв., зокрема в особах двох найвизначніших представників її за останнє 50-ліття: проф. В. Антоновича і проф. М. Грушевського.

Перелім під сим оглядом роблять щойно зазначені вище праці Ст. Томашівського і В. Липинського.

II.

»Українська Історія« Ст. Томашівського — се короткий огляд політичного розвитку України. В основу нарису положена земля й її становище у політичній системі середньої і східної Європи. На сьому підкладі автор слідить процес творення української народности та початок і розвиток української національно-політичної ідеї. Щоби образ вийшов простійший і яснійший, полишає сим разом на боці докладнійший огляд господарського і культурного життя, маючи надію повернути згодом і до сих сторінок української історії.

З якогоч становища оглядає автор українську історію?

»Оглядаючи історію України від її початків — читаємо у »Вступі« до »Української Історії« Ст. Томашівського — можемо легко доглянути три провідні ідеї в її розвитку. Вони ділять одночасно від найдавніших часів, одначе не з однаковою енергією у всіх моментах; раз перемагає один напрям, то знов инший.

»Перша ідея впливає з відвічного контрасту між культурно-лісовою і степово-луговою полосою нашої землі й має на меті з одного боку охорону від степових хижаків, із другого здобування землі. Вона слідна однаково, коли культурне життя обмежалося на сам тільки чорноморський беріг й коли осередок культурної енергії був на північному заході. Боротьба зі степом переходить різні фази. До XIV в. вона, загалом беручи, дефензивна, опісля переважає офензива, у XVIII в. закінчується вона перемогою над степом. Історична трагедія України в сьому, що сей великий перелім в історії східної Європи доконався вже після упадку державної самостійности України. У сій драматичній боротьбі бачимо два методи: военний і колонізаційний. Перший був переважно уживаний в часах державного життя і виявив повну безуспішність своїх змагань. Що тільки підпертий масовою колонізацією рішив остаточно довговікову боротьбу в користь культурного життя. В низовім козацтві маємо перехідний метод в отсій боротьбі.

»Друга ідея української історії впливає із політично-культурної суперечности Заходу і Сходу, якого підкладом церковні окремішности католицтва і православя; на них побудовані окремі культурні типи, західний — латинський і східний — візантійський, із окремими зверхніми формами (азбука, календар і т. ин.). Політичний вислів сього контрасту маємо в національній боротьбі між народністю польською й українською. Боротьба сих двох народів виповняє цілі доби української історії, зокрема після упадку державного життя. Довговікова приналежність України до польської держави помагала що правда відокремленню й індивідуалізації українського народу від інших східно-словянських племен, та з другого боку боротьба із польсько-католицькою асиміляцією розбуджувала і скріпляла культурні спільности зі Сходом. Синтеза в сім змаганню супротивних течій виявилася у витворенню окремого національно-культурного і політичного характеру Українців, який сполучає в собі поодинокі прикмети обох основних типів в одну органічну цілість.

»В основі третьої історичної ідеї України лежить політично-господарський контраст Півночі і Полудня, скріплений окремішністю расовою і культурною. Ся суперечність слідна від найдавніших часів, одначе до національної самосвідомости прийшла вона найпізнійше з усіх, бо щотілько у XIX в., після переходу більшости українських земель під панування Московщини. Так пізно — тому, що вона лагодилася чималим засобом обеднюючих сил, найбільше церковної організації. Бо злука з Московщиною викликала противні течії, як було у Польщі. Політичне обеднання вело за собою й національно-культурне, натомість боротьба з сім останнім пособляла остаточному відокремленню від Московщини і зруйнуванню т. зв. загально-руського національного типу.

»Степ, Польща, Московщина — отсе трикутник історично-політичного розвитку України...

»У зрозумінню згаданих вище провідних ідей лежить і відкрите мірила вартости (Wertmasstab) в українській історії. Все те, що ішло по лінії сих ідей — було позитивне, творче, корисне: все

супротивне — негативне, деструктивне і шкідне. Здобування землі, відокремлення від «руськості», витворення окремої національно-культурної індивідуальності і здобуття політичної самостійності — отсе орієнтаційні пункти для історика у розміщенню світла й тіни на його малюнку¹⁾.

Такий загальний погляд Ст. Томашівського на минуле України. І зі становища такого погляду й написана ціла його «Українська Історія».

Покищо маємо ч. I згаданої «Історії», що обіймає старинні і середні віки, від VI в. перед Хр. до 1569 р. по Хр. Складається вона зі «Вступу», п'ятох «книг» і додатку з княжими родовами. У «Вступі» йде мова про «Загальні основи української історії»: землю, людиність, расу, мову, умови заселення України, культурні чинники, дух української історії й історичне мірило вартости. Книга перша говорить про «Чорноморські віки» (VI в. до Хр. — IX в. по Хр.), докладніше: «Грецько-іранську добу» (VI в. до Хр. — III в. по Хр.) й «Україну в часі руху народів» (III в. — IX в.); книга друга про «Варяго-руську добу (800—1054)»; книга третя про «Боротьбу за Київ (1054—1200)»; книга четверта про «Першу українську державу (1200—1340)»; книга пята про «Боротьбу за українські землі (1340—1569)». В кінцевім додатку подані родоводи Рюриковичів і Гедиминовичів. Пригляньмося частині сій дещо ближче.

Як ми бачили вище, Ст. Томашівський дивиться на минуле України з трьох орієнтаційних пунктів, які й є головною основою всіх концепцій в його «Українській Історії». Пункти ці: здобування землі, творення української нації і — як завершення обох — українська національна держава.

Поклавши в основу свого нарису землю, Томашівський вкладає відповідний зміст передовсім у саме поняття предмету, про який говорить — у поняття України. Україна в розумінню автора се Україна не історична ані етнографічна навіть, але Україна — географічна. «Як звичайно буває щодо всіх країв — каже він — можна у назву України вкладати неоднаковий зміст. Україна як зображення історичне не зовсім покривається з Україною у розумінню етнографічним, а ще менше з географічним поняттям її. Відношення між ними можемо собі уявити як три подібні, одначе нерівні площі, наложені на себе, які покривають себе обошльню тільки частинно: перша з них найменша, третя найбільша. Тільки в останнім, географічним розумінню можна говорити про Україну як про індивідуальне незмінне поняття продовж усеї історії»²⁾.

Розуміючи Україну в поняттю географічним, автор зупиняється найперш на її планетарнім положенню й історичних наслідках сього положення. Найважнійший факт тут се тісний звязок і залежність України від Чорного Моря, яке в українській історії відіграло рішачучу роль.

¹⁾ Ст. Томашівський. Українська Історія, ст. 11—12.

²⁾ Тамже, ст. 1.

»Планетарне положення України — читаємо в »Українській Історії« — вирішене Чорним Морем, яке сим способом стає географічною, політичною і господарською основою сеї землі. Доляж сього моря у всіх трьох напрямках — то передумова розвитку цілої України. Замкнутість Чорного Моря і міжконтинентальне положення його були причиною зловіщої залежності його значіння від тої сили, що володіла воротами його — Босфором і Гелеспонтом. З сього наслідки для України були дуже некорисні: бо окрім долин рр. Буга і Сяну, вона ціла, подібно як і велика частина середньої Європи, звязана своєю водною сіткою з Чорним Морем і мусіла ділити його долю. Не диво тому, що згаданому вище закуткови на заході, який належить до балтійського сточища, приходилось грати таку визначну роллю в історії України. Се й поясняє із другого боку, чому історично-політичне і культурне життя українського народу не держалося постійно головної артерії української землі — р. Дніпра. Ще менше судилося р. Дністрови; а вже рр. Бог, Донець і Кубань мають, задля довговікової мертвоти Чорного Моря, тільки дуже мале історичне значіння¹⁾.

Та головна увага Ст. Томашівського звернена на історичні процеси, які — на його думку — є суттю української історії.

Отже передовсім на процес здобування українським племенем землі. Процес сей то довга і завзята боротьба двох полос української землі: лісу-рілля і луку-степу, осілої культури і кочового варварства. Се останнє, займаючи середину краю, довгий час переважало культурні сили, які йшли з північного заходу і з півдня, доки південна сила не лягла цілком в руїнах, оставляючи першій весь тягар боротьби. Отся північно-західна культурна область, що обнимає первісно тільки малий простір краю, й є найстаршою сценою політичного розвитку України. Згодом область ся і сцена чим раз більше поширювалися — аж до нинішніх розмірів.

»Образ племінного характеру України — каже автор — уложився щотілько в новіших часах, себто у XVIII і XIX вв. До того часу Україна визначалася великою перемінністю племінних, расових, язикових і культурних відносин, як жадна инша країна в Європі. З усіх сторін світа, від найдавніших часів, напливали сюди різні племена, одначе мало якому вдавалося удержатися постійно на Україні. З головних племен, які бачимо тут на порозі історичних відомостей про Україну — іранських, фінських і тракійських — не бачимо сьгодні майже і сліду; не могли удержатися ні кельтійські ні германські переселенці; з безлічи турецьких і турсько-фінських народів, які спиналися то довший то коротший час на Україні, заціпили тільки нужденні останки в Криму та прикаспійських степах; не вдержалися такі висококультурні народности як Греки й Італійці; одному тільки українському племені, яке посувалося помалу з північного заходу, вдалося перетривати всі політичні й переселенські бурі та після тяжких зусиль і втрат здобути чорноморські береги й надати цілій Україні загалом одноцільний етнічний характер, уступивши тільки дещо з південно-західних окраїн Румунам, а з південно-східних Москалям.

¹⁾ Тамже, ст. 2.

»Отці етнічні перевороти в історії України в'яжуться тісно з кліматично-ростинними обставинами землі, з тим, що більша частина її обнята лугом і степом, тереном довгі віки неприступним інтензивній осілій культурі. Справді, мало який край має назву, яка своїм первісним поняттям висловлювалаб так вірно тисячлітню історично-культурну долю його, як саме Україна — на межах культури і варварства.

»Тому зрозуміла річ, що сцена історичного життя України — каже автор далі — була дуже непростійна. Поминаючи ті часи, коли все культурне життя осередкувалося на берегах Чорного Моря, бачимо на порозі політичної історії України (IX в.) українські племена згуртовані у лісовій полосі на просторі між г. Карпатами і рр. Припетю, Сяном і Дніпром; головні пункти сеї території творять міста: Бересте, Перемишль, Коломия, Переяслав і Чернігів. У нутрі сеї площини лежать найстарші осередки політичного життя: Київ, Володимир і Галич; згодом оба останні злучилися у Львів, який побіч Києва вже від XIV в. творить головний центр національного розвитку України, ділячися або й чергуючися з Київом.

»Довгі віки українська людність не була в силі вийти на схід і південь із сих меж; надмір людности відпливав у південно-західнім та північно-східнім напрямі; луг і степ були в незломнім володінню кочовиків: Печенігів, Половців та Татар. Щотілько в міру упадку сих темних сил, спеціально останньої, посувається українська людність, а з нею й історична сцена, щораз даліше на південний схід. Вже у добі другої української держави (1648—1775) у круговорот політичного життя входять такі місця як Батурин, Гадяч, Полтава, Запорозжже (Катеринослав — Олександрівське), Умань, Ярослав, Кам'янець, щоби в найновіших часах, у сучасній добі, дійти до Харкова, Катеринодара, Одесси, Черновець, Сигота й Ужська¹⁾.

Другий історичний процес, на який Ст. Томашівський звертає спеціальну увагу, се процес творення української нації.

»У процесі творення народностей — каже автор — ділають дві протилежні сили: одна розділює, друга зв'язує поодинокі частини. Як через територіяльне поширення, відмінні умови життя і мішання відокремлюються поодинокі части язиково, расово і культурно, так через політичну одність і спільність культурного розвитку затираються окремішности і витворюються одноцільний національний тип вишого ряду. Обі сили - ідеї піднялі і на Сході, між слов'янськими племенами, обопільну боротьбу; бачимо її від найдавніших часів до найновіших; перевага хитається то в сей то в той бік, доки не перемогла ідея відокремлення: східнослов'янська або »руська« група розпалася остаточно на окремі новочасні народности: українську, московську і білоруську. Прослідити отсей процес відокремлювання (диференціяції) й обєднування (нівеляції) зі становища політичних сил — отсе одно з головних завдань отсього нарису²⁾.

І автор слідить за ним від самого зараня української історії.

1) Тамже, ст. 6—8.

2) Тамже, ст. 28.

»Коли сьогоднішні ріжниці між словянськими народностями на сході Європи є витвором догвікового історичного процесу — каже він — то на порозі їх історії годі поважно говорити про дві або три »руські народности«, тільки про 9 чи 10 словянських племен. Ріжниці між ними мусіли бути невеликі, язикові певно найменші, а більше расові і культурні. Найвище культурно стояли Поляни, далі ільменські Словіни і Дуліби, як ближше звязані з осередками міжнародньої торгівлі. У Полян окрім сього полишилися очевидні сліди готської й іранської культури.

»Основою української народности були три племена між Сяном і Дніпром: Дуліби, Деревляни і Поляни. Що до сіверської людности, то вона етнічно стояла мабуть ближче Полян як Радимичів і Вятчів, одначе сьогоднішні Українці в Чернігівщині ледви чи прями нащадки Сіверян, скорше здобуток пізнійшої кольонізації західно-українських племен, подібно як уся українська людність в луговій і степовій часті України«¹).

Та від основи української народности до української нації ще доволі далеко. Треба було ділання цілого ряду історичних факторів на протязі цілого ряду століть, щоби на сій основі викристалізувалася виразно українська національна індивідуальність. Фактори такі були: політичні, культурні, економічні. Автор підчеркує передовсім політичні фактори. Тим не менш одначе признає велику вагу й иншим факторам.

В процесі творення української нації переломове значіння мало здобуття українською галузю східного Словянства політичної самостійности. Мало се місце у факті повстання після остаточного розпаду старої Варяго-Руської Держави, що була спільною для всіх трьох руських народностей, нової т. зв. Галицько-Волинської Держави, яка обіймала вже тільки українські землі й яку автор уважає першою українською державою взагалі.

»Історичне значіння Романа, »самодержця і царя всеї Русі« — читаємо в »Українській Історії« Ст. Томашівського — величезне. Він був творцем першої національної української держави, якої основу дала Галичина, перша українська земля, що відокремилася від загально-руської держави перед більше як 100 літами. Сим способом давня руська держава розпалася на дві частини, які стали підставою для витворення двох окремих народностей. Очевидно, що се було сполучене з повним занепадом Києва, який уже від довшого часу не мав ніяких умов бути політичним осередком східної Європи; він став перехідним простором, на яким стиралися впливи двох нових осередків Галича і Суздалья. Київ не був у силі сповнити найважнішого свого завдання — здобути українські луги і степи, тож мусів відступити свою ролю иншим. І дійсно тільки з Галичини і Волині могла початися офензива на схід, якої початки бачимо вже за Ростиславичів. Роман зрозумів се завдання першої загально-української держави й одною із головних цілей уважав боротьбу з кочовиками, для яких був »львом, рисом і крокодилем«²).

¹) Тамже, ст. 28.

²) Тамже, ст. 89—90.

Оповівши історію Галицько-Волинської Держави, автор дає при кінці таку її оцінку:

»Тільки сьогодні можемо оцінити по заслугі історичну вагу першої української держави і всю велич шкоди ізза її упадку. Була се перша чисто українська політична організація, яка у хвилі найбільшої могутности обіймала 9/10, а під кінець існування 3/4 залюднених просторів України. Вона охоронила Україну від передчасного поневолення й асиміляції з боку Польщі; розриваючи династично- і церковно-політичні звязки з Московщиною, спинила на довгі часи початий у XII в. процес творення нової політичної нації зі словянських і фінських складників над Волгою й дала змогу слабшим українським племенам виробити власну національно-політичну і культурну індивідуальність; відкриваючи західно-європейській культурі вступ на наші землі, вплинула на переображення односторонньої і виключної культури византійської та на охорону європейського духа від такого проникнення монгольським, як се сталося в Московщині. Західній Україні, в її довговіковій боротьбі з польським натиском на схід, дала ся перша загально-українська держава величезний запас матеріяльних й ідеальних сил, не тільки задля удержання історичного стану посідання, а й для здобуття величезних просторів на сході в користь українській народности. Одним словом — без української державности XIII і XIV в. годі подумати собі сучасну нам національно-політичну і культурну, вчасті й язикову самостійність України серед Словян«¹).

Отсим високим цінуванням Галицько-Волинської Держави XIII—XIV вв. як першої національної української держави взагалі і як підстави для витворення української нації Ст. Томашівський відрізняється від усіх дотеперішніх українських істориків, що чи то під впливом російської історіографії чи ізза недоцінювання ідеї української державности і нації на сей бік не звертали належної уваги²).

III.

Коли Ст. Томашівський в обговореній вище праці дає між ин. історію української держави княжих часів, то В. Липинський в праці п. з. Україна на переломі 1657—1659 дає нам історію української держави пол. XVII ст. — за гетьмана Б. Хмельницького.

»Україна на переломі« була надрукована вперше в значно короткій редакції польською мовою п. з. *Dwie chwile z dziejów rewolucyjnej Ukrainy* в збірнику »Z dziejów Ukrainy«, присвяченим пам'яті В. Антоновича, П. Свенціцького і Т. Рильського, й виданім під редакцією автора в 1912 р.

¹) Тамже, ст. 111—112.

²) Пор. нпр. погляд на сю справу проф. М. Грушевського: „Всеукраїнською, якою була Київська, Галицько-волинська держава стати не подумала, обмежилася Західною Україною, хоч було кілька моментів, коли заносилося як не на опанованне нею цілої України, то значне розширення сфери впливів на сході. На перешкоді стали різні причини й пригоди, але і без них таке розширенне впливів на Подніпрове утруднялося тим, що підставою держави стала Галичина — західній край української території“ (М. Грушевський. Історія України-Руси. Т. III. 2-ге вид. У Львові, 1905. Ст. 1).

»Придержуючись принципу Драгоманова, що мова слуга а не пан людини — каже автор у »Переднім слові« — я свідомо й нарочито вживав польської літературної мови для швидшого й ширшого поширення української національної свідомости і свідомости своїх політично-державних завдань серед синів шляхетських, спольщеної частини великого і єдине до державної творчости здібного хліборобського українського класу. Особливо бажав я зазнайти своїх сусідів і найблизчих мені по крові й вихованню земляків з тими епохами нашої історії, коли предки наші над будуванням власної держави працювали. Найважливіша з тих епох се Хмельниччина. Її науковому дослідженню, пізнанню історичної правди тих героїчних часів, з котрих виродило все наше сучасне життя і без зрозуміння котрих не можна розуміти сучасности — присвячена більшість моїх історичних студій, в тім числі і студія понизча. Надрукувати ту студію в 1912 році польською а не українською літературною мовою я вважав тим більше доцільним, що тоді вся т. зв. »свідома« частина української нації (з виїмком одиниць і »Галичан«), вживаючи української літературної мови, стояла на ґрунті автономізму в межах Російської Держави і до всяких заходів, звязаних з питанням власної української державности, ставилась або дуже вороже, або з великим підозрінням, або-ж, в найкрайнім разі, абсолютно байдуже. Доказом між инчим тієї повної байдужности може служити й той дрібний факт, що мої історичні праці, друковані по польськи, — в котрих на підставі звісних вже і в ріжних архівах мною знайдених нових документів, аналізувались наші державні (а не тільки культурно-національні) змагання — не діждались і по сей день перекладу на українську літературну мову. Роблю се сьогодні сам, думаючи, що може тепер, після відродження Української Держави, наше громадянство почне цікавитись звязаними з практикою державного будівництва теоретичними питаннями й може захоче воно пізнати той досвід, котрий в тяжкій боротьбі й трагічних помилках здобули та оставили нам наші предки«.

А далі: »Сей третій том моїх історичних студій єсть продовження тому I-го, в котрім заналізована участь української шляхетської верстви в Хмельниччині, і тому II-го, де в монографії про одного з найвидатніших Хмельничан — полковника Станіслава Михайла Кричевського — представлені перші роки повстання. Всі ці студії були вступом і підготовкою до ширшої »Історії України«, котру я почав було писати перед війною по схемі дещо відмінній від прийнятої досі нашою історіографією і з більшою увагою не до сентиментально-опозиційних та безрозумно деструктивних, а до мужніх та організаційних прояв історичного життя нашої нації. Алеж вся моя бібліотека й рукописи згоріли підчас погрому разом з хатою в моім хуторі — Русалівських Чагарах на Уманщині. Не знаючи, чи зможу вже задуману мною »Історію України« написати, деякі її дані й висновки використовую тепер, поширивши значно оцю мою студію в порівнянню з її першим, польським виданням«.

Я нарочно навів значну частину »Переднього слова« В. Липинського дослівно. Бо вже »Передне слово« характеризує дуже виразно автора як історика згл. його книжку.

Та пригляньмося ближче самій книжці В. Липинського.

Починається вона публікацією текстів двох документів: I. Присяга їх милостивих панів шляхти пинської, дана Гетьману Богдану Хмельницькому 20 червня 1657 р. і II. Забезпечення, дане Гетьманом Богданом Хмельницьким шляхті повіту Пинського 28 червня 1657 р.

»Що означають ці документи? — питає автор. На якому ґрунті повстав вічний союз між католицькою вже тоді в своїй більшості шляхтою Пинського повіту і православним Гетьманом Війська Запорозького? Яке політичне і соціальне тло того акту?«

I відповідає:

»Наша дотеперішня історіографія, розвиваючись під впливом трьох чинників: ідеології державности російської, ідеології державности польської і національно-культурної демократичної і недержавної ідеології української не дає відповіді на питання, котрі виходять поза рамки того, так чи інакше ідеологічно обмеженого, досліду нашої минувшини.

»Отже і цей факт союзу і злуки неправославної шляхетської верстви з Військом Запорозьким не міститься в рамках ані суто-православного »возсоединенія Руси«, ані »некультурного, антипольського, антишляхетського і антидержавного козацького бунтарства«, ані скромних »культурно-національних демократичних українських змагань«. I тільки основно визволівшись з накинутаго нам підчас нашого занепаду поняття про себе, як про якийсь до державного життя нездатний, вічно бунтуючий і вічно покривджений полу-народець, — тільки освідомивши собі весь розмах нашої історії, широкі державні, організаційні замисли предків наших, ми зможемо зрозуміти поодинокі діла тих предків, згідно з правдою — науково — оцінити поодинокі факти нашої минувшини. Історичним коментарем до двох вище наведених документів, аналізом зафіксованого в них історичного факту з точки погляду державно-організаційних змагань української нації в XVII-ім столітті, мають бути дальші розділи цих заміток«¹⁾.

I в дальших розділах своєї праці В. Липинський дає цілу монографію про гетьмана Б. Хмельницького — від першого виступу його в 1648 р. аж по кінець його життя, 1657 р. Монографія ся й становить першу частину згаданої вище ширшої монографії п. з. Україна на переломі 1657—1659.

Про гетьмана Б. Хмельницького і про Хмельниччину існує вже в українській історіографії велика література. Від старої монографії М. Костомарова²⁾ починаючи і на працях проф. М. Грушевського³⁾ кінчаючи. Та монографія В. Липинського вибивається з поміж неї дуже замітно на перший план. Вибивається передовсім своєю концепцією Великого Гетьмана й великої української революції пол. XVII. ст. Кон-

¹⁾ В. Липинський. Україна на переломі 1657—1659. Ст. 17.

²⁾ Н. И. Костомаровъ. Богданъ Хмельницкій: „Отечественныя Записки“, 1857, й окремо в 1859 р. в „Исторических монографіях и изслѣдованіях“ тт. IX—XI — останнє, 5-те видання в „Собранію сочиненій Н. И. Костомарова“, кн. IV. СПетербург, 1904; український переклад в „Руській Історичній Бібліотеці“. Тт. IX—XII. Тернопіль, 1888—89.

³⁾ М. Грушевський. Б. Хмельницький і Хмельниччина. Львів, 1898; Хмельниччина в розквіті (1648—1650). (Історія України-Руси. Т. VIII, Ч. III. 2-ге вид. Київ-Відень, 1922).

цепцією — на скрізь державницькою. Справді Б. Хмельницький В. Липинського се не Б. Хмельницький дотеперішньої української історіографії, що тільки мстить за кривди свої й українського народу Польщі, а відчавивши від польської Сцилли, попадає знова в московську Харибду. Б. Хмельницький В. Липинського — се свідомий будівничий Української Держави, що йде до наміченої мети поступово одначе з залізною енергією і великим розумом. І який мету свою вповні досягає.

Державницькі замисли і змагання замітні в Богдана Хмельницького дуже виразно вже в самім початку повстання. »Думи про се — каже В. Липинський були у самого Гетьмана й найближчого гуртка його помічників віддавна. Без сих, як казали сучасники — »шалених дум« — грандіозне діло Хмельницького булоб психологічно неможливе. Уже своїм союзом з Татарами в самім початку повстання Хмельницький надав йому виразні прикмети »державної зради«, котра раніше чи пізніше до повного сепаратизму мусілаб довести. І коли замість того, в протязі п'ятих літ, ми бачимо уперто повторювані угоди з Польщею, то факт сей мав глибші соціяльні й політичні причини, котрі поза самим Гетьманом Хмельницьким лежали. Зводяться ці причини головним чином ось до чого: 1) степова неграмотна козаччина і такеж неграмотне селянство — які в перших часах повстання головну роль грали — втворити самі з себе власної сепаратистичної державної ідеології не могли; 2) пізніші творці й виконавці цієї ідеології — шляхта українська і городове міщанське козацтво — за малу ще в верстві козацькій в першій добі повстання вагу мали для того, щоб вже тоді свої сепаратистичні пляни перевести; 3) монархічна реакція проти демократичних олігархів, яка творила головну політичну суть (побіч, розуміється, національно-релігійних і соціяльних стремлень) повстання, не могла прибрати українських державних форм доти, доки особа монарха, чи взагалі самодержця, в розумінню народніх мас, поза Україною стояла; 4) Хмельницький, котрий »з волі Божої став самою владцею і самодержцем руським«, ще не встиг в очах свого народу здобути потрібної віри в ці свої великі, сказані ним в момент побіди (1648 р.) слова. Тому сепаратизм Гетьманський в добі автономізму має характер конспірації. Ці таємні зносини Хмельницького з Султаном турецьким, Князем семигородським, Царем московським і т. д. — про котрі очевидно говорять нишком по цілій Україні — крок за кроком відвертають повільну, тяжку думу народню від особи далекого й милостивого, »панамі« тільки поневоленого, польського короля. Вони так само крок за кроком все побільшують в народній уяві саму постать і її могутність — розмовляючого як рівний з ріжними монархами — Богом Україні даного Гетьмана Богдана«¹⁾.

Як відомо, остаточний розрив з Польщею наступив в останніх місяцях 1653 р. І тепер стало перед Гетьманом у всім своїм зрості питання: яким шляхом іти до остаточного визволення?

Досі у всіх козацьких конспіраціях головна роль припадала найтіснішими інтересами з Україною звязаному її сусіду — Туреччині.

¹⁾ В. Липинський, ст. 24.

Та не вважаючи на дипломатичні успіхи дотеперішньої туркофільської політики, вона не могла стати основою в державній емансипації України. З двох причин: 1) відвічний релігійний антагонізм двох світів — християнського та мусульманського і 2) несталість та непевність турецьких васалів — Татар, котрі — знаючи добре, що для них скріплення України несе — все козаків у ріпучу хвилю, як під Зборовом, під Берестечком, під Жванцем, в найгірший спосіб зраджували.

І саме тоді в Гетьмана і в його помічників виринув новий, наскільки великий, настільки ризиковний плян. Сей плян був: розвалити Польщу й Крим при помочи Москви і — замість під іновірним султанським — під одновірним царським протекторатом українську державу козацьку збудувати.

Так прийшло до Умови в Переяславі 1654 р.

На переяславську умову — каже автор — ми звикли дивитись кризь призму пізніше витвореної переяславської легенди: про добровільне «прилучення» України до Москви. А власне треба виразно відрізняти ці дві абсолютно різні форми одного й того самого історичного факту. Переяславська легенда повстала підчас руйни козацької державності, сучасніж свої ідеологічні форми прибрала вона щойно по полтавським погромі й остаточнім знищенню за Мазепи самостійницько-державних намірів української козацької аристократії. Шукання в переяславській умові основ переяславської легенди се безцільна схоластика, захоплення котрою пояснюється просто тим величезним впливом, який пізніше Москва в нашій історії відіграла. Бо хто хоче утожсамити переяславську легенду з переяславською умовою й бачити в умові легенду про добровільне «возєєдїненїє Руси» — мусить перш за все доказати, що Гетьман Хмельницький підняв повстання проти Польщі в ім'я прилучення України до Москви і що переяславська умова являється тільки формальним закінченням, посліднім скріпленням на папері актом отого ним задуманого діла! Алеж, розуміється, ніхто не може доказати того, чого не було. А раз Б. Хмельницький не підіймав повстання проти Польщі в ім'я і в намірі прилучення України до Москви, то ясно, що його умова з Москвою в 1654-ім р. була таким самим випадковим союзом, зверненням проти Польщі й заключенням для визволення України зпід Польщі, якими були всі його попередні такіж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною. Практична ціль того союзу була така сама, як і ціль союзів попередніх. В боротьбі з Польщею цар заступив місце султана й тільки. Ставши протектором України, він мав її дати мілітарну поміч проти Польщі і за сю поміч мав діставати від України певну щорічну грошеву данину таку саму, яку діставав за свій протекторат султан в Семигороді, в Молдавії, в Волощині. І умова з царем робиться по тим готовим візріцям, по яким і робилися до того часу умови України в справі протекторату з султаном¹⁾.

Як мілітарний союз проти Польщі й Татар, забезпечений формою протекторату, — каже автор дальше про Переяславську Умову — вона зовсім ясна. Але дальші політичні цілі обох сторін, котрі

¹⁾ Тамже, ст. 28—30.

її заключали, були абсолютно різні й тому зразу для кожної сторони взаємно неясні. Ця різниця політичних цілей, з котрими Україна і Москва до умови приступали, виявляється вже формально у всіх переговорах, у всіх актах, а показує себе виразно на ділі зараз же на другий день по заключенню умови.

Дальші події виказали незабаром всю хиткість політичної умови, котру обидві сторони инакше — кожда по своїйму — хотіли розуміти. Конфлікт московсько-український був неминучий і він почався зразу ж по затвердженню переяславської умови. І закінчився — розривом з Москвою. Розрив сей наступив після заключення між Москвою і Польщею мира у Вильні у вересні 1656 р.

Головною метою плянів Гетьмана тепер стає: унезалежити себе від агресивної політики Москви, відібрати від Річипосполитої ті північно-західні українські землі, що в склад держави Козацької України, впзнаної і переяславським трактатом, ще не ввійшли, зробити нешкідливим для України татарський Крим, і врешті, здобути міжнародне признание для своїх династичних намірів, які полягали в тому, щоб скріпити військовий титул гетьманський суверенним титулом княжим і забезпечити наслідственність верховної влади в новій Українській Державі. Все се разом означало забезпечення й утунтовання державної незалежності України — і се було те завдання, якому великий Гетьман віддав усю свою кипучу енергію, всю свою фанатичну впертість і весь свій багатий досвід послідніх літ свого життя¹).

Оглядюви змагань Б. Хмельницького в сім напрямі й посвячені дальші сторінки праці В. Липинського.

Забезпечення зі сторони Москви, Польщі і Криму мала дати Україні новоповстала тоді на Сході Європи коаліція держав, до якої входили: Україна, Швеція, Прусія, Семигород, Молдавія, Волощина і Литва й яка звернена була безпосередно проти Москви з одного боку і проти Польщі та Криму (посередно через Крим зачіпала вона також інтереси Туреччини) з другого. Коаліція ся, в якій по великих трудах удалось гетьманській дипломатії забезпечити собі один із перших рішаючих голосів, поставила зразу нову Державу Українську на становище держави не тільки абсолютно суверенної, але й держави, що веде свою окрему виразну політику²).

Дальшою справою, яка дуже займала Гетьмана Б. Хмельницького й в якій він надавав великої ваги, се була справа відібрання від Польщі тих північно-західних українських земель, які ще до його Української Держави не належали.

»Одиною точкою незгоди в шведсько-українських переговорах, що велися на протязі 1656 року, — каже автор — була справа »русских земель« Річипосполитої. До цієї етнографічно української, але ще не козацької території, мав претенсії король шведський і по части — за йогож намовою — князь семигородський, а одночасно Гетьман цих земель нікому й у ніякім разі уступити не хотів. Справа ця розбила була вже зовсім налагоджене заключення шведсько-українського договору в січні 1657 р., коли послы шведські Веллінг і Терне-

¹) Тамже, ст. 45. ²) Тамже.

шельд привезли до Чигрина готовий проєкт союзу (*projectum foederis*). Хмельницький, довідавшись, що король шведський забезпечує йому незалежну державу тільки на козацькій території, з послами сам не хотів навіть говорити. Переказавши через писаря генерального Виговського, що він мусить мати «всю Русь, де віра православна грецька була і де мова ще задержалась, тоб-то по Вислу» — зарядив Гетьман одночасно послам сказати, що коні для них в дорогу вже готові... Але незабаром наспіла до Чигрина звістка, що Карл Густав дає згоду на всі територіальні жадання Гетьмана і шле на Україну нового «великого» посла, уповноваженого заключити і за обопільною присягою підписати умову. Дійсно 10 квітня виїхав від короля в Україну відомий шведський дипломат Густав Лієнкрона й у червні він прибув до Чигрина. Карл Густав жадав від Хмельницького запряженої «асеккурації» на ті польські краї, які він відповідно до умови з Курф'єстом бранденбурзьким хотів забезпечити для себе, і військової допомоги проти Москви та Польщі в числі 20—30 тисяч козаків, не рахуючи тих, що вже післані були на поміч Ракочому. Взамін за це Гетьман мав дістати всі «руські землі» Річипосполитої і південну Білорусь по Смоленськ. Ця послідня умова, разом з попередніми, заключеними між поодинокими державами коаліції, означала повний розділ Польщі, «будто Корона Польская і не бывала», як доносив спільно цареві московський посол на Україні — Бутурлін¹⁾.

Вкінці справа, до якої старий Гетьман привязував тоді найбільшу вагу — справа признання і затвердження наслідником його сина Юрія — мала нарешті також дійти до бажаного кінця. Уґрунтування — в формі наслідної князівсько-гетьманської верховної влади — суверенітету й незалежності Української Держави мало стати доконаним фактом. В квітні 1657 р. відбувся бучний зїзд усіх старшини козацької в Чигрині, на який — як оповідає свідок того зїзду посол австрійський Парчевич — самих тільки полковників прибуло 26. Зїзд сей односторонно затвердив наслідником шіснацятилітнього сина гетьманського Юрія. Усі сусідні держави сей державно-династичний акт визнали офіційально. Москва, Польща, Швеція, Туреччина, Крим, Семигород, Молдавія й Волощина признали молодого Юрія законним наслідником гетьманським²⁾.

Зясувавши процес державного унезалежнення України з військового і дипломатичного становища, автор переходить даліше до розгляду внутрішньої політики Б. Хмельницького — процесу формування, консолідації й дозрівання Української Нації.

В першій добі повстання головну ролю грає степова, низова, запорожська козащина, яка при всій своїй становій зорганізованості, до державної творчості й об'єднання коло себе в державу цілої нації ще не була здатна, завдяки хочби своїй низькій національній культурі і — в порівнанні до високої цивілізації північно-західних українських земель — своїй степовій примітивності. Перші роки повстання ще замало інших культурних елементів у козащину ввели, замало її перетворили і знаціоналізували. Але при тім усім вона була

¹⁾ Тамже, ст. 50. ²⁾ Тамже, ст. 55—56.

одинокую верствою, на якій Гетьман і його помічники могли спертися. І тому політика гетьманська в першій добі повстання мусіла обмежуватись до того, щоб примітивні, цілій козацькій масі зрозумілі її станові інтереси в польській Річипосполитій забезпечити, тим козачину скріпити і, виставляючи загально-національні гасла, під вплив і провід козачини — а через неї під свою владу — всі інші верстви української нації піддати¹⁾.

»Низова, дійсно запорожська козачина, що в першій добі повстання головну роль грала, — каже автор — боїться величі національного завдання, яке перед нею ставить Гетьман і старшина. По корсунській перемозі вона не хоче йти далі «на волость». Сликана тоді Гетьманом рада козацька гуде, щоб вертати на Запоріжжя зо всією здобиччю, коли не буде мира і звідти переговорювати з Річипосполитою і з Турками. Гетьманська залізна рука веде її далі. Але під Пилявцями, на передодні рішучої перемоги над Річипосполитою, побачивши всю силу й багатство війська польського, «черпь козацька вже хотіла старшину видати й милосердя просити». І поваливши навіть Річипосполиту, козацтво хоче, щоб «король королем був» — тільки не таким, як давніше «в неволі у шляхти», а щоб він «був вільний, щоб стинав шляхту, дуків і князів...»

»Чотири перші роки повстання — читаємо далі — бореться Гетьман не тільки з польською Річипосполитою, а й зі своїми степовими січовиками. Він хоче визволити «всю Русь», про яку йому безнастанно говорить духовенство, шляхта й міщанство, — а запорожці претендують тільки на магнацькі землі й на королівщини «на Україні». Гетьман обурюється перед польськими послами в Переяславі, що Потоцький «на Бар, на його власне місто» напав, на його Поділля кров християнську проливає, і мріє він про «свое князівство по Львів, Холм і Галич», хоче «Ляхів за Вислу загнати», а низова козачина найдалі «по Случ» уважає можливим поширити границі Запоріжжя...

»Ця низова козачина тільки в магнацьких та королівських «українних» землях свої «уходи» мала: звіря й рибу ловила, пасіки розводила, численні табуни коний, волів та овець випасала. З того всього вона різні податки магнатам, орендарям і старостам королівським платила. Тепер цих магнатів та орендарів позбувшись, вона тільки на цих землях може й хоче користуватись добутою волею. Тільки на цих землях вона може завести свій общинний устрій «запорожський» з щорічними переділами уходів, з нерозораними степами, що, неподілені на плугові гони, не до поодиноких хліборобів, а всі до всіх разом козацьких полків, сотень і курінів належать.

»В північно-західній Україні: на Волині, на Поділля, на Підляшшу, в Галичині коло Львова, одно слово «на Русі» бачить козачина низова поділ розораної землі під впливом хліборобської культури і бачить тодішню форму тієї хліборобської культури: господарку фільваркову, шляхетську. Алеж це для неї устрій ворожий і більш небезпечний, ніж були урядники магнацькі. Ці тільки безправні податки

¹⁾ Тамже, ст. 61.

й повинности з козаччини стягали, самого верстака її праці — уходів, гонів і випасів — не зачіпаючи. Пануванняж плуга грозить їй »за-напащенням степу широкого, краю веселого«, грозить повною руїною для її ловецької та скотарської общинної господарки. Власне проти завойовань того плуга підняли низові запорожці повстання. Реєстровик, показачений шляхтич Хмельницький, утік з волости на Запоріжжя, бо йому його власний хутір, коли він розорав його, засіяв і в дохідну хліборобську культуру привів, зажерливий магна́тський слуга відібрав. Але запорожці вийшли разом із Хмельницьким та Татарами із Запоріжжя на волость не тільки за тим, щоб того слугу магна́тського викинути, але zarazом також, щоб усяке поширювання хуторів, усяке розорювання степу припинити. Тому вони підняли всю »чернь« українську і Тогай-бея присогласили, щоб шляхту знести й усю хліборобську культуру на Україні зруйнувати. І тому то вони не можуть прилучати до Запоріжжя хліборобської шляхетської »Руси«: хай вона собі »за лінією козацькою« буде і хай тільки той король, що візьме тепер під свою оборону вірне йому Військо Запорозьке і не пустить на його королівські й запорозькі землі ані жадного шляхтича та магна́та, дасть цій Русі однакові права в своїй »польській«, не козацькій, а хліборобській шляхетській Річипосполитій. Ось які були економічні підстави козацького автономізму, політики низового Запоріжжя, що розвалило Річпосполиту, але не бувши в стані нічого кращого від неї, або принаймні рівного їй на тім порожнім місці збудувати, вклонилось у ноги позбавленому війська королеви і вернулось назад у свої степи, на свої уходи.

»Шойно сформування і перемога на Україні осілої, хліборобської а разом з тим військової, лицарської верстви творить підставу для будови незалежної від Польщі Української Держави. Держава Українська могла бути збудована тільки силою, яка внутрі змогла побороти степове руїництво і перевести економічно необхідні завойовання плуга, а зовні змогла протиставити на європейський лад зорганізованій політичній силі польській, на такийже лад зорганізовану політичну силу українську. Тою силою стало нове, зєвропеїзоване, осіле Військо Запорозьке«¹⁾.

В який спосіб виростло й окріпло воно?

Перш за все — відповідає автор — територіяльне поширення політичної влади козацької на цілу тодішню »Україну« — воевідства Київське, Брацлавське й Чернігівське — ввело в ряди Війська Запорозького масу хліборобського землевласницького елемента, як реєстрового »городового« козацького, так і близького до реєстрового козацтва елемента шляхетського. То була перша стежка, якою ввійшла в козацьку Україну і в козацьке Військо Запорозьке європейська хліборобська цивілізація, оперта на римським праві індивідуального володіння землею.

Другою — були надзвичайно численні маєтки церкви православної. Частина їх за польського панування перейшла — неправно, як думали православні — в руки церкви унія́тської, а навіть церкви римської й іноді в руки приватних осіб. Тепер, коли перемогло повстання

¹⁾ Тамже, ст. 91—94.

й «боротьба за віру православну» скінчилася тріумфом, першою річю було сконфісковані маєтки назад церкві православної повернути, решту, що були в її володінню, за нею закріпити, і нові, поконфісковані у вигнаних повстанцями дотеперішніх власників, їй надати. Сі маєтки здаються в оренду шляхті православної, яка й побільшила число тих, що в козацькій Україні творчу цивілізацію європейську, культуру плуга й державний порядок репрезентують...¹⁾

Таким чином зростала в силу й значіння на Україні осіла, державно-творча хліборобська верства.

»Але її зріст — каже автор — віщує низовому Запоріжжю біду. Коли по зборівській умові число шляхетського хліборобського елемента на Україні зразу значно збільшилося, на Січи закипіло. Якийсь невідомий нам з назви запорожець задумав підняти проти Гетьмана повстання. Горючого матеріялу ще так багато на Україні і вся вона кипить ще тою стихією, що її вивів з берегів сам Хмельницький. І коли йому при допомозі тієї стихії, при допомозі правої руки козацтва «черні» української вдалось повалити Річпосполиту, то чомуж тепер при її допомозі не можна повалити самого Гетьмана. Тим більше, що тепер — як думають нові репрезентанти «черні» — він сам, шляхетський син, із шляхтою злигався і знов на народ старе ярмо накладає. Для кожного революціонера, що при допомозі народних мас знищив старий державний лад і думає новий будувати, мусить наступити такий критичний мент. Його ж зброєю проти нього самого все захоче покористуватись конкурент. Наступив такий критичний мент і для Богдана Хмельницького.

»Але він був уже занадто показаний на те, — каже автор далі — щоб свого козацтва й товариства низового не знати. Це не був, як більшість наших провідників нації, м'якотілий вожд, що запобігає ласки й любови народної, в глибині душі ним народом до краю погорджуючи. Гетьман поважав свій народ не менше ніж себе — його Гетьмана — і до ніяких попускань тому народови, во ім'я його поблажливої любови і погордливої вирозумілости, він по природі своїй не був здатний. »Тому, котрий на Запорожжю проголосив себе гетьманом — писав у марті 1650 р. до короля воевода Кисіль — приказав Хмельницький шию урізати і збирається на Запоріжжя, щоб іскорінити кубло своєвільства та вірною й певною старшиною Запоріжжя обсадити. Полковникам наказав грядиць пильнувати і до бунтів ніяких не допускати«. Тому Січ, яка потім буде підчас великої Руїни колодити Україною, тепер за Хмельницького перетворюється в пограничну твердиню на татарській межі. Тому перестає вона грати за його панування будь яку політичну роль. І це був національний тріумф Гетьмана не менший від тріумфу київського. І був це удар для польської держави більший від удару пиливецького.

»Тільки спираючись на городову, осілу хліборобську Україну, зміг Гетьман приборкати анархічне низове Запоріжжя і вірною та певною старшиною його обсадити. Тільки спираючись на цю саму силу, зможе він визволити «всю Русь з неволі лядської», повалити остаточно на

¹⁾ Тамже, ст. 94—97.

землях українських польську державу. Збільшувати цю силу, приєднуючи до осілого реєстрового козацтва й покозаченої шляхти все нові співгучні їм українські елементи і виривати з під ніг Річипосполитої той ґрунт, на якому вона »на Русі«¹⁾ держиться — ще непокозачену »руську«²⁾ шляхту: ось завдання, яке ставить собі Гетьман після того, як першою перемогою над внутріпньою анархією він заклав перший камінь в основу будови Української Держави«³⁾.

Пляни про державну незалежність України йшли у Гетьмана Б. Хмельницького з твердим і непохитним проведенням в житте принципу абсолютистичної і наслідної гетьманської монархічної влади. Бо тільки така влада була в стані — на думку автора — державу українську збудувати і вдержати.

Така в найголовніших рисах постає Б. Хмельницького у представленню В. Липинського. Як дуже різниться вона від постаті, яку представляла нам досі нова українська історіографія!...

»Хмельницького розуміли в нас доти каже автор — доки жива ще була сотворена ним козацька державна аристократія²⁾. Розуміли його наші козацькі літописці, мемуаристи, історики... Для сучасних українських поколінь він став далеким і чужим. Став якимось театральним »батьком козацьким«, який від інших таких же »батьків«³⁾ різниться тільки тим, що ті воліли під царя турецького або короля польського, а він під царя московського, православного³⁾.

»Тільки повна пізніша денационалізація, — каже далі автор — повне здеклясування і відірванність від реального життя всієї грамотної, думаючої частини української нації, тільки повне знищення нашої національної аристократії Війська Запорозького, а разом з нею знищення і самої нації — стали причинами того факту, що історична роля Гетьмана Богдана Хмельницького тепер у нас незнана й призабута. Ми забули вже, що з нації нашої вийшов один з найбільш геніяльних державних мужів Східньої Європи, який для України зробив більше, ніж слушно прозваний »Великим«⁴⁾ Петро зробив у пятьдесят літ пізніше для Московщини. Бо Петро Великий тільки реформував готову вже державу, тільки европеїзував готовий татарський державний поміст, який покривав пасивне, стояче й омертвіле в своєму поневоленню московське море. А Богдан Хмельницький творив нову європейську державу і відбудовував націю серед гуркоту падаючих румовищ старої, нимже розваленої Річипосполитої. Він усував ті румовища й одночасно укріплював західню культуру на Україні в обличчю постійної татарської й московської небезпеки зі Сходу —

¹⁾ Тамже, ст. 97—99.

²⁾ Аристократією (національною) називає В. Липинський людей найкращих в нації, без огляду на їх походження і стан. Найкращих на підставі факту, що вони власне в даний момент стоять на чолі організаційних (політичних, культурних, економічних) установ нації, що їм належить влада, і що нема серед кандидатів до влади інших активних груп нації — такої, яка булаб від них краша та сильніша і тому могла сю пануючу аристократію усунути. Се активно-правляча й організуюча меншість в нації (див. В. Липинський. Листи до Братів-Хліборобів „Хліборобська Україна“. Відень. Кн. III, ст. 19—22 і кн. IV, ст. 41—52).

³⁾ Тамже, ст. 148.

і серед української громади, яка вся від верху до низу носила шаблі при боці, яку ділили глибокі різниці протилежних цивілізаційних впливів і яка кожної хвилини готова була кинутись до оружно́ї боротьби сама поміж собою¹⁾.

»Перемога плуга над нерозораним степом — читаємо вкінці — це була стихійна, економічна конечність. Велич і геніяльність Хмельницького була в тім, що він зумів з тим стихійним економічним процесом, з живою хліборобською «городовою» Україною, а не із засудженим на смерть низовим общинним, уходницьким і добичницьким Запоріжжям свою політику й будову держави української звязати. Збудована Хмельницьким хліборобська Гетьманщина, хоч і обкарнана його недотепними наслідниками і здавлена ланцюгами московської держави, буде ще сотню літ пізніше крок за кроком степ для плуга й для культури здобуваючи, уходницьку нехліборобську Січ Запорозьську витісняти, аж поки не зруйнує її разом і одночасно з кочовою татарською ордою. І не з вини нашого Великого Гетьмана повстане згодом наша пізніща трагедія національна. Не він винен, що його нерозумні нащадки велику політичну ідею європеїзації Козаччини а з нею і цілої України — ідею, яку він, Богдан Хмельницький, сотворив і в життя перевів, передадуть потім з легіонами Феофанів Прокоповичів у руки московські. Не він винен, що пізніщі «руїнники» українські його велику ідею на європеїзацію й на будівництво Петровської російської держави віддадуть, а свою власну національну справу, в супереч бажанням Великого Богдана, звязуть з прекрасним, романтичним, але засудженим на смерть низовим Запоріжжям, звязуть із гайдамацьким руїництвом і всяким антидержавним, анархічним, антикультурним і безпутнім бунтарством«...²⁾)

IV.

Як було зазначено вже на самім вступі, метою отсього бібліографічного звідомлення є: звернути увагу на нові історичні концепції, які оба згадані автори вводять в українську історіографію, а які основно різняться від історичних концепцій, що панували досі в новочасній українській історіографії.

Які концепції панували досі в новочасній українській історіографії, се бачили ми дуже наглядно на вступі. Ставлення матеріяльних інтересів вище ніж інтересів національної держави, виправдування з того титулу всякого руїництва, а навіть його ідеалізування — отсе основні риси згаданих поглядів. Таких понять, як поняття нації, історіографія наша не знала.

Вже від давна відчували в нас потребу ревізії дотеперішніх наших поглядів на наше минуле. І від часу до часу появлялися в нас навіть більш чи менші проби такої ревізії. Згадати хочби П. Куліша й М. Драгоманова, які більш чи менш широко, більш чи менш глибоко і різко, прикладаючи різні критерії, бралися до такої операції (пор. нпр. їх критичні погляди на українську анархію XIII—XVIII вв.).

¹⁾ Тамже, ст. 147. ²⁾ Тамже, ст. 93—94.

Та всі ті проби мали місце тільки «між иншим» і більшої уваги на себе не звернули. Ще найбільш систематично і з найбільшим розмахом виступив був у сій справі П. Куліш. Та форма, в якій виступ сей мав місце, вже з гори пересудила відношення українського громадянства до «еретичних» поглядів Куліша.

Перші, що взялися за таку ревізію у всеукраїнським масштабі і виставили зовсім нові концепції цілого нашого минулого, се Ст. Томашівський і В. Липинський.

Концепції їх мають за основу три вугольні камені: 1) землю, 2) націю і 3) державу.

Здобування Української Землі, творення Української Нації й будування Української Держави — отсе орієнтаційні пункти, з яких оба автори розглядають українську історію, критерії, які прикладають при оцінці поодиноких історичних фактів і цілих історичних процесів.

Розглядаючи з такого становища українське минуле й прикладаючи такі критерії при його оцінці, вони дуже старанно і дуже різко відділяють в ньому чинники конструктивні, позитивні, творчі від чинників деструктивних, негативних, руйнівних. Конструктивні, позитивні, творчі і деструктивні, негативні, руйнівні — в здобуванні Української Землі, формуванні Української Нації й будуванні Української Держави.

Поклавши одною з основ своїх концепцій землю, оба автори кажуть і підкреслюють у своїх працях з того погляду багато такого, на що не звертала досі належної уваги або на що дивилася зовсім инакше дотеперішня наша історіографія.

Вже само поняття слова «Україна» у Томашівського инше, як у дотеперішніх українських істориків і в загалу українського громадянства. «Україна» Томашівського се не Україна етнографічна тільки, як вузко розуміє її ще нині українознавство. Се Українська Земля у всій своїй географічній цілості, без огляду на етнографічний характер поодиноких частин сеї географічної індивідуальності. Наслідком такого розуміння поняття «Україна» є сильне підкреснення згаданим автором великої ролі Чорного Моря в історії України.

Ще сильніше оба автори підкреслюють вагу здобування землі українським народом. Так Томашівський звертає особливу увагу на велике значіння, яке має в історії України боротьба українських племен зі степом у X—XIII вв., так Липинський признає рішачучо просто ролю боротьби українського плуга зі степом у XVII ст. І з того становища оцінюють вони, позитивно чи негативно, всі ті чинники, які відіграли в сих боротьбах активну ролю. Як зразок такої оцінки може послужити нпр. різка негативна оцінка Липинським ролі Запоріжської Січі.

Друга головна основа історичних концепцій обох згаданих авторів: формування Української Нації — спричинила так само сильне підкреснення ряду історичних фактів і процесів, яких не підчеркувала зовсім або тільки дуже слабо дотеперішня українська історіографія.

Так Томашівський підчеркує дуже сильно суто український характер Галицько-Волинської Держави XIII—XIV вв. у протиставленню до загально-руської Київської Держави IX—XIII вв. Так Липинський підчеркує наростання за Б. Хмельницького нових українських верстов, без яких український народ не міг стати нацією у повнім того слова значінню. Так Томашівський підносить велике значіння, яке для формування української нації мала сепарація українських земель від великоруських після розпаду Київської Держави. Так Липинський признає велику роль, яку у згаданім формуванні відіграла західна культура, що йшла над Дніпро з західно-українських земель¹).

Вкінці третя головна основа концепцій обох авторів: Українська Держава.

Високе цінування держави взагалі й української державности з окрема слідно на кожній майже сторінці праць Томашівського і Липинського. Та найкраще виявляється се в становищі обох авторів до всяких антидержавних, анархічних проявів, від яких аж кишить у деяких періодах нашої історії. Отже — у негати́внім становищі Томашівського до княжих міжусобиць і боярської анархії в Київській і Галицько-Волинській Державі XII—XIV вв. при одночаснім високім цінуванню позитивної ролі, яку відіграли в будові Української Держави Варяги. Отже — у негати́внім становищі Липинського до козацької анархії в Українській Державі Б. Хмельницького. Зокремаж у сильнім підчеркненню Липинським сильної, абсолютистичної, монархічної влади Гетьмана Б. Хмельницького, без якої — на його думку — не можливе булоб ні сформування Української Нації, ні збудування і вдержання Української Держави пол. XVII ст. Показалося се наглядно незабаром після смерті Великого Гетьмана — в добі Великої Руїни...

З особливим натиском слід підчеркнути вкінці незвичайно високе цінування обома авторами — зі становища саме української державности — північно-західних українських окраїн: Галичини, Волині і Полісся. Погляд Томашівського на значіння Галицько-Волинської Держави XIII—XIV вв. наведений вище. Тут наведу ще погляд на значіння згаданих земель — Липинського.

»Поділ України на дві полоси — каже він: окраїну, північно-західну, покриту болотами, лісами й горами, та середину і південно-східну, степову, нічим не захищену від Сходу — був причиною того факту, що всі бурі з Півдня і Сходу вдарили безпосередно в сам центр нашого державного життя. Вали, замки і городи, якими намагалась наша князівська держава оборонити свій центр од небезпеки степу, не видержували звичайно сильнішого напору східних кочових орд. Вживаючи образного вислову: степові руїники України, впадаючи через незахищений природою південно-східний бік в середину нашого державного організму, виїдали його серце. Останні ознаки державного життя

¹) Особливо бє в очи аж надто вже різке підчеркнення в Томашівського „варяго-руськості“ Київської Держави IX—XIII і „Першої Української Держави“ XIII—XIV вв. Бо хоч до старої Київської Держави й належали всі руські племена, то державно-творчим елементом в ній були фактично Українці з Київом як центром, супроти якого великоруська складова частина грала роль колонії.

залишались після того тільки на краях держави — власне в оцьому північно-західному українному півколі, що простяглося од Карпатських гір через Русь Червону й лісову Волинь, до північного болотистого Полісся. Тому тільки в оцьому українному північно-західному півколі задержувались останки нашої державної традиції. Тому без цих північно-західних окраїн не можна було Держави Української відбудувати. Тому тільки нове завойованне степу державними українськими елементами, що були перед тим в північно-західні ліси, болота і гори з нього вигнані, означало б відродження державної незалежності України. І тому врешті відбудова державного життя на Україні висмикувалась з українських рук і попадала в руки чужі всякий раз тоді, коли ці наші північно-західні окраїни, цей резервуар української державної традиції, опинялись в залежності від чужих держав — од Москви, або від Польщі. В тісним звязку з оцим нашим географічним положенням знаходиться у великій мірі історичний процес, що привів до відродження Української Держави за Богдана Хмельницького. Процес значного впливу в степову, державно і національно пасивну Козаччину, окраїнних, північно-західних, державно і національно активних елементів, переважно шляхти, почасті міщанства і поповичів, а потім змагання перетвореного оцими напливовими елементами, вже національно і державно активного Війська Запорозького прилучити до відбудованого державного центру північно-західні окраїни, без яких існування того центру було немислиме. Банкротство по смерті Великого Гетьмана цих плянів і захоплення Москвою та Польщею наших державотворчих окраїн було одною з головних причин, що привели до руйни степову козацьку державу («...¹)

Тут і пояснення незрозумілого на перший погляд кроку пинської шляхти в 1657 р. і становища супроти сього кроку гетьмана Б. Хмельницького.

Такі історичні концепції Ст. Томашівського і В. Липинського. Концепції — як бачимо — *par excellence* — національно-державницькі.

І в тім їх переломове значіння для української історіографії.

Ів. Кривецький.

¹) Липинський, ст. 220—221.

Українська історична бібліографія

за 1914—1923 рр.

Зібрав *Іван Калинович*.

Публікації в українській мові.

I. Помічні науки.

1. Бібліографія.

1. А., В.: Матеріяли Архива Імператорського Російського Географічного Товариства з українознавства. (Матеріяли і замітки). »Україна«. Наук. трьохмісячник. Київ, 1914, кн. IV, стор. 70—78.
2. Айзеншток, І.: Додатки до показчика неперіодичних видань по українознавству за рр. 1914—1917. Склад... »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 3, стор. 187—189.
3. Бабій, Ол[екса]: Літературні журнали в 1922—23 р. »ЛНВ.« Львів, 1923, кн. VII, стор. 271—276.
4. Багалій, Д. І.: Нові джерела про Кирило-Методіївське Брацтво. »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 2, стор. 171—179.
5. Б[ачинський], [Євген]: Французька преса про українську справу. [Бібліографічні звістки]. »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1916, № 122, стор. 710—712; № 128, стор. 807—808; № 130, стор. 839—840; — 1917, № 133, стор. 45—46; № 137, стор. 110—111; № 139, стор. 143—144; № 145, стор. 239—240; № 153, стор. 367—368.
6. Бачинський, Л.: Українська таборова преса. »Книжка«. Станиславів, 1921, № 4/6, стор. 87—89.
7. Биковський, Л.: Бібліографія праць К. В. Широцького. »Збірник Секції Мистецтв«. Київ, 1921. Випуск I, стор. 137—144.
8. Биковський, Л.: Бібліографія творів по бібліотекознавству на українській мові. »Наш Шлях«. Камянець н./П., 1920, № 72.
9. Биковський, Л.: Бібліотековіяна Національної Бібліотеки України. »Поступ«. Студентський Вістник. Львів, 1922, № 6, стор. 145—148.
10. Биковський, Л.: Бібліотековіяна Національної Бібліотеки України. »Українське Книгознавство«. Подєбради, 1922. Збірник 2, стор. 20—32.
11. Биковський, Л.: Видавниче Товариство при Українській

Наголовок в деяких №г. змінений на инший.

Се доповнення попередньої статті під 9.

Господарській Академії в Чех. Слов. Республіці. [Бібліогр. список]. »Книжка«. Станіславів, 1922, № 8/10, стор. 110—113.

12. *Биковський, Л.*: Українська бібліографія на еміграції. »Українське Книгознавство«. Варшава, 1922. Збір. I стор. 1—44.

13. Бібліографія праць акад. *Д. І. Багалія*. »Записки Істор.-філолог. Відділу Укр. Акад. Наук«. Київ, 1919. Т. I, стор. XXII—XXXIII.

14. *Білозерський, О. Пв. і Романченко, Д.*: Порадник для національно-освітніх інструкторів в війську. [Бібліогр. поради]. Вид. Укр. Військової Місії в Польщі. Перемішль—Ланьцут, 1920, 8^о 32 стор.

Історія українського народу, стор. 15—17.

15. *Борщак, Лько*: Бібліографічні мандрювання. »Книга«. Відень, 1921, № 1, стор. 4—6.

Стаття недокінчена.

16. *Борщак, Лько*: »Україніса« Маркізі Помпадур. Бібліографічний етюд. »Громадський Вістник«. Львів, 1923, № 43 (197).

17. *Власт, Юрій*: Українська преса в Америці. [Список]. »Український Прапор«. Відень, 1920, № 8.

18. *Власт, Юрій*: Українська преса на Західній Области Української Народної Республіки. [Список]. »Український Прапор«. Відень, 1919, № 23/24.

19. *Волох, Л.*: Про літературний і видавничий рух у Києві та на Україні при кінці 1922 року. »Громадський Вістник«. Львів, 1923, № 37 (191).

20. *Гнатюк, Володимир*: Праці проф. Е. Перфецького по історії Угорської Руси-Укра-

їни. »Книжка«. Станіславів, 1922, № 4/7, стор. 84—86.

21. *Голубець, Микола*: Література предмету до »Начерку історії українського мистецтва«. Того-ж автора: Начерк історії українського мистецтва. Перша частина. Наклад фонду »Учітеся, брати мої«. Ч. 4. Львів, 1922, стор. 251—262.

22. *Грицак, Евген, Др.*: З історії книжкового руху на Великій Україні. (1917—1922). »Літ.-Наук. Вістник«. Львів, 1923, кн. IX, стор. 55—64; кн. X, стор. 149—158.

23. *Грушевський, Михайло*: Новіша література по історії Вел. кн. Литовського. »Український Науковий Збірник«. Москва, 1916, вип. II, стор. 21—39.

24. [*Грушевський, Олександр*]: Огляд розвідок. (А. до історії України XI—XVIII вв.). »Університетські Вісти«. Київ, 1918, № 1, стор. 5—8.

25. *Гуцало, Олександр*: Україніса. Книжки й неперіодичні видання років 1914—1917. »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 1, стор. 192—210.

26. *Дараган, М.*: Показчик видань культурно-просвітнього відділу 3-ої Залізної Дівізії інтернованої української армії. (Каліш—Польща). »Українське Книгознавство«. Подєбради, 1922. Збірник 3, стор. 35—36.

27. *Донцов, Дмитро, [Др.]*: Гетьман Мазепа в європейській літературі. »Шляхи«. (Літер. наук. журнал). Львів, 1917, № 5/8, стор. 283—291.

28. *Дорош, С.*: Земська преса на Україні. [Бібліогр. список]. »Нова Рада«. Київ, 1917, № 42.

29. [*Дорошенко, Володимир*]:

Чужа преса про нас. [Бібліогр. огляд]. Вістник Союзу Визволення У»країни«. Відень, 1914, № 5—6, стор. 9—11.

30. *Дорошенко, Володимир*: Література до історії української революції. [Критично-бібліографічний огляд]. »Громадський Вістник«. Львів, 1923, № 17 (171).

31. *Дорошенко, Володимир*: Список творів Івана Франка. З додатком статей про нього і рецензій на його писання. Уложив... Випуск I. (Ч. 1—2044). Матеріали до української бібліографії. Видає Бібліографічна Комісія Наук. Тов. ім. Шевченка. Том IV. Львів, 1918, 8° VIII+80 стор.

32. *Дорошенко, Володимир*: Український видавничий рух на Радянській Україні в 1920 році. »Книжка«. Станіславів, 1922, № 1/3, стор. 16—24.

33. *Дорошенко, Володимир*: Український науковий рух в 1913 році. [Бібліогр. - критич. огляд]. »Україна«. Наук.-трюхміс. Київ, 1914, кн. I, стор. 99—111; кн. II, стор. 75—87.

34. *Дорошенко, Дмитро*: Показчик нової української літератури в Росії за час 1798—1897 роки. Частина перша. Чернівці, 1917, 8° 68 стор.

Рецензія: Книголюб: »Воля«. (Тижневик). Відень, 1920, Том II, № 6, стор. 282—283.

35. *Дорошенко, Дмитро*: Українське літературне життя на еміграції. [Бібліогр. огляд]. »Трибуна України«. Варшава, 1923, № 1, стор. 24—32.

36. *Дорошенко, Дмитро*: Українські видавництва за кордоном в 1918—1919 рр. »Книжка«. Станіславів, 1921, № 4/6, стор. 82—85.

37. *Дорошенко, Дмитро*: Українські видавництва за кордоном в 1918—1921 рр. »Книжка«. Станіславів, 1921, № 3, стор. 47—52.

38. [*Дорошкевич, О. та Стешенко, І.*]: Поміч учителю в справі національного виховання учнів. Випуск I. [Бібліографічний показчик]. Видання Секретарства Справ Освітніх. Київ, 1918, 16° 52 стор.

Показчик книжок для читання по історії стор. 9—17.

39. *Емпе*: Загальний стан преси і літератури в С. С. Р. Р. за 1918—1923 рр. [Бібліогр. огляд]. »Нова Культура«. Львів, 1923, № 4, стор. 69—74; № 5, стор. 75—77.

40. *Єфремов, Сергій*: Українознавство. Показчик потрібнішої до самоосвіти літератури. Зложив... [Видання] Всеукр. Кооперат. Видав. Союзу. № 48. Київ, 1920, 8° 64 стор.

41. *Жученко, М. [Дорошенко, Дмитро]*: Літературне життя на Україні Наддніпрянській в 1919 році. »Хліборобська Україна«. Відень, 1920. Збірник II/IV, стор. 243—248.

42. *Жученко, М. [Дорошенко, Дмитро]*: Українське письменство в 1920 році. [Бібліографічний огляд]. »Хліборобська Україна«. Відень, 1920. Збірник II/IV, стор. 238—243.

43. *Жученко, М. [Дорошенко, Дмитро]*: Український видавничий рух в 1919 році. [Бібліогр. огляд]. »Хліборобська Україна«. Відень, 1920. Збірник I, стор. 110—115.

44. *Жученко, М. [Дорошенко, Дмитро]*: Український видавничий рух в першій половині 1921 р [Бібліогр. огляд]. »Хліборобська Україна«. Відень, 1921. Збірник V/VI, стор. 199—207.

45. [*Залізняк, Микола*]: Видав-

ництва і книжки М. Залізняка. Накладом Видавництва «Політична Бібліотека». [Відень], 1916, 8^о 23 стор.

Всесвітня історія, стор. 15—18.

46. З голосів німецької преси про українську справу. [Бібліогр. замітки]. »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1917, № 154, стор. 378—380; № 157, стор. 423—424; № 164, стор. 535—538; № 170, стор. 631—633; № 171, стор. 648—651. — 1918, № 4, стор. 47—49; № 5/6, стор. 64—65; № 7, стор. 83—85; № 11, стор. 158—160; № 13, стор. 192—193; № 20, стор. 302—304.

47. З голосів російської преси про українську справу. [Бібліогр. замітки]. »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1917, № 152, стор. 340—343; № 154, стор. 377—378; № 156, стор. 404—405.

48. *Льницький, А.*: Видавниче Товариство при Українській Господарській Академії в Ч. С. Р. [Список]. »Українське Книгознавство«. Збірник 3. Подбради. 1922, стор. 36—40.

49. Календар »Що читати« — на рік 1923. Порадник присвячений поширенню доброї книжки. Видає »Добра Книжка« у Львові. Львів, грудень 1922, 8^о 36 стор.

Книжки з ділянки історії, соціології та ин. наук, стор. 25—27.

50. *Калинович, Іван*: Бібліографія за 1923 рік. Зібрав... »Нова Україна«. Прага, 1923, № 4, стор. 158—160; № 6, стор. 186—189.

51. *Калинович, Іван*: Важніші жерела до історії Українських Січових Стрілців. (Бібліографічний причинок). »Стрілецький Календар-альманах на рік 1917«. Львів, 1917, стор. 152—157.

52. *Калинович, Іван*: Всеукра-

їнська Бібліографія за 1923 рік. (Спроба систематичної реєстрації). »Книжка«. Станиславів, 1923, № 1/5, стор. 58—63.

53. *К[алинович], І[ван]*: Джерела до історії культури. (Бібліографічний список). Див.: Ліперта, Ю.: Історія культури в трьох нарисах. Переклад П[етра] Дятлова і Хв. Мойси. Нью-Йорк-Відень-Львів-Київ, 1922, 8^о, стор. VI—XI.

54. *[Калинович, Іван]*: Каталог Видавництва »Всесвітня Бібліотека«, на 1923 рік. Золочів, 1923, 16^о 24 стор.

2. Історія і географія, стор. 21—22.

55. *[Калинович, Іван]*: Каталог Видавничого Т-ва »Вернигора« у Києві. Представництво у Відні. [Відень, 1921], 8^о 36 стор. Українська історія, стор. 17—23.

56. *Калинович, Іван*: Літопис української публікації за 1918 рік. Зладив... »Книга«. Бібліографічний неперіодичний журнал. Відень, 1921. Кн. I, стор. 47—69.

Скінчено друк на букві Р., решта в рукопису.

57. *[Калинович, Іван]*: Німецька преса про нас. [Бібліографічний огляд]. »Українське Слово«. Львів, 1915, № 28, 36, 60, 83, 87, 104, 105, 107, 108, 149, 151—156, 169—173. Рік 1916, № 34 (205)—42 (213) і 105 (276).

58. *Калинович, Іван*: Огляд »воєнної« української бібліографії. (За час першого року світової війни). »Українське Слово«. Львів, 1915, № 51, 53—59, 61, 65, 72, 76, 80, 81, 83, 111—115.

59. *К[алинович]—ч, І[ван]*: Переклади з української літератури. [Бібліографічний огляд]. »Шляхи«. Львів, 1916, № 6, стор. 222—223; № 7/8, стор. 287—288; № 9/10, стор. 351—352. Рік 1917, № 1/2, стор. 117—119.

60. [Калинович, Іван]: Показчик авторів та їх творів у тижневику «Воля» за 1919 рік. Томи I—VI. (№ 1—26). З друкарні Вальдгейм-Еберле. Відень, 1920, 8^о XL стор.
61. Калинович, Іван: Показчик до римської літератури. Див.: Тарас Франко: Нарис історії римської літератури. Видання «Всесвітньої Бібліотеки». № 17. Львів, 1921, стор. 196—214.
62. Калинович, Іван: Показчик до української соціалістичної і комуністичної літератури. Бібліотека «Нової Доби». № 20. Відень-Київ, 1921, 16^о VIII + 112 стор.
63. Калинович, Іван: Польські наукові причинки по українознавству. (За 1914—1916 рр.) [Бібліографічна студія]. «Шляхи». Львів, 1916, № 19/22, стор. 662—666; № 23/26, стор. 752—758.
64. К[алино]—вич, І[ван]: Польські причинки по українознавству. [За 1922 рік]. «Книжка». Станіславів, 1922, № 4/7, стор. 62—63; № 8/10, стор. 113—115.
65. Калинович, Іван: Шведська преса про нас. [Бібліографічні замітки]. «Українське Слово». Львів, 1915, № 95, 96. Рік 1916, № 162 (333); № 173 (344); № 199 (370).
66. Каталог: Видання Полтавської Спілки Споживчих Товариств. [Полтава, 1918], 16^о 30 стор.
67. Каталог: Ілюстрований каталог книжок на 1919 рік. Ukrainiska Knyharnia 10 234—96-th Street. Edmonton. Alberta. [Едмонтон, 1920], 8^о 64 стор. Історія, стор. 5, 18—21.
68. Каталог Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Ринок ч.
10. Накладом Книгарні. Львів, 1922, 8^о 57 стор.
Історичні публікації поміщені у відділі V. Наука, стор. 16—29.
69. Кондра, С.: Спроба реєстру української періодичної преси. 1816—1916. «Книгарь». Київ, 1918, № 16, стор. 998—1004.
70. К[ривецький], І[ван]: Українська преса Західної України. [Список]. «Республіка». Станіславів, 1919, № 1.
71. [Крижановський, Іван]: Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання. Випуск перший. Видання Департаменту Позашкільної Освіти. Народне Міністерство Освіти [У. Н. Р.]. Київ, 1918, 8^о 175 + V стор.
Список книжок по історії всесвітній і українській, стор. 91—96.
72. [Кривякевич, Іван, Др.]: Бібліографія української історії. (1922—1923). «Історичний Вістник». Львів, 1923, № 2/3, стор. 35—38.
73. Кривякевич, Іван, Др.: Бібліографія української історіографії XIX—XX вв. (Перша частина). Див.: Тогож автора: Українська історіографія XIX—XX вв. Львів, 1923, стор. 60—66.
Літографоване видання в формі скриптів для студентів українського університету.
74. Кривякевич, Іван, Др.: Жереда і література до гетьманства Богдана Хмельницького. (1648—1657). Див.: Тогож автора: Історія української держави XVII—XVIII. Львів, 1922, стор. 70—77.
Літографоване видання в формі скриптів для студентів українського університету.
75. Кривякевич, Іван, Др.: Література про Україну перед 1648 р. [Бібліографія]. Ibid. стор. 29—34.

76. [Крипякевич, Іван, Др.]: Українські видання на еміграції. «Українське Слово». Львів, 1915, № 19 і 41.

77. Кузеля, Зенон, Др.: З культурного життя України. Написав... Бібліотека полонених Українців Табору Зальцведель, ч. 5. Накладом Видавничого Товариства ім. П. Куліша. Зальцведель, 1918 р. 16^о 86 стор.

Бібліографічний порадник.

78. Кузеля, Зенон, Др.: Каталог «Українського Слова». Зладив... Бібліотека «Українського Слова». Берлін, 1923, січень, 16^о 32 стор.

79. Кузеля, Зенон, Др.: Спис важнішої літератури про козацькі думи й кобзарів. Зладив... Див.: Ємець, Василь: Кобза та кобзарі. Бібліотека «Українського Слова» ч. 34. Берлін, 1923, стор. 100—111.

80. Литвицький, М.: Таборова журналістика. [Огляд]. «Українська Трибуна». Варшава, 1921, № 42.

81. Людкевич, Ст.: Бібліографія творів Остапа Нїжанковського. «Громадська Думка». Львів, 1920, № 12.

82. Лютай, Демко. [Калинович, Іван]: Український літературний рух в 1916 р. «Шляхи». Львів, 1917, № 17, стор. 153—163.

83. Масютин, Юрій: Провінційна економічна преса на Україні. [Огляд]. «Голос Друку». Харків, 1922. Кн. I, стор. 142—147.

84. Міяковський, В.: По російських історичних журналах 1918 р. (I. «Былое», № 1, 2; — «Голос Минувшаго», № 1—6; — «Русская Старина», № 1—2). «Наше Минуле». Київ, 1919, № 1/2, стор. 200—204.

*85. Міяковський, В.: Револу-

ційні відозви до українського народу 1850—1870 рр. Історично-Револуційна Бібліотека. Державне Видавництво України. Київ, 1920, 8^о, 75 стор.

Рецензія: Диканський, В.: «Книжка». Станиславів, 1922, № 4/7, стор. 87—88.

*86. Міяковський, В.: Револуційні відозви 40-х років. Всеукраїнське Державне Видавництво. Київ, 1921, 8^о, ? стор.

87. Невинський, Ол.: Справочна книжка про гарні книжки для селян. Українська народня література. Видавництво «Українська Бжолка». № 1. Балки, Харьк. Губ., 1917, 8^о, 76 стор.

До історії відноситься відділ П. Життя соціальне.

88. Николаев, В. Ф.: Найголовніша література по природознавству Полтавщини. [Бібліогр. огляд]. «Нова Школа». Педаг. жур. Полтава, 1918, № 4, стор. 74—80.

89. Німецька преса про українську справу. [Бібліогр. замітки]. «Вістник Союзу Визволення України». Відень, 1915, № 33/34, стор. 10—11; № 37/38, стор. 11—12; № 39/40, стор. 11—12; № 41/42, стор. 13—14; № 43/44, стор. 11—12; № 47/48, стор. 12—14; № 51/52, стор. 12—13; № 53/54, стор. 12—15; № 55/56, стор. 12—16; № 57/58, стор. 13—15; № 59/60, стор. 13—15. — 1916: № 63/64, стор. 30—31; № 77/78, стор. 138—139; № 87/88, стор. 227—228; № 91/92, стор. 262—263; № 98, стор. 327—328; № 102, стор. 390—392.

90. Огієнко, Іван: Українська мова. Бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови. Порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає найкраще вивчитись української мови. Видавниц-

тво Книгарні Є. Череповського. У Кнві, 1918, 16^о 88 стор.

91. *Паночіні, С.*: Книжкова українська продукція в 1917 році. »Книгарь«. Кнв, 1918, № 5, стор. 243—251.

92. *Приходько, Ан.*: Книжкова продукція на Україні за час революції. (Підсумки й перспективи). »Голос Друку«. Харків, 1922, № 1, стор. 17—33.

93. [*Приходько, — Ан.*]: Матеріяли до діяльності видавничих та бібліографічних установ У. С. С. Р. [Бібліогр. замітки]. »Голос Друку«. Харків, 1922, кн. I, стор. 211—222.

94. *Різниченко, Василь*: Матеріяли до бібліографії Батурина. (Доповнення). Кнв, 1919, 16^о, 32 стор.

95. *Родников, В.*: Огляд української дитячої літератури. Переклад з російської мови Є. Зерової. Бібліотека вчителя, № 8. Видання „Вільної Української Школи“. Кнв, 1918, 8^о, 25 стор.

До історії, стор. 20—23.

Рецензія: Сірополко, С.: »Книгарь«. Кнв, 1918, № 15, стор. 905.

96. *Р[удинський], М.*: Показчик книжок для дитячого читання. »Педагогічний Журналь«. Полтава, 1917. № 7/12, стор. 111—130.

97. *Р[удинський], М.*: Шевченко і Полтавські видавництва за рік волі. [Бібліограф. замітка]. »Нова Школа«. Полтава, 1918, № 2, стор. 79—81.

98. [*Рудницький, Іван*]: Показчик авторів та їх творів у тижневику »Воля« за 1920 рік. Рік видання другий, томи I—IV. (52 чисел). [Відень, 1921], 8^о XIX стор.

99. *Русова, Софія*: Дошкільне виховання. Видання Українського Видавництва в Катеринославі,

№ 32. Катеринослав, 1918, 8^о 162 стор.

Бібліографія по дошкільному вихованню та історії шкільництва.

Рецензія: Ходзицький, Олександр: »Книгарь«. Кнв, 1918, № 10, стор. 578—581.

100. [*Свенціцький, Ляріон*]: Каталог Шевченківської Виставки. З портретом батька Т. Шевченка. [Видання] Національного Музею у Львові. З друкарні »Діла«. Львів, 1920, 8^о 23+I стор.

101. *Сірополко, С.*: Показчик книжок і відозв виданих у Тарнові в 1921 і до 1. X. 1922 рр. »Українське Книгознавство«. Подєбради, 1922. Збірник 3, стор. 30—34.

102. [*Сімович, Василь, Др.*]: Каталог Видавництва: »Українська Накладня, Кнв-Ляйпціг; — »Галицька Накладня, Коломия; — »Ukrainian Publishing«, Winnipeg, Man.; — »Українське Видавництво в Катеринославі«; — Т-во »Дзвін«, Кнв-Відень. — [Берлін], 1922, 16^о, 64 стор.

103. *Січинський, В.*: Нові праці з української архітектури. [Огляд]. »Нова Україна«. Прага, 1923, № 4, стор. 107—112.

104. *Сперанський, О.*: Огляд російських історичних журналів за 1917—1920 рр. »Голос Друку«. Харків, 1922, кн. I, стор. 132—137.

105. *Сперанський, О.*: Огляд українських історичних журналів 1917—1919 рр. »Голос Друку«. Харків, 1922, кн. I, стор. 120—131.

106. *Старий, В[асиль]*: Здобутки нашого друкованого слова. (За 1917—1918 роки). »Трибуна«. Кнв, 1919, № 12 і 13.

107. *Титович, Клим*. [*Калинович, Іван*]: Важніші публікації

про Галицьку (ЗУНР) Республіку. (Бібліогр.показчик). »Український Прапор«. Відень, 1921, № 43, 44, 45, 47 і 49.

108. *Чепига, Іван*: Огляд української літератури на еміграції. [Бібліографічний показчик]. Календар Т-ва »Просвіти« на 1917 р. Львів, 1917, стор. 191—196.

109. *Чепига, Іван*: Українська літературна продукція на еміграції у Відні. (Бібліографічний огляд від 1. серпня 1914 до мая 1916). Накладом Української Культурної Ради. Відень, 1916, 8° 33+1 стор.

Рецензія: [Федорці]—в, [Фель]: „Шляхи“. Львів, 1916, № 17/18 стор. 608.

110. *Чередниченко, В.*: Дитяча Хата. Порадник організації й керування установ дитячого виховання. Частина I. Всеукраїнське Державне Видавництво. Харків—Полтава, 1921, 8° 68 стор.

Бібліографія по історії України для дітчого віку.

111. *Чужа преса про нас*. [Бібліографічний огляд]. »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1914, № 5/6, стор. 9—11. 1915: № 11/12, стор. 16; № 13/14, стор. 15—16; № 21/22, стор. 27—30; № 25/26, стор. 15—18.

112. *Ш[крумеляк], Ю[рій]*: Преса Українських Січових Стрільців. »Нашим Інвалідам«. Одноднівка. Львів, 1922, стор. 13—19.

113. *Ш[ербаківський], Д.*: Спс головніщих праць академіка М. І, Петрова що до археології та історії мистецтва. »Збірник Секції Мистецтв«. I. Київ, 1921, стор. 145—147.

114. *Яремченко, О.*: Фахова пластова бібліографія українською мовою. »Молоде Життя«. Львів, 1923, № 3/4, стор. 3.

115. *Яринович, А.*: Українська преса в Америці. [Бібліограф. реєстр]. »Книгарь«. Київ, 1917, № 4, стор. 178—182.

116. *Яшек, Микола*: Т. Шевченко. Матеріяли до бібліографії, (рр. 1903—1920). Випуск перший. Центральний Бібліографічний Відділ. Всеукраїнське Державне Видавництво. Харків, 1921. 8° 104+(4) стор.

117. »Голос Друку«. Критико-бібліографічний часопис. Книга перша. Редакційна Колегія: А. Прийдешний, Мих. Панченко і М. Годкевич. Всеукраїнське Державне Видавництво. Харків, 1922, 8° 239 стор.

Рецензія: Зеленкевич. I[ван]: »Книжка«. Stanislaw, 1922, № 4/7, стор. 76—77.

118. Книга. Неперіодичний бібліографічний орган Обеднання Українських Видавців. Під редакцією проф. Дмитра Антоновича. [Книга] I. Відень-Київ, груднь, 1921. 8° 80 стор.

Рецензія: Дорошенко В.: »Книжка«. Stanislaw, 1922. № 1/3, стор. 26—28.

119. Книгарь. Літопис українського письменства. Рік видання I—III. [Під редакцією: В. Старого-Короліва]. Видання Товариства »Час« у Києві. Київ, 1917—1919, 8°, № 1—27.

120. Книжка. Вістник українського книжкового руху. Виходить що місяця. Видає: Видавництво »Бистриця«. Відвічальний редактор: Іван Чепига. Stanislaw, 1921—1923, 8°, Річники I—III.

121. Книжний Бюлетень. Видає Бюро Педагогічне при Губерніяльній Управі. Виходе два рази на місяць. Полтава, 1917, 8°, № 1—?

122. Книжний Вістник.

Трьохмісячний часопис бібліотекознавства й просвіти. Рік I. Видає Національна Бібліотека України. Київ, 1919, 8°. № 1—2.

Вийшло тільки два числа.

123. Українське Книгознавство. Орган гуртка біблiологiв при Українській Студентській Громаді в Варшаві. Збірник ч. 1. [Редактор: Л. Биковський]. Варшава, травень 1922, 8°, 45 стор.

Рецензія: Бібліограф: „Книжка“. Станиславів, 1922, № 8/10, стор. 128—129.

124. Українське Книгознавство. Орган гуртка біблiологiв при Українській Господарській Академії в Ч. С. Р. Видання Студентського Видавничого Гуртка. [Редактор: Л. Биковський]. Збірники ч. 1—3. Подєбради, 1922, 8°, 32 + 48 + 60 стор.

Історичні журнали.

*125. Вісти Батуринські. Щомісячний часопис, присвячений археології, історії, громадському житті Батурина й Батуринщини. Редактор-видавець: Василь Різниченко. Батурин, 1917, 4°, № 1—?.

126. Жерела до історії України. Видає Археографічна Комісія Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. Том XVI. Див.: Томашівський, Степан: Ватиканські матеріали до історії України. Випуск 1. (Див. під ч. 583).

127. Записки Історичної і Філологічної Секції Українського Наукового Товариства у Києві. Видає Українське Наукове Товариство. Том: XV/XVI. Київ, 1918, 8°.

128. Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. Книги I/II. Під редакцією Павла Зайцева. За головним редакван-

ням Голови Відділу акад. Д. І. Багалія. Видання Української Академії Наук. Київ, 1919—1921, 8°, 144 + 95 стор.

Рецензія: Дорошенко, Д[митро]: Літер. Наук. Вістник. Львів, 1922, кн. II, стор. 178—179.

129. Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Видає Наукове Товариство імені Шевченка у Львові. Накладом Товариства. Львів, 1914—1923, 8°, Томи: CXVII/CXXXV.

130. Записки Українського Наукового Товариства у Києві. Редакційний Комітет: Мих. Грушевський, Волод. Перетц, Мик. Василенко. Книги XIII—XIV. Київ, 1914, 8°, 168 + ? стор.

131. Записки Українського Наукового Товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Випуск I. Видання Українського Наукового Товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Полтава, 1919, 8°, XVI + 111 стор.

Рецензія: Дорошенко, Д[митро]: Літ. Наук. Вістник. Львів, 1922, кн. III, стор. 280—281.

132. Збірник Львівської Ставропігії. Минуле і сучасне. Том I. Під редакцією Дра Кирила Студинського. Львів, 1921, 8°, IV + 369 стор.

133. Збірник Секції Мистецтв. [Книга] I. [Видає]: Українське Наукове Товариство. Державне Видавництво. Київ, 1921, 4°, 168 стор. + XII таблиць.

Рецензія: Антонович, Д[митро]: Літер. Наук. Вістник. Львів, 1922, кн. I, стор. 179—183. Нем. 1.: Шляхи Мистецтва. Харків, 1922, № 1, стор. 58—59.

134. Історичний Вістник. Орган студентів-істориків Українського Університету у Львові. Ви-

ходить неперіодично. Львів, 1923, 8° № 1—3. Видання літографоване.

Рецензія: Кривецький Ів.: „Діло“. Львів, 1923, № 36 (9.917).

135. Наше Минуле. Журнал історії, літератури і культури. Редактор: П. І. Зайцев. Видавниче Т-во »Друкарь« у Києві. Київ, 1918—1919, 8° № 1—3 і № 1/2 за 1919 р.

Рецензії: 1) Кривецький, Іван: „Републіка“. Станіславів, 1919, № 25; 2) Тисяченко, Гр.: „Книгарь“. Київ, 1918, № 16, стор. 951—960.

136. Україна. Науковий трьохмісячник українознавства. Видає: Українське Наукове Товариство у Києві. Під загальним проводом голови Т-ва Михайла Грушевського. Одвічальний редактор: Ол. Шрамченко. Київ, 1914

—17, 8°, Книги I—IV і за 1917, Книги I/II.

137. Український Науковий Збірник. Видання Українського Наукового Товариства у Києві. [Збірники I/II]. Москва, 1915, і 1916, 8°, VIII+132 стор.; VIII+154 стор.

138. Українсько-руський Архив. Видає Історично-Філософська Секція Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. Том: XIII—XIV. Див.: *Студинський, Кирило. Др.*: Матеріали до історії культурного життя в Галичині в 1795—1857 рр. (Див.: Відділ II: Історія України: XIX століття.) і — Том: XV. *Брик, Іван, Др.*: Матеріали до історії українсько-чеських взаємин в першій половині XIX. ст. (Див.: Відділ: II. Історія України: XIX століття).

2. Філософія історії. Методологія.

139. *Борба*: Соціалістичний погляд на історію. »Робітничий Календар на 1919 р.« Нью-Йорк, 1919, стор. 37—41.

140. *Віннер, Роберт, проф.*: Нові видокруги в історичній науці. (З російського переклад Володимир Дорошенко). Життя й Мистецтво. Львів, 1920, № 4/5, стор. 136—139; № 6/8, стор. 178—181.

141. *Вольтер*: Про історичну правду і неправду. »Світ«. Львів, 1917, № 1 стор. 14—16.

142. *Вт.*: Мак'явелі і Мак'явелізм. »Промінь«. Чернівці, 1923, № 2, стор. 61—62.

143. [*Ганкевич, Лев, Др.*]: Історичні права і основи Вільсона. „Вперед“. Львів, 1919, № 78 і 79.

144. *Гортер, Герман*: Історичний матеріалізм. З передмо-

вою Карла Каутського. Переклав з німецького Петро Бензя. Видавництво »Знання — то сила«. Ч. 2. Соціал-Демократична Бібліотека. Київ, 1918, 8°, 148 стор.

Рецензія: „Наша Справа“. Катеринослав, 1918, № 9.

145. *Машкин, Андрій*: Історичний процес та література. »Голос Друку«. Харків, 1922, кн. I, стор. 9—16.

146. *Остапенко, Сергій*: Курс статистики і демографії. (Числовий метод і демографія. Видання Подільської Губ. Нар. Каси. Кредиту. Кам'янець н./П., 1920, 8°, VI+(2)+320 стор.

Як IX. розділ подає автор „Скорочену історію числового методу або історію статистики“, стор. 125—164.

147. *Петрів, А.*: Економічне розуміння історії. Написав... »Світло«. Популярно-Наукове Ви-

давництво. Ч. 1. Рочестер, Н. Й., 1922, 16^о, 16 стор. + портрет автора.

148. *Пфанкухе, А.*: Боротьба і порозуміння між релігією та природничими науками. Історична розвідка. Переклад з другого німецького видання. Видання Всеукраїнського Видавничого Союзу. Київ, 1919, 8^о, 128 стор.

149. *Spectator*: Монархія і республіка. Історично-політичний нарис. «Соборна Україна». Відень, 1921, № 4—6.

150. *Шене, Еміль, Др.*: Держава з погляду політики і географії. «Діло». Львів, 1916, № 221 (9.120).

151. *Шене, Е[міль], Др.*: Політична сила і географічне положення. Сторінка з політичної географії. «Діло». Львів, 1916, № 177 (9.076)—186 (9.085), 188 (9.087), 189 (9.088), 191 (9.090), 197 (9.096)—203 (9.102).

152. *Шене, Еміль, Др.*: Простір і комунікація в житті держав. Сторінка з політичної географії. «Діло». Львів, 1916. № 162 (9.061), 164 (9.063)—167 (9.066), 170 (9.069)—173 (9.072), 176 (9.075).

153. *Щербина, Ф.* Статистика. Історія статистики й історія статистичних установ. Випуск 1. Подєбради, 1923, 4^о, 16 + 12 + 106 стор.

Літографоване видання.

154. *Бурнатович, Олекса*: Історична місія України. [Характеристика історичних діячів]. «Український Прапор». Відень, 1922, № 5, 10, 12—17.

155. *Возняк, Михайло*: Українська державність. (Видання автора). Відень, 1918, 16^о, 152 стор.

Рецензія: Білецький, Л.: «Громадський Вістник». Львів, 1922, № 73.

156. *В[озняк], М[ихайло]*: Укра-

їнська національна ідея і державна думка. [Історично-філософічна стаття]. «Громадська Думка». Львів, 1920, № 87.

157. *Грушевський, Михайло*: На порозі нової України. (Гадки і мрії). [Видання автора]. Київ, 1918, 8^о, 120 стор.

Зміст: 1. На переломі, стор. 5—9; — 2. Кінець московської орієнтації, стор. 9—13; — 3. Наша Західна орієнтація, стор. 13—16; — 4. Орієнтація Чорноморська, стор. 16—19; — 5. Нові перспективи, стор. 19—25; — 6. Культура краси і культура життя, стор. 25—31; — 7. Велика Україна, стор. 31—35; — 8. Підстави Великої України, стор. 36—54. — II. Історія й її соціально-виховуюче значіння, стор. 55—70; — III. Самостійна Україна, стор. 71—93; — IV. Інформаційні статі, 94—120.

158. *Грушевський, Михайло*: Українство як самостійне й природне явище. (Стаття). «Вістник Союзу Визволення України». Відень, 1916, № 109, стор. 489—490.

Передрук: «Українське Слово». Львів, 1916, № 188 (359) і № 189 (360).

Це переклад статті проф. М. Грушевського «Нєсколько словъ объ украинствѣ», надрук. «Рѣчь». Москва, 1916, № 156.

159. *Грушевський, Михайло*: Українська самостійність і її історична необхідність. «Народна Воля». Київ, 1918, № 21.

Передрук: 1) «Вістник Союзу Визволення України». Відень, 1918, № 195, стор. 170. 2) «Українське Слово». Львів, 1918, № 58 (858).

160. *Кривецький, Іван*: Галичина і Волинь в українській історії. «Діло». Львів, 1923, № 86 (9.967).

161. *Кривецький, Іван*: Галичина і Волинь в українській історії й історіографії. «Історичний Вістник». Літограф.

журнал. Львів, 1923, № 2/3, стор. 7—14.

162. *Кривецький, Іван*: Рілля і Степ. Вчора і нині. »Діло«. Львів, 1923, № 87 (9.968) і 88 (9.969).

163. *Кривецький, Іван*: Традиції українських революцій. [Історичний огляд]. »Громадський Вістник«. Львів, 1923, № 53 (207), 55 (209), 57 (211)—59 (213), 61 (215)—65 (219).

164. *Кривецький, Іван*: Українська державна ідеологія. [Історичний нарис]. »Громадський Вістник«. Львів, 1922, № 113—117.

165. *Кривецький, Іван*: Чому ми не маємо своєї держави? »Письмо з Просвіти«. Львів, 1922, № 35/36, стор. 277—278.

166. *К[рип'якевич], І[ван], [Др.]*: Державна історія. »Історичний Вістник«. Літогр. журнал. Львів, 1923, № 1, стор. 2—5.

167. *Липинський, Вячеслав*: Листи до Братів-Хліборобів. [Історично-політична стаття]. »Хліборобська Україна«. Відень, 1920. Збірник I, стор. 3—62; — Збірник II/IV, стор. 3—48; — 1921. Збірник V/VI, стор. 3—74; — 1922/23. Збірник VII/VIII, стор. 41—199.

Стаття нескінчена друком.

168. *Рудницький, Степан, Др.*: Основи й розвиток нашої історичної традиції. (До основ українського націоналізму). »Воля«. Тижневик. Відень, 1920. Том IV. № 7/8, стор. 339—342; № 12, стор. 590—594; — 1921. Том I. № 2, стор. 80—86.

169. *Рудницький, Степан, Др.*: Українська справа зі становища політичної географії. Бібліотека »Українського Слова«. Ч. 40. Берлін, 1923, 16°, 282+(6) стор.

170. *Скварко, Захар*: Державний інстинкт і методи будівництва української держави. [Історично-політична стаття]. »Громадська Думка«. Львів, 1920, № 165—169 і 171.

171. *Старосольський, Володимир, Др.*: Національний і соціальний момент в українській історії. Виданне »Союза Визволення України«. Відень, 1915. 8°, 15+(1) стор.

172. *Тисовський, Олександр*: Ідея Самостійности України в творах Шевченка. Накладом Видавництва »Вагра«. Станіславів, 1921, 16°, 28+4 пнумер. стор.

173. *Томашівський, Степан, Др.*: Війна й Україна. [Історіософічна стаття]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1915, № 29/30, стор. 2—3; № 47/48, стор. 1—2; № 51/52, стор. 1—2; № 53/54, стор. 1—2; № 59/60, стор. 1—2.

174. *Томашівський, Степан, Др.*: Історія і політика. Кілька думок із приводу книжки Вячеслава Липинського: »Україна на переломі«. »Хліборобська Україна«. Відень, 1921. Збірник V/VI, стор. 165—170.

175. *Чижевський, П[авло]*: Основи української державности. »Воля«. Тижневик. Відень. 1921. Том II. № 9/10, стор. 333—339; № 11/12, стор. 408—414; — Том III. № 1/2, стор. 3—11.

176. *Шульгин, Олександр*: Фактум історії. (Спроба історично-психологічного аналізу). »Вістник політики, літератури й життя«. Відень, 1918. № 214, стор. 453—456.

Вітмок зі збірки О. Шульгина »Політика«. Київ, 1918, 8°, 112 стор.

177. *Дорошенко, Вол.[одимир]*: Завдання нашої історичної науки по війні. »Діло«. Львів, 1917. № 88. (9.340).

178. *Кордуба, Мирон. Др. проф.*: Методологія історії. (Виклади 1921/22). [Літографоване видання]. Львів, 1922, 4^о, 47 стор.

179. *Кревецький, Іван*: Пишім записки і спомини. [Теоретична стаття]. »Стрільець«. Камянець н./П., 1919, № 70.

180. *Кревецький, Іван*: Сучасники — Майбутнім. »Громадський Вістник«. Львів, 1922, № 105—107.

Стаття про конечність писання записок і споминів.

181. *Кревецький, Іван*: Українська мемуаристика. Її сучасний стан і значіння. Видання »Стрільця«, органу Галицької Армії. (Бібліотека »Стрільця«. № 6). Камянець н./П., 1919, 32^о, 28 + 3 стор. з бібліогр. автора.

Рецензія: »Галицький Голос«. Камянець, 1919, з 29. IX

182. *Кревецький, Іван—Назарук. Осип, Др.*: Як писати мемуари? Практичні вказівки і пояснення. »Стрільець«. Камянець н./П. 1919. № 75—76. Також окремою відбиткою п. з.:

— Як писати мемуари. Пояснення і практичні вказівки. Подали: Іван Кревецький і Др. Осип Назарук. Бібліотека »Стрільця«. № 7. Камянець н.П., 1919, 16^о, 40 стор.

— Як писати мемуари. [Видання 2-ге]. Видання Уряду Преси

й Пропаганди Західної У. Н. Р. Відень, 1921, 16^о, 34+(2) стор.

183. *Грушевський, Ол.[ександр]*: Історичні твори Шевченка на лекціях історії. Шкільна Бібліотека ім. Г. З. Грушевської. № 1. Київ, 1918, 8^о, 32 стор.

184. *Карпенюк, Маріян*: Від чого починати навчання історії. »Історичний Вістник«. Львів, 1923, № 1, стор. 4—5.

185. *Клименко, П.*: Навчання історії у початковій школі. »Вільна Українська Школа«. Київ, 1918. № 4/6, стор. 2—12. — і окремою відбиткою п. з.:

— Навчання історії у початковій школі. Бібліотека »Вчителя«. № 9. Видавництво »Вільна Українська Школа«. Київ, 1918, 8^о, 12 стор.

Рецензія: Сірополко С.: »Книгарь«. Київ, 1818. Нр. 16, стор. 970—971.

186. *Мірза-Авак'яну, Н.*: Поетичний елемент при навчанні історії. »Вільна Українська Школа«. Київ, 1917, № 3/4, стор. 140—149.

187. *Мірза-Авак'яну, Н.*: Твори Т. Г. Шевченка як матеріял при навчанні історії України. »Вільна Українська Школа«. Київ, 1918, № 7, стор. 122—130.

188. [*Райн, Вільгельм, Др.*]: Реформа науки історії. Переклав І[ван] Крипякевич. »Діло«. Львів, 1918, № 157. (9.717).

3. Історіографія.

*189. *Багалій, Д. І.*: Українська історіографія. Видавництво Державне України. Київ, 1923, 8^о, ? стор.

190. *Біднов, В.*: Що читати по історії України. (Коротенька

історіографія України). З викладів на учительських курсах українознавства. Українське Видавництво у Катеринославі, Правобережна Філія. Кам'янець-Под., 1919, 16^о, 72 стор.

— Друге видання. Видання Ка-

теринославського Союзу Споживчих Товариств «Споживач». Катеринослав, 1920, 8^о, 47 стор.

191. *Будзиновський, Вячеслав*: Поети-історики. «Батьківщина». Львів, 1921, № 11, 12 і 14.

192. *Дорошенко, Дмитро, проф.*: Огляд української історіографії. Наклад Українського Університету в Празі. Прага, 1923, 8^о, 221 стор.

193. *Кривецький, Іван*: Українська історіографія на переломі. «Свобода». Львів, 1922, № 50. (Далі): „Громадський Вістник“. Львів, 1923, № 10 (164).

194. *Кривякевич, Іван, Др. проф.*: Українська історіографія XIX—XX вв. Накладом Філософичної Громади. Львів, 1923, 4^о, 25+66 стор.

Літографоване видання. Частина I.

195. *Барвінський, Богдан, Др.*: Гомер в галицькій літописи. «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка». Львів, 1914. Том СХVII—СХVIII, стор. 55—63.

Передрук у збірнику «Привіт І. Франкови в 40 літ. його письм. діяльності». Львів, 1916, стор. 55—63. Наукова частина.

196. *Тихій, Франц, Др.*: Замітки до Мукачевської літописи з XV вѣка. «Науковий Зборник Т-ва «Просвіта». Ужгород, 1922. Річ. I. стор. 109—111.

197. *Дорошенко, Д[митро]*: «Історія Русовъ» як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII століття. «Хліборобська Україна». Збірник V/VI. Відень, 1921, стор. 183—198.

198. *Онацький, Евген*: Ще про

автора «Історія Русовъ». «Наше Минуде». Київ, 1918, кн. I, стор. 146—148.

199. *Перфецький, Євген*: Перший історик Угорської України — Іоаникій Базилович. (З 100-х роковин з дня смерті). «Наше Минуде». Київ, 1918, кн. 3, стор. 157—158.

Передрук: «Нова Рада». Київ, 1918, № 227.

200. *Грушевський, Ол[ександр]*: З початків нової української історіографії. [Про Андрія Стороженька]. «Україна». Наук. трьохмісяч. Київ, 1914, кн. II, стор. 57—63.

201. *Николишин, Дмитро*: Погляди Тараса Шевченка на козаччину. «Звіт Дирекції ц. к. гімназії з рускою викладавою мовою в Коломиї, за шкільний рік 1913/1914». Коломия, 1914, 8^о, стор. 3—69 і окремою відбиткою.

202. *Барвінський, Олександр*: Великий учитель українського народу. (З нагоди століття уродин М. Костомарова). Календар Т-ва «Просвіта» на 1918 р. Львів, 1918, стор. 118—125.

203. *Барвінський, Олександр*: Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції й літератури. Написав... Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Львів, 1918. Том СХХVI/СХХVII, стор. 81—103 і окремою відбиткою.

204. *Житецький, Гнат*: Памяти М. Костомарова. (В столітте від дня его уродження). «Вістник Союзу Визволення України». Відень, 1917, № 155, стор. 391—392.

205. *Крип'якевич, Іван, Др.*: Археографічні праці Миколи Костомарова. Написав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1918. Том СХХVI—СХХVII, стор. 105—140 і окремою відбиткою.

206. *Крип'якевич, Іван, Др.*: Волинські спомини Миколи Костомарова. »Українське Життя«. Луцьк, 1923, № 9.

207. [*Куліш, Панько*]: Спомини П. Куліша про Миколу Костомарова. »Нове Слово«. Берлін. 1920, № 9/10.

208. *Науменко, В.*: Маленька заміточка про М. І. Костомарова з невеличкими помилками. »Нова Рада«. Київ, 1917, № 41.

209. [*Сумцов, Микола*]: Згадка про Костомарова. »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1917, № 140, стор. 158.

210. *Дорошенко, Дмитро*: П. О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність. Видання Т-ва »Просвіти«. Київ, 1918, 8°, 70 стор.

Рецензії: 1) Возняк, М[ихайло]: »Життя і Мистецтво«. Львів, 1920, № 1, стор. 33; — 2) Дорошенко, Волод[имир]: »Вістник політики літератури й життя«. Відень, 1918, № 35/36, стор. 509—510; — 3) Могиланський, М[ихайло]: »Книгарь«. Київ, 1918, № 11.

211. *Дорошенко, Дмитро*: Пантелеймон Куліш. Літературні характеристики українських письменників. IV. Загальна Бібліотека. № 174—176. Українська Накладня. Київ-Ляйпціг, [1923], 16°, 207 + (1) стор.

212. *Дорошенко, Дмитро*: На громадській роботі. (Про П. Куліша). Видання друге. Видання Благодійного Товариства загальнокорисних і дешевих книжок. Київ, 1918, 16°, 48 стор.

Рецензія: Страшкевич, В.: »Книгарь«. Київ, 1919, № 17.

213. *Лукіянович, Денис*: В двадцяті роковини смерті письменника-артиста. [Про П. Куліша]. Календар Т-ва »Просвіта« на 1918 р. Львів, 1917, стор. 126—139.

*214. *Романовський, В.*: Куліш і його праці по історії України. »Книгарь«. Київ, 1919, № 27.

215. *Батуринець, П.*: Світлій пам'яті Олексі Лазаревського. [3 портр.] »Ілюстрована Україна«. Львів, 1914, № 1, стор. 13—15.

216. [*Шербаківський, Д.*]: Микола Іванович Петров. (1840—1921). [Некрольоґ]. »Збірник Секції Мистецтва«. Київ, 1921. Збір. I, стор. 134—136.

217. *Міяковський, В.*: В. Б. Антонович. Перед слідчою комісією. (З приводу 15 літ смерті В. Б. Антоновича). »Червоний Шлях«. Харьків, 1923, № 3, стор. 234—244.

218. *Радзигевич, Володимир*: Вдесятилітє смерті великого громадянина. [Про В. Антоновича]. Календар Т-ва »Просвіта« на 1918 р. Львів, 1917, стор. 139—143.

219. *Галуцинський, Михайло*: Драгоманів — ідеолоґ нової України. »Життя і Мистецтво«. Львів, 1920, № 6/8, стор. 145—147. Окремою відбиткою п. з.: Михайло Драгоманів — ідеолоґ Нової України. Накладом Української Видавничої Спільноти. Ч. 163. Львів, 1921, 16°, 16 стор.

Рецензія: »Книжка«. Станиславів, 1921, № 2, стор. 8—9.

220. *Грушевський, Михайло*: Драгоманів в політичній і національній розв'язці українства. (Памяти 25-літніх роковин смерті Драгоманова). »Борітеся — Поборете«. (Журнал). Відень, 1920, № 5, стор. 1—5.
- *221. *Довбищенко, Я.*: Михайло Петрович Драгоманов. Видання ? Харків, 1918, 16°, 16 стор.
222. *Д[онцов]. Д[митро]*: Драгоманов і ми. (Стаття). »Літер. Наук. Вістник«. Львів, 1923, кн. III, стор. 260—267.
- Рецензія: »Визволення«. Місячник. Відень - Прага, 1923, № 3, стор. 61.
223. *Д[орошенко], В[олодимир]*: М. Драгоманів, (1841—1895). (З приводу двадцятилітньої смерті). »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1915, № 21/22.
224. *Дорошенко, Володимир*: Михайло Драгоманів. (З нагоди обходу 25-ліття його смерті). »Вперед«. Львів, 1920, № 284—285.
225. *Драгоманів, М[ихайло]*: Автобіографія. Переклад І. Ланового. Видавниче Т-во »Криниця« у Києві. Київ, 1917, 16°, 59 + 5 стор.
- Рецензія: Єфремов, Євгеній: »Книгарь«. Київ, 1918, № 5, стор. 260.
226. *Єфремов, Євгеній*: Один з нездійснених плянів Драгоманова. (Замітка). »Наше Минуте«. Київ, 1918, № 3, стор. 134—136.
227. *Леткий, Богдан*: Михайло Драгоманів. (Стаття з портретом). »Базар«. Місячник. Нью-Йорк, 1921, № 5, стор. 11—14.
228. *Лозинський, М[ихайло]*: Михайло Драгоманов. (Біографія з портретом). »Робітничий Календар« на 1918 р. Вінніпег, 1918, стор. 71—74.
229. *Лозинський, Михайло, Др.*: Українське національне пи-
танне в творах М. Драгоманова. З нарисом про життє й діяльність М. Драгоманова. Політична Бібліотека. Накладом Видавництва. [Відень], 1915, 8°, 109 + (3) стор.
230. *Овсянико-Куликовський, Д.*: Михайло Петрович Драгоманов. »Наше Минуте«. Київ, 1918, № 2, стор. 50—57.
231. *Рибчин, Іван*: Чим є Мих. Драгоманів для української молодіжї? (З нагоди 25-літ. річницї смерті). »Молоде Життя«. Відень, 1921, № 1, стор. 3—8.
232. *Рудницький, Ф.*: Михайло Драгоманів. »Житє«. Орган просв. молод. серед. шкіл. Львів, 1914, № 2, стор. 34—41.
233. *Свенціцький, П[ляріон], Др.*: Драгоманов і Галиччани. Видання »Національного Музея«. Львів, 1922, 8°, 16 стор.
234. *Труш, Іван*: Михайло Драгоманов. Спомин. »Діло«. Львів, 1917, № 88 (9.340).
235. *Шаповал, Мик[ита]*: Соціалістичний світогляд М. П. Драгоманова. »Борітеся — Поборете!« Відень, 1920, № 5 стор. 15—36.
236. Федір Вовк. [Некрольоґ з портретом]. Календар Т-ва »Просвіта« на 1920 р. Львів, 1919, стор. 349—351.
237. Федір Вовк. [Некрольоґ з портретом]. »Хроніка Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1918, № 60—62, стор. 120—125.
238. Хведір Кіндратович, Вовк. [Некрольоґ]. »Наше Минуте«. Київ, 1918, № 2, стор. 141—143.
239. Памяти Хведора Вовка. »Вістник політики, літератури й життє«. Відень, 1918, № 212, стор. 437—438.
240. *Стебницький, П[етро]*: Проф.

Хв. Вовк. [Некрольог]. »Книгарь«. Київ, 1918, № 11, стор. 617—622.

241. *Стебницький, Петро*: Спомини про Хв. К. Вовка. [З портретом]. »Наше Минуле«. Київ, 1918. № 2, стор. 143—148.

242. *Дорошенко, Володимир*: Орест Левицький. [Біографія з портретом]. Календар Т-ва »Просвіта« на 1923 р. Львів, 1922, стор. 203—204.

243. *Багалій, Дмитро*, акад.: Олександра Яковлевна Єфименкова. (1848—1918). (Оцінка її наукових праць). »Записки Історично-філологічного Відділу Укр. Акад. Наук«. Київ, 1919, кн. I, стор. 104—113.

244. *Данилевич, В. проф.*: О. Я. Єфименкова. [Некрольог]. »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 3, стор. 105—110.

245. До вбивства О. Я. Єфименко. [Стаття]. »Трибуна«. Київ, 1919, № 16.

246. О. Я. Єфименко. [Некрольог]. »Нова Рада«. Київ, 1919, № 1.

247. *Сфремов, Сергій*: Світоч єднання. [Про О. Я. Єфименко]. »Нова Рада«. Київ, 1919, № 3.

248. *Русова, Софія*: О. Я. Єфименко. [Стаття]. »Трибуна«. Київ, 1919, № 21.

249. *Якименко, М.*: О. Я. Єфименко. [Некрольог]. »Трибуна«. Київ, 1919, № 16.

250. *Леткий, Богдан*: Микола Аркас. [Біографія з портретом]. Див.: *Аркаса, Мик.*: Історія України. Київ-Ляйпці, [1921]. стор. 3—6.

251. Дмитро Яворницький. [Біографія]. »Хроніка Наук.

Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1918, № 60/62, стор. 50—53.

252. *Гаркуша, Д.*: Професор Михайло Грушевський. [З нагоди ювілею]. »Розвага«. Фрайштадт. 1916, № 44.

253. *Г. В.*: Професор Михайло Грушевський. [Біографія з портретом]. »Просвітний Листок«. Вецяяр, 1916, № 34.

254. *Герасимчук, Василь*: Михайло Грушевський як історіограф України. Написав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1922. Том СХХХІІІ, стор. 1—26.

255. *Г. Омелько*: Обриси діячів. I. Михайло Грушевський. [З портретом]. »Універсальний Журнал«. Київ, 1918, № 1, стор. 8—9.

256. *Голуб, М.*: Характеристика проф. М. Грушевського в »Шляхах«. (Відповідь на статтю Марміта). »Вістник Драгоманівської Організації«. [Львів], 1918. Випуск IV, стор. 13—15.

257. Михайло Грушевський. [Біографія з портретом]. »Робітничий Календар« на 1918 р. Вінніпег, 1918, стор. 87—88.

258. Михайло Грушевський — голова Української Центральної Ради. Видавниче Т-во »Криниця« у Києві. Київ, 1917, 16^о, 30+(2) стор. + портрет.

Рецензія: Лоський, К[ость]: »Книгарь«. Київ, 1918, № 7, стор. 401—402.

259. *Дорошенко, Володимир*: Історія України проф. М. Грушевського. [Стаття]. »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1916, № 67 (127), стор. 781—783.

260. [*Дорошенко, Володимир*]: Проф. Михайло Грушевський. [З портретом]. »Вістник Союзу

Визволення України». Відень, 1916, № 67 (127), стор. 777—780.

261. *Кордуба, М[ирон], Др.*: Грушевський про «нашу політику». [Стаття]. »Вістник Союзу Визволення України». Відень, 1916, № 127 (67), стор. 786—787.

262. *Кордуба, М[ирон], Др.*: Приїзд проф. Грушевського до Львова. (Особисті спомини). »Вістник Союзу Визволення України». Відень, 1916, № 68 (128), стор. 795—796.

263. *Магніт, Богдан*: Сучасні українські політики. Всеукраїнець. (Спроба характеристики проф. Михайла Грушевського). »Шляхи». Журнал. Львів, 1917, № 5/8, стор. 362—376.

264. Професор Михайло Грушевський. [З нагоди ювілею]. »Вільне Слово». Зальцведель, 1916, № 44.

265. Ювілей історика України. З нагоди 58-літи уродин проф. Михайла Грушевського. »Діло». Львів, 1916, № 298 (9.205).

266. Ювілей Михайла Грушевського. »Українське Слово». Львів, 1916, № 299 (470).

267. Михайло Зубрицький. [Некрольог]. »Хроніка Наук. Т-ва ім. Шевченка». Львів, 1920, № 63/64, стор. 56—59.

268. *Козловська, В.*: Памяти В. В. Хвойки. [Стаття]. »Україна». Наук. трьохмісяч. Київ, 1914, кн. IV, стор. 49—55.

269. *Е[рнст], Ф[едір]*: Вадим Львович Модзалевський. (1873

—1920). [Некрольог]. »Збірник Секції Мистецтв». Київ, 1921. Збір. I, стор. 132—133.

270. *Зайцев, П[авло]*: В. Л. Модзалевський. [Некрольог]. »Воля». Тижневик. Відень, 1921. Том I. № 11, стор. 512—514.

271. Гіядор Стрипський, Др. [Біографія]. »Хроніка Наук. Т-ва ім. Шевченка». Львів, 1920, № 63/64, стор. 41—42.

272. *Голубець, Микола*: Кость Широцький. Причинки до історіографії українського мистецтва. »Життя і Мистецтво». Львів, 1920, № 2, стор. 55—59.

273. *Середа, А.*: Кость Віталієвич Широцький. [Некрольог]. »Збірник Секції Мистецтв». Збір. I. Київ, 1921, стор. 126—130.

274. Др. Богдан Барвінський. [Біографія]. »Хроніка Наук. Т-ва ім. Шевченка». Львів, 1918, № 60/62, стор. 48—49.

275. Іван Джиджора. [Некрольог з портретом]. »Хроніка Наук. Т-ва ім. Шевченка». Львів, 1920, № 63/64, стор. 54—56.

276. Володимир Гребеняк. [Некрольог з портретом]. »Хроніка Наук. Т-ва ім. Шевченка». Львів, № 60/62, стор. 127—129.

277. *К., І.*: Володимир Гребеняк. [Некрольог з портретом]. Календар Т-ва »Просвіти» на 1916 р. Львів, 1916, стор. 155.

4. Наукові організації.

А) Академія Наук.

278. Всеукраїнська Ака-

демія Наук: Звідомлення за 1921 рік. Видавництво Української

Молоді. [Друковано в Ляйпцігу]. Берлін, 1923, 8°, 76 стор.

Рецензії: 1) Кривецький, Ів[ан]: „Діло“. Львів, 1923, № 71 (9.952); — 2) С. В.: „Нова Україна“. Прага, 1923, № 7/8, стор. 335—336.

279. *Дорошенко, Дмитро*: Українська Академія Наук у Києві й її праця в 1919 році. [Інформаційна стаття]. »Воля«. (Тижневик). Відень, 1920. Том I. № 10, стор. 470—477.

280. *Кривецький, Іван*: На сторожі української культури. »Діло«. Львів, 1923, № 71 (9.952).

З приводу „Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук за 1921 рік“. Див. під ч. 278.

281. *Кривецький, Іван*: Українська Академія Наук у Києві. »Літер.-Наук. Вістник«. Львів, 1922, кн. V, стор. 139—149; кн. VI, стор. 251—257; кн. VII, стор. 63—71; кн. VIII, стор. 154—163.

282. Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. Київ, 1919, 8°, 25+(1) стор.

283. Українська Академія Наук. (Хроніка). »Наше Минувле«. Київ, 1918, № 3, стор. 137—139.

Б) Наукові Товариства.

284. *Гнатюк, Володимир*: Важні роковини. З приводу 25-літньої діяльності Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. »Діло«. Львів, 1917, № 59 (9.311).

285. *Гнатюк, Володимир*: Наукове Товариство імени Шевченка. З нагоди 50-ліття заснування. (1873—1923). Накладом Наук. Т-ва ім. Шевченка. Львів, 1923, 16°, 15 стор.

Передрук з „Діла“, Львів, 1923, № 59.

286. *Дорошенко, Володимир*: Наукове Товариство імени Шевченка у Львові. (1873—1892—

1912 pp.) Складом і коштом Товариства. Київ-Львів, 1913 (1914), 8°, 88 стор.

Рецензія: Петлюра, С.: „Українська Жизнь“. Москва, 1914, № 8/10, стор. 106—107.

287. *Дорошенко, Володимир*: Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. [Історія товариства]. »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1916, № 67 (127), стор. 783—785.

288. Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Накладом Наук. Т-ва ім. Шевченка. (Звідомлення з діяльності).

Вин. I. Р. 1914. Ч. 57. Львів, 1914, 8°, 63 стор.

Вип. II—III. Р. 1914. Ч. 58—59. Львів, 1914, 8°, 55 стор.

Ч. 60—62. Справоздане за час від 1/7 1914—1/7 1918. — Львів, 1918, 8°, 163 стор.+20 портретів в тексті.

Ч. 63—64. Звідомлення за час від 1/7 1918 до кінця 1920 р. Львів, 1920, 8°, 113+1 стор.+3 портрети в тексті.

289. *Дорошенко, Володимир*: Українське Наукове Товариство в Києві. [Історія товариства]. »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1916, № 67 (127), стор. 785—786.

290. Хроніка Українського Наукового Товариства за 1916 рік. [Замітки]. »Україна«. Наук. трьохмісяч. Київ, 1917, кн. I/II, стор. 141—142.

В) Архіви.

291. *Грушевський, Олександр, проф.*: Архівні справи. [Стаття]. »Відродження«. Київ, 1918, № 204.

292. *Клименко, П.*: Архівна справа на Україні. »Україн-

ська Старовина». Камянець на П., 1919, № 1, стор. 2.

293. *М. О.*: В справі українського воєнного архіва. »Діло«. Львів, 1916, № 14 (8.913).

294. *Обідний, М[ихайло]*: Військово-архівна справа на Україні. »Українська Старовина«. Камянець н. П., 1919, № 1, стор. 3—5.

295. *Січ[инський]. В.*: До питання про Архів Української Преси. »Слово«. Камянець н. П., 1920, № 21.

296. *Біляшевський, М.*: Справа наших архівів. »Боротьба«. Київ, 1918, № 36.

297. *Єфремов, Сергій*: Доля жандармської спадщини. Замісьць звідомлення. »Нова Рада«. Київ, 1919, № 12.

298. [*Єфремов, Сергій*]: Жандармські архиви. »Наше Минуле«. Київ, 1919, № 3, стор. 145—146.

299. *Перети, В[олодимир]*: Тройчанський Архів. »Україна«. Наук. трьохміс. Київ, 1914, кн. III, стор. 56—65.

Дпв. також: 1) »Наше Минуле«. Київ, 1918, Нр. 1, 2 і 3 (Хровіка); — 2) »Україна«. Київ, 1914, Нр. 1—4; 1917, Нр. 1—2; — 3) »Українська Старина«. Камянець н. П., 1919, Нр. 1; — 4) »Шляхи Мистецтва«. Київ, 1919—1923, Збірники I—V.

Г) Бібліотеки.

300. *Биковський, Л[евко]*: Національна Бібліотека Української Держави. »Українська Трибуна«. Варшава, 1921, № 145 і 146.

301. *Биковський, Л[евко]*: Національна Бібліотека Української Держави. (1918—1921). Видання Союзу Українських студентів-емігрантів у Польщі. Щипорно. (Польща), 1922, 16°, 18 стор.

Друковано 250 примірників.

302. *Биковський, Л[евко]*: Національна Бібліотека Української Держави. (1918—1921). Видавництво »Українське Книгознавство«. Берлін, 1922, 16°, 15 стор.

Рецензія: Морозенко, І.: »Книжка«. Станіславів, 1923, Нр. 1/5, стор. 21.

303. *Биковський, Л[евко]*: Національна Бібліотека Української Держави. (1918—1921). В-во »Українське Книгознавство«. Берлін, 1923, 8°, 16 стор.

304. *Биковський, Л[евко]*: Національна Бібліотека Української Держави. (1918—1921). В-во »Українське Книгознавство«. Книгозбірня Українського Бібліографічного Мікроба. Ч. 1. Берлін, 1923, 8°, 40 стор.

305. *Биковський, Л[евко]*: Українська Національна Бібліотека в Києві. »Українська Старовина«. Камянець н. П. 1919, № 1, стор. 3—4.

306. Від Тимчасового Комітету для заснування Національної Бібліотеки Української Держави в Києві. Київ, 1918, 16°, 24 стор.

307. *Кревецький, І[ван]*: Національна Бібліотека Української Держави у Києві 1921 р. (Зі звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1921 р.). »Українське Книгознавство«. Збірник 3. Подєбряди. 1922, стор. 3—4.

308. *Меженко-Іванів, Юрій*: Всенародня Бібліотека України. »Вісти Київського Губ. Рев. Комітету«. Київ, 1921, № 85 (330).

309. *Меженко-Іванів, Юрій*: Книжна палата. »Україна«. Київ, 1919, № 13.

310. *Возняк, Михайло*: Українська Національна Бібліотека у Львові. »Діло«. Львів, 1915, № 112 (8.881).

311. *Дорошенко, Володимир*: Стан бібліотеки [Наукового Т-ва ім. Шевченка] в рр. 1914—1920. (Звідомлення). »Хроніка Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1920, ч. 63—64, стор. 70—79 і окремо: 8°, 32 стор.
312. *К[ревецький], І[ван]*: Бібліотека Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові. »Діло«. Львів, 1923, № 130 (10.011), № 131 (10.012).
313. *Кревецький, Іван*: Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Накладом Наук. Тов. ім. Шевченка. Львів, 1923, 16°, 15 стор.
314. *Барвінський, Богдан, Др.*: Бібліотека і музей Народнього Дому у Львові, 1849—1919. Львів, 1920, 8°, 23 + (1) стор.
315. *Свенціцький, Іляріон, Др.*: Бібліотека Національного Музею у Львові. »Книгарь«. Київ, 1918, № 6, стор. 308—314.
316. *Шураг, Василь, Др.*: Ossolineum. З нагоди 100-тих роковин засновання. »Світ«. Львів, 1917, № 1, стор. 5—7.
317. *Биковський, Левко*: Бібліотека Лозоватського Т-ва »Просвіта«. Літопис Гром. Б-ки Лозов. Т-ва »Просвіти«. Лозоватка на Звиногородщині, 1921, № 1.
318. *Карпович, Василь, Др.*: На тему бібліотечного знаку. »Українське Слово«. Львів, 1918, № 18 (813) і № 19 (814).
- Г) Музеї.
319. *Біляшевський, М.*: Бережіть рідну старовину! (Відозва). »Нова Рада«. Київ, 1917, № 10.
320. *Біляшевський, М.*: Наші національні скарби. [Про українські музеї]. »Шлях«. Київ, 1917, № 9/10, стор. 85—97. Також окремою брошурою п. з.:
— Наші національні скарби. Видавництво »Шлях«, № 9/10. Київ, 1918, 8°, 15 + (1) стор.
Рецензія: Дорошенко, Дмитро]: »Книгарь«. Київ, 1918, № 7, стор. 406—407.
321. *Біляшевський, М.*: Про польський музей на Україні. »Нова Рада«. Київ, 1917, № 52.
322. *Благодір, О.*: З мартирології української старовини. »Українська Старовина«. Камянець н. П., 1919, № 1, стор. 1—2.
323. *Волох, С.*: Музейна справа на Україні. »Українська Трибуна«. Варшава, 1921, № 100.
324. *Г. В.*: Товариство охорони української старовини у Львові. »Ілюстрована Україна«. Львів, 1914, № 3, стор. 47—48.
325. *Гордійв, Юра*: Памятки минулого. [Про старинні пам'ятники]. »Боротьба«. Київ, 1918, № 24.
326. *Залозецький, Володимир, Др.*: Задачі консерваторської праці для охорони пам'яток мистецтва на Підкарпатській Русі. »Науковий Збірник Т-ва Просвіта«. Ужгород, 1922. Річ. I, стор. 112—123 і окремою відбиткою.
327. *К[ревецький], І[ван]*: За зворот зрабованих історичних пам'яток. »Діло«. Львів, 1917, № 131 (9.383).
328. *Назарійв, Олекса*: Де-що про музеї. Календар Т-ва »Просвіта« на 1914 р. Львів, 1914, стор. 115—118.
329. Памятки мистецтва

й старовини. (Хроніка). »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 2, стор. 206—214.

330. Про знищені пам'ятки старовини й мистецтва на Україні. (Повідомлення). »Українська Старовина«. Кам'янець н. П., 1919, № 1, стор. 8—9.

331. *Свенціцький, Гляріон*: Дещо про церковну старовину. [Львів, 1918], 8°, 16 стор.

332. *Свенціцький, Гляріон*: Про музеї та музейництво. (Нариси і замітки). [Видання автора]. Львів, 1920, 8°, 80 стор. + 12 ілюстр.

Рецензії: 1) Волох. С.: »Українська Трибуна«. Варшава, 1921, № 100; — 2) Голубець, Микола: »Громадська Думка«. Львів, 1920, № 21; — 3) Дорошенко, Дмитро: »Воля«. Відень, 1920, Том II, № 1, стор. 42; — 4) A[ntoniewicz], W[łodzimierz]: »Wiadomości Archeologiczne«. Варшава, 1922. Том VII, стор. 180.

333. *Ладизенко, К. і Степовий, В.*: Наші музеї. [Огляд]. Календар Благодійного Т-ва на 1917 р. Київ, 1917, стор. 146—150.

334. Музеї [на Україні]. (Хроніка). »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 2, стор. 201—206.

335. Музеї [на Україні]. (Хроніка). »Україна«. Наук. трьохмісяч. Київ, 1914, кн. I, стор. 149—156.

336. *Благодір, Ол[ександр]*: Державний військово-історичний музей [в Кам'янці н. П.]. »Галицький Голос«. Кам'янець, 1919, № 5.

337. *Свенціцький, Гл[яріон]*: Українська старовина в Київській Церковно-Археологічній Музеї. (Звідомлення). »Записки Історичної і Філадельфійської Секції Укр. Наук.

Т-ва. Київ, 1918, № XVII, стор. 87—91.

338. Каталог Першої Виставки Української Старовини. Видання Комітету Виставки. Лебедин, 1918, 8°, 20 стор.

339. *С. О.*: В справі об'єднання чернігівських музеїв. (Стаття). »Боротьба«. Чернігів, 1919, № 6.

340. *Яворницький, Д. І.*: Народній Музей в Катеринославі. [Стаття]. »Червоний Шлях«. Журнал. Харків, 1923, № 3, стор. 153—161.

341. *Коломийченко, Хведір*: Музей імени П. Куліша загинув. (Допись з російської України). »Діло«. Львів, 1914, № 11.

342. Відкриття »Українського Національного Музею ім. Т. Шевченка« [у Львові]. »Українська Думка«. Львів, 1920, № 25.

343. *Гребеняк, Володимир*: Музей Наукового Товариства імени Шевченка в 1913-тім році. »Діло«. Львів, 1914, № 38 (8.584).

344. *Полянський, Ю[рій]*: Стан музею в 1914—1920 рр. [Наук. Т-ва ім. Шевченка]. »Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка«. Львів, 1920, ч. 63/64, стор. 102—113.

345. *Труш, Іван*: Український Національний Музей ім. Шевченка у Львові. »Український Вістник«. Львів, 1921, № 37—39, 61, 64, 67.

346. *Гребеняк, Володимир*: Національний Музей. [3 ілюстр.].

»Ілюстрована Україна«. Львів, 1914, № 1, стор. 2—4.

347. *Свенціцький, Ляріон*: Завдання і потреби Національного Музея. »Нива«. Львів, 1922, № 1, стор. 12—16.

348. *Свенціцький, Ляріон*: Національний Музей. [Звідомлення за 1914 р.]. »Діло«. Львів, 1914, № 84 (8.631).

349. *Свенціцький, Ляріон*: Національний-Музей у Львові. [Звідомлення за 1913 р.]. — Календар Т-ва »Просвіта« на 1914 р. Львів, 1914, стор. 119—122.

350. *Свенціцький, Ляріон*: Національний Музей у Львові. За час війни. »Діло«. Львів, 1918, № 158 (9.718).

351. *Свенціцький, Ляріон*: Національний Музей у Львові. [За 1919]. »Громадська Думка«. Львів, 1920, № 172.

352. *Свенціцький, Ляріон*: Національний-Музей в 1920 р. »Український Вістник«. Львів, 1921, № 8.

353. *Свенціцький, Ляріон*: Національний Музей у Львові в 1921 р. »Вперед«. Львів, 1922, № 6—7.

354. *Свенціцький, Ляріон*: Національний Музей в 1922 р. »Земля і Воля«. Львів, 1923, № 4—8.

355. *Свенціцький, Ляріон*: Український Національний Музей. [Інформаційна стаття]. »Діло«. Львів, 1918, № S1 (9.641).

356. *Залозецький, Володимир, Др.*: Музеї та охорона пам'яток на Підкарпатській Україні. »Літер.-Наук. Вістник«. Львів, 1923, кн. IV, стор. 331—337.

357. *Залозецький, Володимир, Др.*: Національний Музей в Ужгороді. »Русинь«. Ужгород, 1923, № 24.

358. *Новаковський, М[ихайло]*. Др.: Національний музей и бібліотека Подкарпатської Русі. Календарь »Просвіты« на 1923 р. Ужгород, 1922, стор. 65—67.

5. Геральдика. Сфрагістика. Нумізматика. Хронологія.

А) Геральдика.

359. *Верниволя, Василь*: Наш національний герб і наш національний колір. [Стаття]. »Розвага«. Календар полонених на 1916 р. Фрайштадт, 1917, стор. 50—53.

360. *Грушевський, Михайло*: Український герб. »Народня Воля«. Київ, 1917, № 153.

361. *Дзиковський, Василь*: Герб України. »Світ«. Літер.-мист. журнал. Львів, 1917, № 8, стор. 129—138 і окремою відбиткою п. з.: — Герб України. Видання Арт. Горстки і Пресової Кватири У. С. С. в полі. Під редакцією Миколи Го-

лубця. III. Львів, 1917, 16^о, 32 стор. + 14 ілюстр. в тексті.

Рецензія: Різниченко, В[асиль]: »Шлях«. Журнал. Київ, 1918, № 3, стор. 53—59.

362. *К. Леонід*: В справі герба України. [Стаття]. »Шлях«. Журнал. Київ, 1918, № 2, стор. 33—40 і окремою відбиткою п. з.: — В справі герба України. Видавництво »Шлях«. № 18. [Київ], 1918, 8 стор.

Рецензія: Різниченко, В[асиль]: Шлях. Київ, 1918, № 3, стор. 53—59.

363. *Кривякевич, Іван, [Др.]*: Герб України. [3 ілюстр.]. Календар Т-ва »Просвіта« на 1914 р. Львів, 1913, стор. 126—131 і окремою відбиткою п. з.:

— Герб України. »Просвіті Листки«. № 36. Накладом Т-ва »Просвіта«. Львів, 1914, 8^о, 16 стор.

Рецензія: Юшишин, Іван: „Учитель“. Львів, 1914, № 5/6, стор. 186—187.

364. *Модзалевський, В. і Нарбут, Г.*: До питання про державний герб України. »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 1, стор. 119—128.

365. *Назарук, Осип, Др.*: Формальні проблеми української державности. Герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги. Видавництво »Вернигора«. Київ, 1918, 16^о, 32 стор.

Друковано 12.000 примірників.

366. *Пачовський, Василь*: Герб українського народу. [З ілюстраціями]. »Український Скіталець«. Відень, 1923, № 7 (29), стор. 41—43.

367. Питання про державний герб України. (Хроніка). »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 3, стор. 141.

368. *Різниченко, В[асиль]*: Герб України. »Шлях«. Журнал. Київ, 1918, № 3, стор. 53—59.

369. *Різниченко, Вас[иль]*: Герб України (в справі українських національних емблемів). [Видання автора]. Звенигородка, 1917, 8^о, 15 стор.

Рецензія: Волох, С.: „Книгарь“. Київ, 1917, № 4, стор. 198.

370. *Цегельський, Льонгін, Др.*: До питання українського державного гербу. »Українське Слово«. Львів, 1918, № 11 (806), № 12 (807), № 14 (809), № 15 (810) і № 16 (811).

371. *Різниченко, Вас[иль]*: Національний колір України. (Жовто-блакитна барва). 2-ге видання. [Видання автора]. [Звенигородка], 1917, 16^о, 15+(1) стор.

372. *Скотинський, Тадей*: Український прапоронаціонально-державних красках. Календар Т-ва »Просвіти« на 1923 р. Львів, 1922, стор. 91—92.

373. *Скотинський, Тадей*: Українські національно-державні відзнаки. (Автореферат). »Історичний Вістник«. Літогр. журнал. Львів, 1923, № 2/3, стор. 20—22.

374. *Ш[ироцький], К[ость]*: Наш прапор. Календар Благодійного Т-ва на 1918 р. Київ, 1918, стор. 23—28.

375. *[Широцький, Кость]*: Наш прапор. Видання Центрального Видавничого Бюро. Київ, 1919, 8^о, 7+(1) стор.

376. *Ш[ироцький], К[ость]*: Наш прапор. [Історична замітка]. Календар Т-ва »Просвіти« на 1922 р. Львів, 1921, стор. 31—32.

377. *Благодір, О.*: Українські клейноди. [Стаття]. »Військово-Науковий Вістник«. Літогр. журнал. Київ, 1918, № 4/9, стор. 58—65.

378. *Кревенський, Іван*: З історії української старовини. І. Доля галицьких королівських інсигній. »Українська Старовина«. Камянець н. П., 1919, № 1, стор. 6—7.

Б) Сфрагістика.

379. *Кривякевич, Іван, Др.*: З козацької сфрагістики. Подав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Том СХХІІ/СХХІV, Львів, 1917, стор. 1—16+6 таблиць. Також окремою відбиткою п. з.:

— З козацької сфрагістики. Подав... (Відбитка з »Записок Наук. Тов. ім. Шевченка«). Львів, 1917, 8^о, 16 стор.+6 таблиць.

Рецензія: Модзалевський, В.: „Книгарь“. Київ, 1918, № 14, стор. 852—854.

В) Нумізматика.

380. *Грушевський, Михайло*: Українська гривня. »Вістник політики, літератури й життя«. Відень, 1918, № 14, стор. 211—212.

Передрук: »Діло«. Львів, 1918, № 71 (9.631).

381. *Шугаєвський, В.*: До питання про грошовий обіг та монету на Лівобережній Україні XVII в. (Відповідь Єв. Онацькому). »Наше Минуле«. Київ, 1919, № 1/2, стор. 229—232.

382. Гроші Української Держави 1917—1920 рр. Друкарня Ставропигійського Інституту. Львів, 1923, 16, 8 нум. стор.+25 грошевих значків.

Г) Хронологія.

383. *Дзерович, Юліян, о.*: Справа зміни календаря. Історичний огляд. »Нива«. Львів, 1916, № 4, стор. 205—210; — № 5, стор. 269—279; — № 6, стор. 326—336; — № 7/8, стор. 377—384; — № 9/10, стор. 448—465.

384. Історичні відомости про календар. Християнський Календар »Місіонара« на 1922 р. Жовква, 1921, стор. 28—32.

385. Календар. [Стаття]. »Український Голос«. Перемишль, 1919, № 13.

386. *Томашиівський, Степан, Др.*: Реформа календаря і церкви. Слово до прихильників і противників Григоріанського числення часу. »Діло«. Львів, 1916, № 120 (9.019)—123 (9.022).

II. Історія України.

6. Загальні курси і збірки.

387. *Андрієнко, В.*: Огляд бурвалщини Українського Народу. Перепис... Видавництво »Маруся«. Львів, 1921, 16°, 88 стор.+40 ілюстр.+3 карти.

388. *Арборе, Замфір, проф.*: Український народ. [Огляд з історії]. »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1915, № 7/8, стор. 3—5.

389. *Аркас, Микола*: Історія України. З малюнками. Написав... Третє видання [під ред. проф. Богдана Лепкого]. Українська Накладня, Київ-Ляйпціг. Печатано в типографії К. Г. Редера в Ляйпцігу. Київ-Ляйпціг, [1921], 8°, 684 стор.+387 ілюстр. в тексті+портрет автора.

Рецензія: Дорошенко, Володимир: »Літер.-Наук. Вістник«. Львів, 1922, кн. III, стор. 278—280.

390. *Барвінський, Богдан, Др.*:

Історія українського народу. Написав... Друге, поправне і доповнене видане. (З 57 образками і 2 картами). Накладом Книгарні А. Бардаха. Львів, 1922, 8°, 140 стор.

Та сама публікація вийшла рівночасно під другим наголовком:

— Оповідання з рідної історії. Історія українського народу. Написав... Друге, поправне і доповнене видане. (З 57 образками і 2 картами). Накладом Книгарні А. Бардаха. Львів, 1922, 8°, 140 стор.

391. *Барвінський, Богдан, Др.*: Коротка історія українського народу. Написав... З 21 образками і 1 картою. Накладом Книгарні А. Бардаха. Львів, 1922, 16°, 126 стор.

392. *Барвінський, Олександр*: Боротьба за волю і самостійність України. Кален-

дар Т-ва »Просвіта« на 1917 р. Львів, 1916, стор. 76—90 і окремою відбиткою п. з.:

— Боротьба за волю і самостійність України. »Просвітні Листки«. Ч. 40. [Львів, 1917], 16°, 24 стор.

393. *Білецький, Василь*: Українська літопись. [Хронологія]. Календар »Вістий з Запорожжя« на 1914 р. Львів, 1914, стор. 34—37.

394. *Ванькевич, Ксенофонт, свящ.*: Хто ми і від кого походим? Коротенький історичний огляд минулого життя українського народу. Уложив... Проскурів, 1917, 16°, 70 + (2) стор.

395. *Верхола, Т.*: Наше минуле і сучасне. Видання Проскурівської »Просвіти«. Проскурів, 1917, 16°, 46+2 стор.

396. *Галуциньський, І[ван]*: Коротка історія українського народу. Переповів... Накладом Українського Інформаційного Бюро. Тернопіль. 1919, 16°, 31+(1) стор.

397. *Г[алуциньський], М[ихайло]*: Коротка історія України. (Для молоденьких читачів розповіді М. Г.). [З ілюстр.]. »Світ Дитини«. Львів, 1920. № 2, стор. 3—5; — № 4, стор. 2—3; — № 5, стор. 37—38; — № 6, стор. 51—52; — № 7, стор. 71; — № 9, стор. 114—117.

Стаття недокинчена друком.

398. *Ганько, Тарас*: Історія українського народу. (Короткий нарис). Друкарня Губернського Земства. Київ, 1918, 8°, 35 стор.

399. *Григорій-Наш*: Історія України виложена народніми думами та піснями. Випуск І. Часи доісторичної і княжої доби. Видання Міністерства Преси й Інформацій У. Н. Р. Ч. 76. Камянець н. П., 1919, 8°, 16 стор.

400. *Григорій-Наш*: Історія України виложена народні-

ми думами та піснями. Випуск 2. Козаччина. Видання Міністерства Преси й Інформації У. Н. Р. Ч. 77. Камянець н. П., 1919, 8°, 17—32 стор. (?).

Примірник, що є у Бібліотеці Наук Т-ва ім Шевченка у Львові, має тільки 32 стор.; текст вривається на недокинченому рядку.

401. *Григорій-Наш*: Історія України в народніх думках та піснях. Видання Т-ва »Криниця«. Київ, 1918, 8°, 174+(2) стор. (Друк. 10.000 прим.).

Рецензії: 1) Грушевський, Ол[ександр]: »Наше Минуле«. Київ, 1919, № 3, стор. 170—171. 2) Ол. Ол.: »Літер.-Наук. Вістник«. Київ, 1919, № 2, стор. 239.

402. *Григорій-Наш*: Історія українського народу. Підручник для вищих початкових шкіл та перших класів гімназії. Видавниче Т-во »Час«. Київ, 1919, 8°, 340 стор.

403. *Григорій-Наш*: Хто ми й що нам робить. [Коротенька історія України]. (Видання) Інформаційного Бюро Київського Губерніяльного Земства. [Київ, 1917]. 16°, 32 стор.

404. *Грінченко, Борис*: Коротка історія України. Видання 6-те. »Діточа Читанка«. Ч. 4. Видавництво »Бистриця«. Станіславів, 1920, 16°, 71+(1) стор.

Це та сама публікація, що й під числом 405, тільки під зміненним наголовком.

405. *Грінченко, Борис*: Як жив український народ. [Видання 3-те]. Видавниче Т-во »Просвіта«. Катеринослав, 1917, 16°, 48 стор.

— [Видання 4-те]. Українське Видавництво в Катеринославі, № 21. Катеринослав, 1917, 16°, 48 стор.

— Видання 5-те. Видання Т-ва »Криниця«. Київ, 1917, 16°, 48 стор.

Рецензія: Павловський, М.:

„Книгарь“. Київ, 1918, № 1, стор. 12—13.

— Видання 6-те, — див. під числом 405.

— Видання 7-ме. Видання Т-ва »Криниця«. Київ, 1918, 16^о, 48 стор.

— Видання 8-ме. Видання (?).

— Видання 9-те, п. з.: Як жив український народ. (Коротка історія України). Написав... Видання »Книжки пам'яті Насті Грінченко«. № 1. Київ, 1918, 16^о, 48 стор.

— Видання 10-те, (з ілюстраціями). Видавниче Т-во »Друкарь«. Київ, 1918, 8^о, 64 стор.

406. *Грушевський, Михайло*: Звідки пішло Українство і до чого воно йде. [Видання автора]. Київ, 1917, 8^о, 16 стор.

— Друге видання. Київ, 1917, 8^о, 16 стор.

407. *Грушевський, Михайло*: З політичного життя Старої України. Розвідки, статі, промови. [Видання автора]. Київ, 1918, 8^о, 126 стор.

Зміст: 1. Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці, стор. 3—30; — 2. Галицьке боярство XII—XIII століття, стор. 31—49; — 3. Хмельницький і Хмельницщина, стор. 50—77; — 4. 250 літ, стор. 78—83; — 5. Богданові роковини, стор. 84—88; — 6. Виговський і Мазепа, стор. 89—101; — 7. Шведсько-український союз 1708, стор. 102—116; — 8. „Мазепинство“ і „Богданівство“, стор. 117—126.

*408. *Грушевський, Михайло*: З старого і нового. Збірка статей. [Видання автора]. Київ, 1918, 8^о, ? стор.

Зміст: 1. Байда Вишневецький в поезії й історії; — 2. Український рух на схід; — 3. Про що мріяли наші діди; — 4. Барська шляхта; — 5. Вихрест Олександр; — 6. Капніст в Берліні; — 7. Мазепинець 1820-их рр.

409. *Грушевський, Михайло*: Ілюстрована історія України.

[Видання 3-тє]. Київ, 1917, 8^о, 544 стор. + 410 малюнків у тексті.

— Видання 4-те, п. з.: Ілюстрована історія України. Написав... [Видання автора]. Київ, 1917, 8^о, 544 стор. + 410 малюнків у тексті.

Рецензія: [Королів, Василь]: „Книгарь“, Київ, 1917, № 1.

— [Видання 5-тє], п. з.: Ілюстрована історія України. П'ятдесят восьма тисяча. [Видання автора]. Київ, 1918, 8^о, 576 стор. + 426 ілюстр. в тексті.

— [Видання 6-тє], п. з.: Ілюстрована історія України. Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України »Дніпросоюз«. Київ-Відень, 1921, 8^о, 576 стор. + 423 ілюстр.

Рецензії: 1) Антонович, Д[митро]: „Книга“. (Бібліогр. журнал). Відень, 1921, № 1, стор. 17—18; — 2) Дорошенко, Володимир: „Літер.-Наук. Вістник“, Львів, 1922, кн. III, стор. 278—280; — 3) Дорошенко, Д[митро]: „Хліборобська Україна“. Відень, 1921. Збірник V/VI, стор. 216—217.

410. *Грушевський, Михайло*: Історія України. Приладжено до програми вищих початкових шкіл і низших клас шкіл середних. Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України. (Дніпросоюз). Київ-Відень. 1920, 8^о 216 стор.

Рецензія: Антонович, Д[митро]: „Книга“. Відень, 1921, № 1, стор. 17—18.

411. *Грушевський, Михайло*: Історія України-Руси. Том VIII. Частина перша. Роки 1626—1638. Видання друге. [Видання автора]. Київ-Львів, 1922, 8^о, 335 стор.

Ця публікація вийшла також п. з.: — Від Куруківщини до Курмейщини. (1626—1638). Історія України-Руси, тому VIII, частина перша. Видання друге. Київ-Львів, 1922, 8^о, 335 стор.

412. *Грушевський, Мих[айло]*: Історія України-Руси. Роки 1639—1648. Том VIII. Частина II. [Видання перше]. Київ, 1916, 8°, стор. 315—514.

Рецензії: 1) „Вістник Союзу Визволення України“. Відень, 1916, №. 128, стор. 808; — 2) „Рѣчь“. Москва, 1916, №. ?.

Ця сама публікація вийшла п. з.:

— Історія України-Руси. Тому VIII, частина II. Початки Хмельниччини. (1638—1648). Видання друге. [Видання автора]. Київ-Відень, 1922, 8°, 224 стор.

413. *Грушевський, Михайло*: Історія України-Руси. Тому VIII, частина III. Хмельниччина в розцвіті. (1648—1650). Видання друге, повторене. [Видання автора]. Київ-Відень, 1922, 8°, 288 стор.

Рецензія: Крип'якевич, І[ван], Др.: „Літер.-Наук. Вістник“. Львів, 1922, кн. II, стор. 80—81.

414. *Грушевський, Михайло*: Про старі часи на Україні. (Коротка історія України) для першого початку. Видання друге. Київ, 1917, 16°, 162 стор.

— Видання третє, п. з.: Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). Виданне третє. Київ, 1917, 16°, 162 стор.

Рецензія: Лоський, К[ость]: „Книгарь“. Київ, 1918, №. 7, стор. 381.

— Видання четверте, п. з.: Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). Виданне 4-те. Київ, 1918, 16°, IV+160 стор.

— Видання п'яте, п. з.: Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). Виданне п'яте. Друкарня Українського Наукового Товариства. Київ, 1918, 16°, IV+160 стор.+ обгортка з бібліогр. автора.

— Видання шосте, п. з.: Про

старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). Виданне шосте. Виданне Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України. [Київ]-Відень, 1919, 8°, 119 стор.+48 ілюстр. в тексті.

Рецензія: Антонович, Д[митро]: „Книга“, Відень, 1921, №. 1, стор. 17—18.

415. *Грушевський, Мих[айло]*: Хто такі Українці і чого вони хочуть. [Видання автора]. Київ, 1917, 8°, 15+(1) стор.

— Видання 2-ге, п. з.: Хто такі Українці і чого вони хочуть. Виданне друге, доповнене. [Видання автора]. Київ, 1917, 8°, 16 стор.

Рецензії: 1) Волох, С.: „Літер. Наук. Вістник“, Київ, 1917, кн. I, стор. 155—156; — 2) Гай, П[авло]: „Книгарь“. Київ, 1917, №. 1, стор. 20.

416. *Грушевський, Михайло*: Як жив український народ? Коротка історія України. Видання друге. Написав... Видання „Союзу Визволення України“. Царьгород, 1915, 8°, 107 стор.+1 карта.

Рецензії: 1) „Вістник Союзу Визволення України“. Відень, 1915, №. 23/24, стор. 20; — 2) [Калинович, Іван]: „Українське Слово“, Львів, 1915, №. 53.

417. *Донцов, Дм[итро], [Др.]*: Історія розвитку української державної ідеї. Видавництво Т-ва „Просвіта“. Вінниця, 1917, 16°. 99+(1) стор.

Це переклад з німецької мови публікації того-ж автора п. з.: „Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Rußland. Berlin, 1915, 8°, 68 стор.

418. *Дорошенко, Дмитро*: Короткий курс історії України. З малюнками. Українське Видавництво в Катеринославі. (Друковано в друкарні К. І. Редера в Ляйпцігу). Катеринослав-Ляйпціг, [1923], 8°, IV+228 стор.+16 ілюстр. в тексті.

Рецензії: 1) Карпинський, М.:

„Книжка“. Станиславів, 1923, № 1/5, стор. 39—40; — 2) Т[ерлецький], О[мельяні]: „Народня Просвіта“. Львів, 1923, № 4, стор. 70—71.

419. *Дорошенко, Дмитро*: Курс історії України для вищих класів середніх шкіл. Видавниче Т-во »Вернигора«. Відень-Київ, 1921, 8°, (IV)+231 стор.

Рецензії: 1) Білоусенко, О.: „Літер.-Наук. Вістник“. Львів, 1923, кн. III, стор. 286; — 2) „Православна Волинь“. Кременець, 1922, № 8, стор. 34.

420. *Єфименко, О[лександра] Я.*: Історія українського народу. Перше українське видання. [Переклад Б. П. Щербаченка]. Під редактуванням, з передмовою і примітками Д. І. Багалія. Державне Видавництво України.

— Випуск I. Харків, 1922, 8°, X+165+(1) стор.

— Випуск II. Харків, 1922, 8°, 207+XIV стор.

Рецензії: 1) Дорошенко, Д[митро]: „Літер. Наук. Вістник“. Львів, 1923, кн. IX, стор. 86—88; — 2) Заїкин, В.: „Трибуна України“. Варшава, 1923, № 1, стор. 41—43.

421. *Журба, С.*: Гісторичний календар. [Коротенька історія України]. »Просвітний Листок«. Таборова часопись для полонених. Вещляр, 1916, № 6—18.

422. *Заклинський, Богдан*: Що треба знати кожному Українцеві? Склав... Видання друге, виправлене. Видання »Союза Визволення України«. Відень, 1915, 16°, 39+1 стор.

Уступ VI. трактует про історію України, стор. 14—26.

— Видання 3-те, п. з.: Що треба знати кожному Українцеві? Склав... Видання »Союза Визволення України«. Відень, 1916, 16°, 39+(1) стор.

— Видання 4-те, п. з.: Що треба знати кожному Українцеві? Склав... Видання »Союза

Визволення України«. Відень, 1917, 16°, 48 стор.

— Видання 5-те, п. з.: Катехізм Українця. (Що треба знати кожному Українцеві). Пяте, доповнене видання. Видавниче Т-во »Вернигора«. Київ, 1917, 16°, 48 стор.

— Видання 6-те, п. з.: Катехізм Українця. (Що треба знати кожному Українцеві). Шесте, поправлене видання. Накладом Комісаріяту Укр. Січ. Стрільців у Володимирі Волинському. Львів, 1918, 16°, 43+(3) стор.

— Видання 7-ме, п. з.: Катехізм Українця. (Що треба знати кожному Українцеві?) Семе видання. Накладом Комісаріяту У. С. С. Львів-Київ, 1918, 16°, 42 стор. +1 мапа+3 стор. оповісток.

На виданнях 5, 6 і 7 автор незначений.

423. Історія українського народу. Політично-агітаційна Секція, ч. 7. Видавниче Т-во »Вернигора«. Київ, 1917, 8°, 48 стор. +1 ілюстр. у тексті.

Рецензія: Дорошенко, Д[митро]: „Книгарь“. Київ, 1917, № 4, стор. 183—184.

424. Історія українського народу. (Короткий начерк). »Календар і Записна Книжка на 1918 р.« Видання Київської Губерніальної Народньої Управи. Рік VIII. Київ, 1918, стор. 194—227.

425. *Історія*: Найважливіші річи з української історії. »Український Православний Календар для Волині«. Володимир Волинський, 1917, стор. 28—35.

426. *Клепатський, П. Г.*: Конспект лекцій по історії України, читаних П. Г. Клепатським на курсах для учителів середніх шкіл, в червні-липні 1918 року в м. Одесі. [Одеса, 1918], 8°, 34 стор.

427. *Клепатський, П. Г.*: Пятнадцять лекцій по історії України. Видавниче Т-во «Друкарь». Київ, 1919, 8°, 64 стор.

428. *Клименко, П., прив. доц.*: Історія українського народу. «Народня Справа». Київ, 1918. № 49—55.

429. *Коваленко, Гр[ицько]*: Історія України. Третє видання, доповнене, з малюнками. Видавництво Книгарні Є. Череповського. Київ, 1917, 8°, 212 стор.

*430. *Коваленко, Гр[ицько]*: Коротка історія України. Видання ? Полтава, 1919, 16°, 64 стор (?).

431. *Коваленко, Гр[ицько]*: Оповідання з Української історії для початкових шкіл. Видання четверте, ілюстроване. Видавниче Т-во «Січ». Черкаси-Київ, 1918, 8°, 130+II стор.

Рецензія: Стебницький, [Петро]: «Книгарь». Київ, 1919, № 18, стор. 1132—1133.

432. *Коваленко, Грицько*: Українська історія. Видання третє, доповнене, з малюнками. Видавництво Книгарні Є. Череповського. Київ, 1917, 8°, 212 стор.

— Видання 4-те, п. з.: Українська історія. Оповідання з історії України. Видання четверте. Видавництво Книгарні Є. Череповського. Київ, 1918, 16°, 222 стор.

— Видання 5-те, п. з.: Українська історія. Оповідання з історії України від найдавніших до наших часів, з вступним словом про Всесвітню історію, з портретами, картами й малюнками. Видання п'яте. Видавництво Книгарні Є. Череповського. Київ, 1918, 16°, 222+44 малюнків у тексті.

433. *Команда П. Гал. Кортуса*: Короткий огляд історії українського народу. Друкарня Ко-

місаріята. Проскурів, 1919, 16°, 16 стор.

434. *Комаренко, О.*: Про український народ. Видання Т-ва «Просвіта». Катеринослав, 1917, 16°, 32 стор. (?).

435. *К[оренець], Д[енис]*: Короткий огляд української історії. «Свобода». Відень, 1915, № 1—14, 16—19, 24 і 25, і окремою відбиткою п. з.:

— Короткий огляд української історії. Написав... Бібліотека «Свободи». Видавець: Др. Кость Левицький. Редактор: Др. Степан Баран. Ч. 1. Відень, 1915, 16°, 218 стор.+21 ілюстр.+3 карти.

Рецензія: «Вістник Союзу Визволення України». Відень, 1915, № 55/56, стор. 16.

436. *Костомаров, М[икола]*: Історія України в життєписах визначніших її діячів. Переложив Олександр Барвінський. Друге видане, ілюстроване, з портретом автора на спомин 100-літніх его народн. Накладом Книгарні Наукового Товариства іменн Шевченка. Львів, 1918, 8°, III+493+(3) стор.+30 ілюстр. в тексті.

Рецензія: 1) Данилевич, В. проф.: «Книгарь». Київ, 1919, № 23/24; — 2) Дорошенко, Д[митро]: «Книгарь». Київ. 1918. № 9.

437. *Костомаров, М[икола]* Книга битія українського народу. «Наше Минуле». Київ, 1918, № 1, стор. 7—21. Також пердруком, п. з.:

— Книга Битія Українського Народу. Із передмовою М[ихайла] Возняка. Видання «Нові Шляхи». «Новітня Бібліотека», ч. 36. Львів-Київ, 1921, 8°, 24 стор.

Рецензія: 1) «Батьківщина». Львів, 1921, № 23; — 2) «Книжка». Станіславів, 1921, № 2, стор. 9; — 3) Н[азарук], О[сип]: «Український Прапор». Відень, 1921, № 34.

438. *Крип'якевич, Іван*. [Др]:

З історії України. »Свобода«. Львів, 1918, № 14—18; 20—24; 26—29.

439. *Крипякевич, Іван, [Др.]*: Коротка історія України, для початкових шкіл та I-ої класи гімназій. Написав... Шкільна Секція, ч. 16. [Видання] Т-ва »Вернигора«. Київ-Львів-Відень, 1918, 8°, 88 стор.+ 56 ілюстр. в тексті + 2 історичні карти. (Друк. 50.000 прим.).

Рецензія: Суровцова, Н. Др.: „Книга“. Відень, 1921, Nr. 1.

440. *Крипякевич, Іван, [Др.]*: Мала історія України. Написав І. К. »Історичні Листки«. Ч. 9. Львів, 1921, 32°, 31+1 стор.

441. *Крипякевич, Іван, [Др.]*: Огляд історії України. Репетиторіум для вищих клас середніх шкіл та для вчительських курсів. Видавниче Т-во »Вернигора«. Київ-Львів-Відень, 1919, 8°, 90 стор.

442. *Крипякевич, Іван, Др.*: Оповідання з історії України для нижчих клас середніх шкіл. (Частина перша). Княжа доба. Видавництво »Українська Книжка«. [Львів, 1918], 8°, 84 стор.

443. *Крипякевич, Іван, [Др.]*: Тисячлітна історія України. Зложена п'ятьдесятьліттями. Календар Т-ва »Просвіта« на 1916 р. Львів, 1916, стор. V—VI.

— Передрук: »Народний Календар Укр. Педаг. Т-ва на 1920 р.« Станиславів, 1920, стор. 3—6.

444. *Кузеля, Зенон, [Др.]*: »Наше Минуде«. [Історія України з ілюстраціями]. »Памяткова Книжка Союзу Визволення України«. Відень, 1917, стор. 24—32.

— Передрук: »Календар Українського Народного Союзу« на 1920 р. Jersey City, 1919, стор. 32—39.

445. *Левенко, Ш.*: Чому ми хочемо самостійної України? »Політична Бібліотека« під редакцією Миколи Залізняка. Накладом Видавництва. [Відень], 1916, 8°, 48 стор.

— Видання 2-ге, п. з.: Чому ми хочемо самостійної України. Друге розширене видане. 6—30 тисяча. »Політична Бібліотека« під редакцією Миколи Залізняка. Київ-Стокгольм-Львів, 1917, 16°, 159+VIII стор. Друк. 25.000 прим.

До історії відносяться розділи: VI. Історичні основи української національної ідеї, стор. 60—96; — VII. Українська культура, стор. 97—112.

446. *Матушевський, Ф.*: Коротка історія України-Русі. »Календар Громадянина-Кооператора на 1919 р.« Київ, 1919, Київ, 17—35.

447. *Мірза-Авак'яни, Н.*: Читанка з історії України. (Підручник учителів). Частина перша. Випуск І. Доба Староруська. Державне Видавництво України. Харків, 1922, 8°, 218 стор.

448. Наша Батьківщина — Україна. Короткий курс українознавства для козаків. Видання Культурно-Освітнього Відділу 6. дивізії. [Щишорно, 1922], 8°, 116 стор.+ 4 карти.

До історії безпосередньо відносяться: 1) Битинський, сот.: Зясування декотрих історичних назв, стор. 113—116; — 2) Того-ж автора: Культура українська, стор. 56—63; — 3) Того-ж автора: Наріч український [історія], стор. 19—35; — 4) Того-ж автора: Розвій української суспільно-державної думки, стор. 89—95; — 5) Того-ж автора: Українське військо, стор. 43—45; — 6) Того-ж автора: Українське містечтво, стор. 63—69; — 7) Битинський, сот. і Божовський: Державно-національні відзнаки України, стор. 95—97; — 8) Битинський-Костюченко: Українська церква, стор. 98—104; — 9) Божовський-Волохів:

Українська державність, стор. 84—89.

449. [Онезорге, В. проф. Др.]: Ряд відчитів проф. Онезорге про Україну. [Історично-інфор. стаття]. »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1916, № 99, стор. 339—341; — № 100, стор. 349—352.

450. Пачовський, Василь: Давня історія наших земель. »Календар Української Громади в Білій на 1918 р.« Біла, 1918, стор. 111—127.

451. Полуботок, А.: Історичний Календарь. [Коротенька історія України]. »Просвітний Листок«. Вецляр, 1916, № 12/13, стор. 4—5.

452. Савицька, Марія: Славені предки. [Історично-літературний календар]. »Нова Школа«. Пед. журнал. Полтава, 1918, № 1, стор. 79—87.

453. Слобідський, Михайло: Як жили Українці і як хотять жити. Видання Гадяцького Українського Громадянства. Гадяч, 1917, 8°, 16 стор.

Рецензія: Лоський, К[ость]: »Книгарь«. Київ, 1917, № 4, стор. 189.

454. Терлецький, Омелян: Історія української держави. Том І. Княжа доба. Написав... Накладом Фонду »Учітєся, брати мої«. Ч. 6. Львів, 1923, 16°, 252 стор.+2 карти.

455. Терлецький, О[мелян]: Як будував і як руйнував український народ. »Знання«. Бібліотека популярно-наукових викладів під редакцією О. Терлецького. Ч. 1. Львів, 1921, 16°, 20 стор.

Рецензії: 1) »Вперед«. Львів, 1921, № 39 (522); — 2) Ігоренко: »Книжка«. Станіславів, 1921, № 1, стор. 7; — 3) К[оренець], Д[енис]: »Батьківщина«. Львів, 1921, № 9.

456. Томашівський, Степан, Др.: Українська історія. Нарис. [Том] І. Старинні і середні

віки. Видавництво »Вчора і Нині«. Львів, 1919, 8°, 154 стор.

Рецензія: Герасимчук, Василь: »Громадська Думка«. Львів, 1920, № 33.

457. Трутенъ, Грицько: Розвиток національно-політичного життя на Україні. »Розвага«. Календар на 1916/1917. Фрайштадт, 1917, стор. 74—91.

458. Україна її нарід і бувальщина. »Календар Маріяньський на 1917 р.« Львів, 1917, стор. 58—64.

*459. Хомик, Артим: Коротка історія України. Частина І. для народніх шкіл. Видавниче Т-во »Вернигора«. Київ, 1919, 8°, ? стор.

*460. Хоткевич, Гнат: Українська історія. Видання Педагогичного Бюро Полтавського Губернського Земства. Харків, 1920, 8°, ? стор.

*461. Хоткевич Г[нат]: Хто ми й чого нам треба. Видання? Харків, 1917, 16°, 32 стор.

462. Цегельський, Л[ьонгін], Др.: Історія Української держави й боротьби за її відбудовання. Видавниче Т-во »Вернигора«. Київ, 1917, 8°, 64 стор.

463. [Цегельський, Льонгін, Др.]: На кону історії. [Історичний огляд]. »Українське Слово«. Львів, 1918, № 7 (802) і № 8 (805).

464. [Цегельський, Льонгін, Др.]: Самостійна Україна. [Історія української самостійности]. »Пам'яткова Книжка Союзу Визволення України«. Відень, 1917, стор. 50—74.

465. Цегельський, Льонгін, Др.: Самостійна Україна. [Історичний огляд]. »Нове Слово«. Львів, 1915, № 9—14.

466. Цегельський, Льонгін, Др.: Самостійна Україна. Видання Союзу Визволення України. Відень, 1915, 8°, 37+3 стор.

467. Чемара, Онисим: Хто ми?

[Історично - інформаційна стаття].
»Розвага«. Календар полонених
Українців на 1916/17 рр. Фрай-
штадт, 1917, стор. 38—46.

468. *Юрківський, І.*: Чому ми
мусимо боротись за само-
стійну Українську Народню
Республіку? Видання Міністер-
ства Преси. Ч. 33. Камянець н. П.,
1919, 8°, 12 стор.

Коротенька історія України.

469. Як жив український
народ. (Коротка історія України).
Видання Кубанського Українського
Т-ва »Просвіта«. Катеринодар, 1917,
8°, 48 стор.

470. Як жив український
народ. Славетна історія нашого
народу. Видання Культурно-Освіт-
ньої Управи Головного Генерально-
го Штабу. Камянець н. П., 1919, 8°,
20 стор.

471. *Valens, O.* [*Отамановський,
Валентин*]: Як жив україн-
ський народ. (Плякат). Видав-
ництво »Національний Прапор«.
Київ, 1918, плякат 38×26.

Рецензія: Єфремов, Сергій:
Генеральська історія. (Стаття). »Нова
Рада«. Київ, 1918, № 70.

472. *Андрієвський, В[иктор]*: У-
країна й Московщина. Кроле-
вець, 1917, 16°, 16 стор.

473. *Барвінський, Олександр*:
Політичні і культурні взає-
мини Українців із західною
Європою. Календар Т-ва
»Просвіта« на 1916 р. Львів,
1916, стор. 76—88.

474. *Будзиновський, Вячеслав*:
Старі українські пісні про
сусідство України з Москов-
щиною. »Вістник Союзу Ви-
зволєння України«. Відень,
1917, № 138, стор. 117—119; №
139, стор. 132—136; № 140, стор.
150—153; № 142, стор. 180—182,
і окремою відбиткою п. з.:

— Як Москва нищила У-
країну. На підставі старих укра-
їнських пісень. Зладив.. Видання
»Союзу Визволення України«. Ві-
день, 1917, 8°, 38+(2) стор.

Рецензія: Данилевич, В.: »На-
ше Минуле«. Київ, 1918, № 3,
стор. 171.

475. *Донцов, Д[митро]*, Др.:
Українська державна думка
і Європа. Видання »Всесвітньої
Бібліотеки«, № 15. Львів, 1918, 8°,
80 стор.

Рецензія: Н[азарук], О[сип],
Др.: »Діло«. Львів, 1918, № 170
(9.730).

476. *Єфименко, О[лександра]*, Я.:
Початковий підручник укра-
їнсько-московської історії
для шкіл народніх. [Переклад
з російської мови]. Шкільна Бібліо-
тека під ред. Д. Г. Панадіаді. Ви-
давництво »Союз« Харьківського Кре-
дитового Союзу Кооперативів. Хар-
ків, 1919, 8°, 90 стор.

Рецензія: Дорошенко, Д[ми-
тро]: »Літер. Наук. Вістник«. Львів,
1922, кн. VI, стор. 282—284.

477. *Кижодзе*: Україна і Гру-
зія. [Історичні взаїмовідношення].
»Нова Рада«. Київ, 1917, № 54.

478. *Когут, Лев, Др.*: Укра-
їна і московський імперія-
лізм. Політична Бібліотека під ре-
дакцією Миколи Залізняка. [Відень],
1916, 8°, 211 стор.

479. *К[ревецьки]-й, І[ван]*: У-
країна і Славяни. Кілька істо-
ричних пригадок на часі. »Діло«.
Львів, 1918, № 56 (9.616).

480. *Левинський, В[олодимир]*:
Царська Росія і українська
справа. Бібліотека »Новий Світ«,
ч. 15. Монреаль, 1917, 8°, (2)+VII
+120 стор.

Рецензія: Єфремов, С[ергій]:
»Книгарь«. Київ, 1918, № 5, стор.
257—259.

481. [*Левинський, Володимир*]:
Чи має віджити історична
Польща? Написав Ucrainicus. Ви-

данья »Народної Волі«. Scranton, 1916, 8°, 16 стор.

Первісно появилася отця публікація на французькій мові п. з.: *La Rologne historique rediviva? Librairie Rouge. Lausanne, 1916, 8°, 16 стор.*

482. *Матушевський, Ф.*: Україна, Польща і Росія. [Історичні паралелі]. »Воля«. Тижневик. Відень, 1920. Том IV, № 4, стор. 171—176; № 6, стор. 278—282; № 12, стор. 586—590; — 1921. Том I, № 5, стор. 212—216; № 7/8, стор. 332—335; № 12, стор. 558—562; — Том II, № 1, стор. 3—6; № 2, стор. 293—297.

483. *Михайленко, М. [Лозинський, Михайло]*: Росія й Україна. З приводу теперішньої світової війни. Написав... Партія Українських Соціалістів-Революціонерів. [Відень], 1915. 8°, 48+IV стор.

484. *О. О.*: Україна і Московщина. [Історичний огляд]. »Громадська Думка«. Львів, 1920, № 125—128.

485. *Панейко, Василь*: Зєдинені держави Східної Європи, Галичини й України — супроти Польщі й Росії. Накладом автора. Відень, 1922, 8°, 82 стор.

Рецензії: 1) В. О.: »Літер.-Наук. Вістник«, 1922, кн. 1, стор. 92—95; — 2) Кривецький, Іван: Українська державна ідеологія. (Стаття). »Громадський Вістник«. Львів, 1922, № 115 і 116; — 3) М. Григорій: »Воля Росії«. Прага, 1923, № 3; — 4) *Independens*: »Соціалістична Думка«. Львів, 1922, № 8.

486. *Р. Л.*: Взаємини між Україною та Туреччиною в давнині. »Буковинський Православний Календар на 1917 р.« Відень, 1917, стор. 143—162.

487. *[Рудницький, Степан, Др.]*: Румунія й справа Галицької державности. »Український Прапор«. Відень, 1921, № 30.

488. *Томашівський, Степан, [Др.]*: Історичний момент. [Історичний огляд польсько-українських взаємовідносин]. »Діло«. Львів, 1914, № 34 (8.580) і № 36 (8.582).

489. *[Томашівський, Степан, [Др.]*: Німеччина і Україна. З історії взаємин до кінця XVIII ст. »Діло«. Відень, 1915, № 5 (213).

490. *Цегельський, Льонгін, Др.*: Русь-Україна а Московщина. Історично-політична розвідка. З картою України. Друге, перероблене видання. Видання Союзу Визволення України. Царьгород, 1916, 8°, 123 стор.

— Трете видання, п. з.: Русь-Україна та Московщина-Россія. Історично-політична розвідка... Трете, перероблене видання. Видання (?). Полтава, 1917, 16°, 186 стор.

Рецензії: 1) Д[орошен]—ко, Вол[одимир]: »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1916, № 111; — 2) Лоський, К[остя]: »Книгарь«. Київ, 1918, № 11, стор. 642—643.

491. *Ц—ч, Л.*: Білорусь і Україна. [Істор. паралелі]. »Календар Українського Народного Союзу на 1920 р.« Jersey-City, 1920, стор. 118—122.

492. Через що Україна мусіла одділитися від Росії. Інформаційне Бюро Армії У. Н. Р. Київ, 1919, 16°, 16 стор.

493. *[Шурат, Василь, Др.]*: Німеччина і Україна. З історії взаємин до кінця XVIII ст. »Діло«. Львів, 1915, № 127 (8.886).

494. *Шурат, Василь, Др.*: Україна і Австрія. [Історичні взаємини]. »Діло«. Львів, 1915, № 133 (8.890) і № 134 (8.891).

495. *Hungaricus*: Угорщина й Україна [Історичні взаємовідношення]. »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1916, № 105, стор. 588—589.

7. Передісторичні часи.

(Археологія).

496. Археологія. (Хроніка). »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 2, стор. 196—201.
497. В.: Український Археологічний Інститут ім. В. Антоновича в Києві. (Стаття). »Вперед«. Львів, 1919, № 136.
498. Гребеняк, Володимир: Нові археологічні нахідки на території Східної Галичини. Подав... »Записки Наукового Товариства ім. Шевченка«. Львів, 1915. Том СХХІІ, стор. 5—28 + IV таблиці.
499. Гребеняк, Володимир: Следи скитської культури в Галичині. »Записки Наукового Товариства ім. Шевченка«. Львів, 1914, Том СХVІІ/СХVІІІ, стор. 9—23 + II таб.
- Рецензія: Г[олубець]. М[икола]: »Шляхи«. Львів, 1916, № 9/10, стор. 695—696.
500. Добровольський, Л.: Проектовані нові підіздрні залізниці в межах Київської губернії з історично-археологічного погляду. »Записки Історичної і Фільологічної Секції Українського Наукового Т-ва в Києві«, 1918, Том ХVІІ, стор. 41—50.
501. Залізник, Микола: Оповідання з історії української землі. Переклав... Друге видання, з багатьма малюнками. Видавництво »Серп і Молот«. Київ-Відень-Львів, 1919, 8°, 148 стор. + 28 ілюстр.
- Рецензія: Учитель: »Воля«. Відень, 1919, № 3, стор. 46—47.
502. З[алозецький], В[олодимир], Др.: Правѣк Подкарпатской Руси. »Русинь«. Ужгород, 1923, № 28—32.
503. Калинович, Іван: Доісторична нахідка на Волині. (Записка). »Світ«. Львів, 1917, № 2, стор. 33—34.
504. К[арпович], В.: Археологічне відкрите Січових Стрільців [під Рогатином]. »Діло«. Львів, 1917, № 198 (9.460).
505. Козловська, В.: Розкопи 1916 р. біля села Сущківки, Уманського повіту на Київщині. »Записки Історичної і Фільологічної Секції Українського Наукового Товариства«. Київ, 1918. Том ХVІІ, стор. 51—68.
506. Лессек, Фердинанд: Правѣк Подкарпатской Руси. Переклад Юліяна Ривая. Ужгород, 1922, 8°, 42 стор. + 1 мапа + 11 ілюстр. в тексті.
- Рецензія: З[алозецький], В[олодимир]. Др.: »Русинь«. Ужгород, 1923, № 28—30.
507. Луценко, Іван, Др.: Україна — правітчина арійської культури. (Рама й початки арійської культури). »Діло«. Львів, 1914, № 167 (8.716)—170 (8.719).
508. Ростовцев, М. І., проф.: Давно минуле нашого півдня. Переклад Л. Чикаленка. Петроград, 1916, 8°, 48 стор.
- Видання друге, п. з.: Давне минуле нашого півдня. Переклад Л. Чикаленка. Видання »Благодійного Т-ва видання загально-корисних та дешевих книжок«, № 72. Київ, 1918, 8°, 32 стор. + 30 ілюстр. в тексті.
- Рецензії: 1) Данилевич, В., проф.: »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 3, стор. 171—172; — 2) Д[орошенко], Д[митро]: »Промінь«. Олеса, 1917, № 3/4, стор. 32; — 3) З[еров], М[икола]: »Вільна Українська Школа«. Київ, 1917, № 3/4, стор. 216—217.
- *509. Рудинський, М.: Дюнні стації неолітичної доби з по-

бережжа Ворскли. »Записки Українського Товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині«. Полтава, 1919, вип. I.

510. *Сосенко, Ксенофонт*: Пражерела українського релігійного світогляду. (З картинами й узорами українських вишивок). Написав... Видавництво »Живі Гробі«. Львів, 1923, 8°, 84 стор. + 4 таблиці.

Рецензія: К.: »Нива«. Львів, 1923, № 5, стор. 191—192 і № 8/9, стор. 340—341.

511. *Стеллецький, Г.*: Розкоп-

ки на Україні. »Діло«. Львів 1918, № 203 (9.763).

512. *Чернявський, Д.*: Доісторичне минуле України. [Стаття]. »Січ«. Катеринослав, 1919, кн. I.

513. *Шміт, Федір*: Археологічне відомство. (Хроніка). »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 2, стор. 189—193.

*514. *Щербаківський, Вадим*: Розкопки палеолітичного селища в селі Гонцах. »Записки Українського Наук. Т-ва досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині«. Полтава, 1919, вип. I.

8. Княжа доба.

515. [*Крип'якевич, Іван, Др.*]: Київські князі. »Історичні Листки«. Ч. I. Видання Т-ва »Просвіта«. [Львів, 1914], 16°, 4 стор.

516. [*Крип'якевич, Іван, Др.*]: Українська держава за княжих часів. »Свобода«. Львів, 1918, № 1.

517. *Крип'якевич, Іван, Др.*: Шляхами слави українських князів. Видавництво »Українська Книжка«. Львів, 1918, 8°, 67 стор. + 22 ілюстр. в тексті.

Зміст: 1) Великий князь [Володимир Великий], стор. 3—12; — 2) Військо княжих часів, стор. 13—18; — 3) Українське лицарство, стор. 19—21; — 4) Престольний Галич, стор. 22—45; — 5) Город князя Льва, стор. 46—54; — 6) За австрійський стіл, стор. 55—57; 7) Український герб, стор. 58—67.

518. *Нечиторенко, П.*: Про Стародавню Русь. I. Короткий начерк соціально-економічного і державно-політичного життя Київської Русі-України в період з VIII по XII століття. II. Історичне життя Білої-Русі в період з VIII по XIII століття. Феодосія, 1917, 8°, 40 стор.

Рецензії: 1) Крижановський, Ів[ан]: »Літ.-Наук. Вістник«. Київ, 1917. Том LXVIII, кн. 4, стор. 349—350; — 2) Лоський, К[ость]: »Книгарь«. Київ, 1918, № 6, стор. 315; — 3) Романовський, В.: »Вільна Українська Школа«. Київ, 1918, № 5/6, стор. 90—92.

519. *Грушевський, Михайло*: Новий хозарський текст про війни Олега. [Стаття]. »Україна«. Наук. трьохмісяч. Київ, 1914, кн. IV, стор. 5—10.

*520. *Левцький-Нечуй, Іван*: Перші Київські Князі. Видавництво »Січ«. Черкаси, 1918, 8°, 64 стор. (?)

521. *Смольський, Гриць*: Зброя Українців від найдавніших часів. Княжа доба. [З ілюстр.]. Календар »Червоної Калини« на 1924 р. Львів, 1923, стор. 112—128.

*522. *Біднов, В[асиль]*: Великий князь Український Святослав Перший. Видання (?). Кам'янець н. П., 1921, 8°, ? стор.

523. Портрет князя Святослава Хороброго. Видавниче

Т-во «Вернигора». Київ-Відень, 1919, 41+61 ст. карток.

524. *К[рип'якевич], І[ван]*: В 900 літні роковини смерті Володимира Великого. (1015—1915). «Українське Слово». Львів, 1915, № 16.

525. *Пачовський, Василь*: З приводу Святоволодимирських свят у Києві. [В 900 літ. роковини]. «Українське Слово». Львів, 1915, № 38.

526. *Томашівський, Степан, Др.*: Битва над Бугом перед 900 роками. (22. липня 1018). «Діло». Львів, 1918, № 163 (9.723).

527. *Новаківський, О[лекса]*: Портрет князя Ярослава Мудрого. Репродукція з картини. Видавничі Т-во «Вернигора». Київ-Відень, 1919, 41×61 см.

528. *[Магалевський, Юрій]*: Га-

лицько-волинські князі і королі. Альбом з 17 портретами — артиста-маляря Юрія Магалевського. Княжий родовід і карта княжих часів. Накладом В-ва «Маруся». Львів, 1922, 8°, 3 нум. стор.+17 портретів.

*529. Князь Лев I син Данила. (Життєпис патрона VII. пластового полку). Видання VII. пластового полку ім. кн. Льва. Львів, 1921, 4°, ? стор. (Шапірограф).

530. *Коренець, Д[енис] і О[лександр]*: Про війни, які велися в давнину на нашій землі. [З історії князів]. «Свобода». Львів, 1916, № 35.

531. *Крип'якевич, Іван, Др.*: Український князь на австрійським престолі. [Стаття]. «Кривавого Року». Альманах на 1917 р. Відень, 1917, стор. 118—121.

9. Литовсько-польська епоха.

532. *Грушевський, Михайло*: Новійша література по історії В. кн. Литовського. Критичний огляд. «Український Науковий Збірник». Москва, 1916, вип. II, стор. 21—39.

533. *Черкавський, П.*: Грінвальд. З нагоди ювілею. «Воля». Відень, 1919, № 3, стор. 16—18.

534. *Розанов, С.*: «Кройника» 1636 року. «Український Науковий Збірник». Київ, 1915, вип. I, стор. 21—30.

535. *Тишкевич, Михайло*: Василь Тишкевич, воевода підляшський, маршалок господарський і гетьман дворний В. кн. Литовсько-руського

(1523—1571). Історично-генеалогічна розвідка. Написав... «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка». Львів, 1920. Том СХХІХ, стор. 1—32.

536. *К[оренець], Д[енис]*: Люблинська унія. «Український Голос». Перемишль, 1919, № 14.

537. *Барвінський, Богдан, Др.*: Польська персоналіфікація «України» з 1644 року. Написав... «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка». Львів, 1914. Том СХХІ, стор. 117—132 і окремою відбиткою; Львів, 1914, 8°, П+16 стор.

Рецензія: Frankiewicz, Czesław: „Kwartalnik historyczny“. Lwów, 1917, Nr. 1/2, стор. 177—191.

538. *Сисоєнко, Євген*: Правобережна Україна під Поль-

щею. »Народня Справа«. Київ, 1918, № 34, стор. 7—10.

539. Б. І.: »Wybitnie polska kulturalna misya na Ukrainie«. [Істор. огляд]. »Діло«. Львів, 1918, № 253 (9813)—256 (9816).

540. [Шайноха, Карло]: Як Україна польщилася. »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1915, № 49/50, стор. 5—8.

10. Козаччина.

(Загальні праці).

541. [Антонович, Дмитро]: Козаччина. (Видання Пол[тавської] Спілки Споживчих Товариств). Полтава, 1917, 16°, 46 стор.

Рецензія: Левицький, Ор[ест]: »Книгарь«. Київ, 1918, Нр. 5.

542. Борщак, Ілько: Франція й Україна. Проспер Меріме про козаків. [Стаття]. »Українська Трибуна«. Варшава, 1922, № 33 (231).

543. Драгоманов, Михайло]: Про Українських Козаків, Татар та Турків. З додатком про життя Драгоманова. Видання четверте. Товариство »Просвіта« у Києві. № 1. Київ, 1917, 8°, 50 стор.

544. Кристякевич, Іван, [Др.]: Історія козаччини. Для народа і молоді. Написав... Накладом Фонду »Учітеся, брати мої!« Ч. 5. Львів, 1922, 16°, 90 + 2 стор.

Рецензії: 1) Дорошенко, Вол.: »Трибуна України«. Варшава, 1923, Нр. 2—4, стор. 86; 2) Маркевич, Л.: »Книжка«. Станіславів, 1923, Нр. 1/5, стор. 38—39.

545. Левитський, М. В.: Чужоземна допомога Україні. [Часи Козаччини]. »Відродження«. Київ, 1918, № 96—98.

*546. Левченко, О.: Козаччина. Історичний нарис. Видання Полтавської Спілки Споживчих Товариств. Полтава, 1917, 8°, ? стор.

547. Шумський, О.: Стара й нова Україна. І. Відродження Козаччини. »Червоний Шлях«. Харків, 1923, № 2, стор. 91—110.

Далі буде, стаття друком недовкінчена.

548. Яворницький, Д. І.: Українсько-руське козацтво перед судом історії. Українське Видавництво в Катеринославі. Катеринослав, 1919, 8°, 24 стор.

549. Діхтярь, Олекса: Історія в піснях та думках. (Дещо про історичні пісні, думи та співців-кобзарів). »Народня Справа«. Київ, 1918, № 20—32.

550. Драгоманов, Михайло: Нові українські пісні про громадські справи. (1764—1880). Видання друге. Видавниче Т-во »Криниця«. Київ, 1918, 8°, 154 стор.

Рецензії: 1) Лобода, А. проф.: »Наше Минуле«. Київ, 1919, Нр. 1/2, стор. 204—208; — 2) Стебницький, П[єтро]: »Книгарь«. Київ, 1919, Нр. 20, стор. 1261—1268.

551. Кащенко, А[дріян]: Бусурманська неволя в українській народній поезії. Видання Т-ва »Просвіта«. Катеринослав, 1917, 16°, 48 стор.

— Друге видання, п. з.: Неволя бусурманська в українській народній поезії. [Видання друге]. Друкарня І. Висьмана. Катеринослав, 1918, 8°, 48 стор.

Рецензія: Гай, П[авло]: »Книгарь«. Київ, 1917, Нр. 4, стор. 191.

552. Колесса, Філярет, Др.: Українські народні думи Перше повне видання з розвідкою, поясненнями і знімками кобзарів. Загальна Бібліотека »Просвіти«. Ч.

3. Львів, 1920, 4°, 160 стор. + 8 таблиць.

Рецензія: Дорошенко. Володимир: „Життя і Мистецтво“. Львів, 1920, № 4/5, стор. 141.

553. П — к. [Рибчук, Прохін]: Пояснення пісній. (Історія козаччини). »Січова Зірниця«. Підручний часословець на 1919 рік. Коломия, 1919, стор. 47—80.

Передрук: »Січова Зоря«. Часослов на 1919 р. Коломия, 1919, стор. 55—95.

554. Ревуцький, Д.: Українські думи та пісні історичні.

[Історія Козаччини]. Видавниче Т-во »Час«. Київ, 1919, 8°, 300 стор.

555. Суцзов, М[икола]: Слобідсько-українські історичні пісні. Видання друге. Видавництво »Січак«. № 34. Черкаси, 1918, 8°, 21 стор.

Рецензії: 1) Данилевич, В. проф.: „Наше Минуле“. Київ, 1919, № 1, стор. 171; — 2) Лобода, А. проф.: „Книгарь“. Київ, 1918, № 9.

556. Українські народні пісні про наше лихоліте. »Свобода«. Відень, 1915, № 8.

11. Козаччина до 1648 р.

557. Гетьманець, Гр. (Коваленко-Коломацький): Славний лицарь Байда-Вишневецький. Біографічна Бібліотека. № 3. Видавництво »Українська Школа«. Київ, 1918, 16°, 32 стор.

558. Голубець, Микола: Портрет Конашевича Сагайдачного. »Громадський Вістник«. Львів, 1922, № 49.

559. Кащенко, А.[дріян]: Про Гетьмана Сагайдачного. Видання 2-ге. Друкарня І. Вісьмана. Катеринослав, 1917, 16°, 38+(2) стор. + 9 ілюстр. в тексті.

560. К[рипякевич], І[ван], [Др.]: Петро Конашевич Сагайдачний. В 300-ті роковини смерті († 20 квітня 1622 р.). »Громадський Вістник«. Львів, 1922, № 49.

561. Чайковський, Андрій, Др.: Петро Конашевич Сагайдачний. Історичний нарис. »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1917, № 166, стор. 572—574; № 167, стор. 590—591; № 168, стор. 605—606; також окремою відбиткою. Відень, 1917, 8°, 21+(3) стор.

562. Крипякевич, Іван, [Др.]: Перед 300 роками. З історії Козаччини 1614 р. Календар Т-ва »Просвіта« на 1914 р. Львів, 1914, стор. 111—114.

563. Слюсаренко, Хв.: Україна триста років тому. »Календар Благодійного Т-ва на 1917 р.« Київ, 1917, стор. 132—137.

564. Коринівський, А. хор.: Здобуття Москви П. Сагайдачним у 1618 р. [Промова]. »Залізний Стрілець«. Каліш, 1921, № 61 (72).

565. Крипякевич, Іван, Др.: Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр. Написав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1914, том СХVІІ/СХVІІІ, стор. 65—114 + портрет. Також окремою відбиткою. Львів, 1914, 8°, 50 стор.

566. Грушевський, Михайло: Від Куруківщини до Кумейщини. (1626—1638). Історія України-Руси тому VІІІ, частина І. Видання друге. Київ-Львів, 1922, 8°, 335 стор.

Див. під числом 411.

*567. *Каманін, І. М.*: Матеріяли до історії українського козацтва 1626—1639 рр. Як II том «Історії возєєднання Руси». Київ, 1920, 8°, ? стор.

568. *Грушевський, Михайло*: До історії Остриянинової еміграції. Постриження вдови Остриянина в Москві. Подав... »Записки Укр. Наук. Т-ва«. Київ, 1914, книга XIII, стор. 45—48.

569. *Грушевський, Михайло*: Український рух на Схід. Розселення за московською границєю до 1648 р. »Україна«. Наук. трьохмісячник. Київ, 1914, кн. I, стор. 20—53.

570. *Крипякевич, Іван, Др.*: До характеристики Іляша Караїмовича. Написав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1915, том СХХІІ, стор. 29—36.

571. *Борщак, Ілько*: Франція й Україна. Козаки Хмельницького під Дюнкерхеном. (1645). (По невиданим документам архівів військового міністерства в Парижі). »Українська Трибуна«. Варшава, 1922, № 5 (203).

572. *Лотан*: Роксоляна. [До історії 1526 р.]. »Рогатинець«. Вістник Кружка У. П. Т. Рогатин, 1923, № 3, стор. 12.

573. *Назарук, Осип, Др.*: Українська салтанка Роксоляна. »Українці на чужині«. [Бібліотека »Стрільця«. № 14]. Видання »Стрільця« Органу Галицької Армії. Камінець н. П., 1919, 16°, 15+(1) стор.

574. *Борщак, Ілько*: Франція й Україна. Козаки на галерах. (По невиданим документам). »Українська Справа«. Варшава, 1922, № 4.

12. Держава 1648—1782.

(Загальні курси і збірки).

575. *Бузько, Д.*: Про Гетьманщину. [Стаття]. »Село«. Тижневик. Одеса, 1918, № 1, стор. 5—7.

576. *Крипякевич, Іван, Др.*: Історія української держави. XVII—XVIII. вв. (Зміст лекцій 1921/22). [Накладом Української Філософічної Громади]. Львів, 1922, 4°, 93 стор.

Це літографовані лекції читані в Українському Університеті. Частина I.

577. *Крипякевич, Іван, Др.*: Почини української дипломатії. [До історії укр. держави]. »Діло«. Львів, 1918, № 13 (9.574).

578. *Олександрович, М.*: Козацькі держави. [XVII століття]. »Українська Трибуна«. Варшава, 1921, № 143.

579. *С—ко, Ф.*: Гетьмани й Україна. [До історії XVII століття]. »Календарь Благодійного Т-ва на 1919 р.« Київ, 1919, стор. 71—83.

580. *Струтинський, М[ихайло]*: Трагедія України. [Історичний огляд від Хмельниччини до наших днів]. »Республіка«. Станіславів, 1919, № 80.

13. Хмельниччина.

(1648—1657).

581. *Грушевський, Михайло*: Початки Хмельниччини. (1638—1648). Історія України-Руси тому VIII, частина II. Видання друге. [Видання автора]. Київ-Відень, 1922, 8°, 224 стор.

582. *Грушевський, Михайло*: Хмельниччина в розцвіті. (1648—1650). Історія-України-Руси тому VIII, частина III. Видання друге, повторене. [Видання автора]. Київ-Відень, 1922, 8°, 288 стор.

Рецензія: Крип'якевич, І[ван], Др.: „Літер.-Наук. Вістник“. Львів, 1922, кн. I, стор. 80—81.

583. *К[рип'якевич], І[ван], [Др.]*: Про гетьмана Богдана Хмельницького. (1648—1657). Календар Т-ва »Просвіти« на 1921 р. Львів, 1921, стор. 37—48.

584. *Томашівський, Степан, Др.*: Ватиканські матеріали до історії України. Зібрав і видав... Том I. Донесення римських нунцій про Україну. 1648—1657. Випуск I. Тезиси. Жерела до історії України. Видає Археографічна Комісія Наукового Т-ва ім. Шевченка. Том XVI, 1. У Львові, 1919, 8°, IV + 235 стор.

585. *Липинський, Вячеслав*: Історичні студії та монографії. Том третій. Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Видання »Дніпросюза«. [Київ]-Відень, 1920, 8°, 304 стор.

Рецензія: 1) Дорошенко, Д[митро]: „Книжка“. Станіславів, 1921, № 4/6, стор. 94—97; — 2) Крип'якевич, Іван. Др.: „Літер.-Наук. Вістник“. Львів, 1922, кн. I, стор. 84—86.

586. *Невеселий, Іван і Максименко*: Про наших гетьманів; Богдана Хмельницького й Івана Ма-

зепу. »Календар Укр. Гром в Білій« на 1918 р. Біла на Підляшшу, 1918, стор. 70—93.

587. *Тихий, Петро*: Великий Гетьман. [Про Б. Хмельницького]. »Базар«. Місячник. Нью-Йорк, 1920, № 3, стор. 11—14.

588. *Будзиновський, Вячеслав*: Хмельницький - Галичанин. »Слово«. Львів, 1922. № 12.

589. *Крип'якевич, Іван, Др.*: Учитель Богдана Хмельницького. (Андрій Гонцель Мокрський). Написав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1922. Том СXXXIII, стор. 27—38.

590. *Грушевський, Михайло*: Перемога Хмельницького коло Жовтих Вод і Корсуня. Календар Т-ва »Просвіти« на 1923 р. Львів, 1922, стор. 86—90.

Передрук: Календар „Канадського Фармера“ на 1923 р. Вінніпег, 1923, стор. 83—85.

591. *Крип'якевич, Іван, [Др.]*: В роковини битви під Пилявцями. »Свобода«. Львів, 1922, № 3.

592. *Томашівський, Степан, Др.*: Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину. (Два місяці української політики 1648 р.). Видавництво »Вчора і Нині«. П. Накладом автора. Львів, 1914, 8°, 151 стор.

Це відбитка студії під заголовком: Межи Пилявцями і Замостем з праці тогож автора: Матеріали до історії Галичини, том III, які видає як „Жерела до історії України-Руси“. Том VI. Львів, 1913, 8°, XX + 151 + 244 стор.

Рецензія: Крип'якевич, Іван, Др.: „Ілюстрована Україна“. Львів, 1914, № 2, стор. 38.

593. *К[рипякевич], [Іван, Др.]*: Українська держава 1648 р. »Свобода«. Львів, 1917, № 50.
594. *Грушевський, М[ихайло]*: Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. »Україна«. Наук. трьохмісяч. Київ, 1914, кн. II, стор. 29—39.
595. *Кордуба, Мирон, Др.*: Між Замостем та Зборовом. (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею). Написав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1922, том СХХХІІІ, стор. 39—56.
596. *Томашівський, Степан, Др.*: Один момент під Зборовом 1649 р. Критичний нарис. »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1914, том СХVІІ/СХVІІІ, стор. 115—125 і окремою відбиткою.
597. *Шкрямеляк, Юра*: Битва під Зборовом 1649 р. Написав... Історична Бібліотека »Просвіти«. Ч. 3. Львів, 1923, 8°, 8 стор. + 1 ілюстр. в тексті.
598. *Грушевський, Михайло*: Переяславська умова України з Москвою 1654 року. (Статті й тексти). Видання друге. [Накладом автора]. Київ, 1917, 8°, 64 стор.
Рецензії: 1) Дубровський В.: »Книгарь«. Київ, 1917, № 3, стор. 118—119; — 2) Носенко, Модієст: »Літ.-Наук. Вістник«. Київ, 1917, том LХVІІ, кн. 2, стор. 344—345.
— Видання 3-тє, п. з.: Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти. Видання третє. [Накладом автора]. Київ, 1918, 8°, 63+(1) стор.
599. *Лащенко, Р[остислав], проф.*: Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським. Окремий відбиток з »Ювілейного Збірника в честь проф. Др. С. Дністрянського«. Наклад Українського Вільного Університету. Прага, 1923, 8°, 28 стор.
600. Переяславський трактат України з Московщиною. (Плякат). Полтава, [1917].
601. *Пічета В.*: Прилученне України до Москви в московській історичній літературі. »Шлях«. Київ, 1917, № 5/6, стор. 89—101. Також окремою відбиткою п. з.:
— Прилученне України до Москви в московській історичній літературі. Видавництво »Шлях«. № 7. Київ, 1917, 3°, 15+(1) стор.
Передрук: »Українське Слово«. Львів, 1917, № 236 (735) — 238 (737).
602. *Попов, Ол[ександр]*: Юридична природа злучення України з Московщиною в 1654 році. (З нагоди 260-их роковин переяславської ради). »Літер.-Наук. Вістник«. Львів, 1914, Том LХV, кн. 1, стор. 58—73.
603. Трактат України з Московщиною 1654 р. і Універсал Центральної Ради 1917 р. Видання Т-ва »Просвіти«. Вінниця, 1917, 8°, 8 стор.
Рецензія: Дубровський, В.: »Книгарь«. Київ, 1917, № 2, стор. 68.
604. *Цегельський, Льонгін, Др.*: Переяславський трактат. (Пригадка з приводу перевороту в Росії). »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1917, № 148, стор. 274—275.
605. *Крипякевич, Іван, Др.*: Московська приязнь. »Свобода«. Львів, 1918, № 5.
606. *Крипякевич, Іван, Др.*: Перший прихід московських військ до Кієва. »Свобода«. Львів, 1918, № 10.

607. *Кубаля, Людвик, Др.*: Байка Богдана Хмельницького. Переклав М. Яцків. »Вперед«. Львів, 1919, № 93.
608. [*Кубаля, Людвик, Др.*]: Рай і заглада Брацлавщини. За дром Л. Кубалею переповів Михайло Яцків. »Серед бурі«. Літер. часть календаря Т-ва »Просвіти« на 1920 р. Львів, 1919, стор. 296—303.
609. *Черевко, Володимир*: Похід Хмельницького в Галичину і його політика в рр. 1655—1656. (Автореферат). »Історичний Вістник« (Літограф. журнал). Львів, 1923, № 1, стор. 9—11.
610. *Клименко, П., прив. доцент*: Політичне становище України за часів Богдана Хмельницького та Івана Мазепи. »Народня Справа«. Київ, 1919, № 1—3.
611. *К[рипякевич], Іван, Др.*: Богдан Хмельницький і пинська шляхта. В 260 роковини смерті гетьмана. Календар Т-ва »Просвіти« на 1917 р. Львів, 1917, стор. 90—94.
612. *Крипякевич, Іван, Др.*: Гетьман. З досвідів минушости. »Діло«. Львів, 1918, № 147 (9.707).
613. *Крипякевич, Іван, Др.*: За західні гранці української держави. Документи Хмельниччини. »Діло«. Львів, 1918, № 6 (9.566).
614. *Крипякевич, Іван, Др.*: Український державний скарб за Богдана Хмельницького. Написав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1920, Том СХХХ, стор. 73—106. Також окремою відбиткою.
615. [*Кубаля, Людвик*]: Портрет Хмельницького. З книги д-ра Людвика Кубалі вибрав Михайло Яцків. Календар »Впереду« на 1920 рік. Львів, 1920, стор. 112—119.
616. [*Липинський, Вячеслав*]: Над могилою Великого Гетьмана. (Промова Сам. Зорки на похороні Богдана Хмельницького). »Українське Слово«, Львів, 1915, № 55.
617. [*Антонович, Володимир*]: В. Антонович про повість Г. Сенкевича з часів Хмельниччини п. з. »Огнієм і мечем«. [Істор.-літер. нарис]. »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1916, № 128, стор. 796—798; № 129, стор. 810—814; № 130, стор. 827—831. Також окремою відбиткою п. з.:
- Хмельниччина в повісти Г. Сенкевича. Видання »Союзу Визволення України«. Відень, 1917, 8^о, 30+(2) стор.
618. *Борцак, Ілько*: Хмельниччина й тодішня французька преса. »Українська Трпбуна« Варшава. 1921, № 157—158.
619. *Дзв[і]н, М.*: З минулого. (Історична пригадка). [До історії Хмельниччини]. »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1915, № 43/44, стор. 1—3.
620. *Крипякевич, Іван, Др.*: Хмельниччина в новітній освітленю. [З приводу книжки В. Липинського »Z dziejów Ukrainy«]. »Діло«. Львів, 1914, № 26 (8.572).
621. *Крипякевич, Іван, Др.*: Шевченко — Хмельницький. »Ілюстрована Україна«. Львів, 1914, № 5/6, стор. 87—89.
622. *Хомик, А[ртим]*: Хмельниччина і сучасний мент. »Воля«. Тижневик. Відень, 1919, Том II, № 2, стор. 50—54.
623. *Крипякевич, Іван, Др.*: Іван Богун. В 250-ті роковини смерті. »Історичні Листки«. № 5. Львів, 1914, 16^о, 4 стор.

Передруки: 1) »Калуський Листок«. Калуш, 1914, № 11; — 2) »Свобода«. Львів, 1914, № 10.

624. *Липинський, Вячеслав*: Іван Богун. [З портретом]. »Календар Українського Народного Союзу« на 1919 р. Jersey-City, 1919, стор. 92.

625. *Л[отоцький], А[нтін]*: Іван Богун. (У 250-ті роковини його мученицької смерті). Календар »Свободи« на 1914 р. Львів, 1914, стор. 131—133.

626. *Івасюк, Микола*: Богун під Берестечком. (Історична картина). Репродукція многобарвна на картоні. Мистецька Накладня »Нива«. [Відень, 1923], 76×60 стор.

Рецензія: Грицай, Остап, Др.: »Український Прапор«. Відень, 1923, № 6.

627. *Проскоус, С.*: Забуті борці. [Богун і Гордієнко]. »Україна«. (Дневник). Київ, 1919, № 13.

628. *Грушевський, М.[ихайло]*: Стара історія. [Епізод з Хмельниччини]. »Діло«. Львів, 1918, № 102 (9.662).

629. *Левицький, Орест*: Український шляхтич Прокіп Верещака і його пригоди під час Хмельниччини. »Україна«. Наук. трьохмісяч. Київ, 1917, кн. I/II, стор. 20—37.

14. Гетьманщина 1657—1687.

630. *Барвінський, Олександр*: Змагання України до державної самостійності після Переяславського договору. (Сучасне в освітленню колишнього). Календар Т-ва »Просвіти« на 1920 р. Львів, 1919, стор. 99—120.

631. *[Будзиновський, Вячеслав ?]*: Як Москалі нищили Україну. [З ілюстр.]. Календар »Свободи« на 1914 р. Львів, 1914, стор. 114—122.

*632. *Ващенко, В.*: Борці за волю. (Місце і рік видання незазначені). 1917, 16^о, 13 стор.

Коротенька історія України по 1654 р., складена на зразок Гловайського.

Рецензія: Дорошкевич, Олександр): »Книгарь«. Київ, 1917, № 3, стор. 117—118.

633. *Драгоманов, М[ихайло]*: Пропащий час. Україна під московським царством. (1654—1876). З передмовою М[ихайла] Павлика. Видання друге. Видавництво »Серп і Молот«. № 7. Київ, 1918, 16^о, 39 стор.

Рецензія: Єфремов, Сергій: »Книгарь«. № 10, стор. 565—7.

634. *К[оренець], Д[енис]*: До історії українсько-польських угод. »Український Голос«. Перемишль, 1919, № 15—16.

635. *Крип'якевич, Іван, Др.*: Україна і Москва. З давньої боротьби за владу. »Діло«. Львів, 1917, № 172 (9.434).

636. *Крип'якевич, Іван, Др.*: Україна і Росія. З давньої історії. »Діло«. Львів, 1914, № 174 (8.723).

637. *Ленкий, Богдан*: Кінець української волі. »Пам'яткова книжка Союзу Визволення України«. Відень, 1917, стор. 36—45.

638. *С. Г.*: Як Москалі нищили Україну. Нарис популярної історії. »Українські Вісти«. Тернопіль, 1919, № 21.

639. *Сисоєнко, Євген*: Як Українці пошматували свою Україну після Богдана Хмельницького. »Народня Справа«. Київ, 1918, № 18, стор. 17—20.

640. *Томашівський, С[тепан], Др.*:

Українські федералісти. »Діло«. Львів, 1918, № 189 (9.749); 190 (9.750).

641. *Грінченко, Борис*: Іван Виговський, його життя й діла. Написав... Видання друге. Видавництво »Сіач«. № 9. Черкаси, 1917, 16°, 132 стор.

642. *Луценко, І.*: Гадяцькі пакти. »Наше життя«. Херсон, 1918, № 3.

643. *Шурат, Василь, Др.*: Пісня про повстання Мартина Пушкаря. Подав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1920. Том СХХІХ, стор. 95—105 і окремою відбиткою; Львів, 1920, 8°, 10 стор.

644. *Борщак, Ілько*: Франція й Україна. Невиданий лист Юрка Хмельницького до Людвика ХІV. »Українська Трибуна«. Варшава, 1922, № 24 (222).

645. *Кревецький, Іван*: Під протекцію Курф'єрета. До історії політики П. Дорошенка. »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1914, Том СХVІІ/СХVІІІ, стор. 127—136.

646. *Лепкий, Богдан*: Петро Дорошенко. [Істор. сил'вета]. »Базар«. Місячник. Нью-Йорк, 1922. Рік ІІ, № 1, стор. 19—21.

647. *Лепкий, Богдан*: Петро Дорошенко. [З приводу ювілею]. »Український Голос«. Перемишль, 1922, № 51 (177)—52 (178).

648. *Пачовський, Василь*: Гетьман Петро Дорошенко. Борець за неподільну, вільну, незалежну Україну. Політично-агітаційна Секція, ч. 5. Видання Т-ва »Вернигора«. Київ, 1917, 8°, 7 стор.

Рецензія: Дорошенко, [Дмитро]: »Книгарь«. Київ, 1917, № 2, стор. 61.

649. *Пачовський, Василь*: 1665—1915. В двіста-п'ятьдесяті роковини [смерти Петра Дорошенка]. Віденський Ілюстрований Календар Т-ва »Просвіти« на 1915 рік. Відень, 1915, стор. 61—67.

650. 1665—1915. В двісті-п'ятьдесяті роковини [Петра Дорошенка]. »Нове Слово«. Львів, 1915, № 4.

651. *Возняк, Михайло*: Три документи до історії Руїни. (Листи до Іл. Новицького від Вас. Кочубея та Івана Максимовича. Універсал Самойловича з нагоди смерті Ц. Хведора). »Україна«. Наук. трьохмісяч. Київ, 1914, кн. ІІІ, стор. 76—81.

652. *Модзалевський, В.*: Нові відомости про родину Многогрішних. »Україна«. Наук. трьохмісячник. Київ, 1917, кн. ІІІ/ІV.

653. *Модзалевський, В.*: Перший військовий підскарбій Роман Ракушка. (1663—1669). Нарис його життя та діяльності. »Записки Історично-Філологічного Відділу Укр. Акад. Наук«. Київ, 1919, кн. І, стор. 18—52.

15. Іван Мазепа.

(1687—1709).

654. *б.*: Памяти гетьмана Івана Мазепи. »Українське Слово«. Львів, 1916, № 48 (219).

655. *Бушуетко, В.*: Гетьман Іван Мазепа. (1687—1709). Ко-

роткий історичний нарис. »Залізний Стрілець«. Каліш, 1921, № 59 (70).

656. Гетьман Іван Мазепа, Борець за волю України. Ви-

давництво «Січ». № 3. [Могилів], 1917, 16, 8 стор.

Рецензія: Дорошенко, Д[митро]: „Книгарь“. Київ, 1917, № 1, стор. 13.

657. *Донцов, Дмитро, Др.*: Мазена і Мазепинці. Видавництво «Січ». Черкаси-Київ, 1919, 16°, 34 стор.

658. *Л[ипа], Юрій*: Гетьман Іван Мазепа. Видавництво «Народній Стяг». № 4. Одеса, 1917, 16°, 33 стор.

Рецензія: Дорошенко, Д[митро]: „Книгарь“. Київ, 1917, № 2, стор. 61.

659. *Сисоєнко, Євген*: Прогетьмана Мазепу та про Шведчину. «Народня справа». Київ, 1918, № 28, стор. 4—7.

660. *Стоцький-Смаль, Роман, Др.*: Маловідома гравюра Мазепи. [З ілюстр.]. «Вістник Союзу Визволення України». Відень, 1916, № 100, стор. 352.

661. *Характерник*: Мазепа в історії і літературі та для сучасности. Видавництво «Захід». Чернігів, 1918, 16°, 63 стор.

Рецензія: Модзалевський, В.: «Наше минуле». Київ, 1919, № 2, стор. 170.

662. *Хоткевич, Гнат*: Гетьман Іван Мазепа. «Історично-Популярна Бібліотека». № 1. Харків, 1918, 16°, 46 стор.

Рецензія: Старицька-Черняхівська, Л.: „Книгарь“. Київ, 1918, № 11, стор. 658—659.

663. *Модзалевський, В.*: Універсал гетьмана Мазепи про козаків (1701 року). (Історичний архив). «Наше минуле». Київ, 1918, № 1, стор. 171.

664. *Сисоєнко, Євген*: Про Палія та Мазепу. «Народня справа». Київ, 1918, № 27, стор. 5—7.

665. *Ярополк*: Полковник Шпак. Історичний шкід з часів

Паліївщини 1702 р. «Український Прапор». Відень, 1922, № 1.

666. *Різниченко, Вас[иль]*: Переписка Гетьмана Мазепи з Мотрею Кочубеївною у Батурині. З передмовою, примітками і поясненнями Вас[иля] Різниченка. З портретом Мотрі Кочубеївної. Видання Вас. Різниченка. Київ, 1916, 16°, 16 стор.

— Друге видання, п. з.: Переписка з Мотрею Кочубеївною в Батурині. Видання 2-ге. Звенигородка, 1917, 16°, 16 стор.

Рецензія: Жученко, М.: „Книгарь“. Київ, 1917, № 3, стор. 118.

667. *Різниченко, Василь*: В резиденції Мазепи. З дорожніх записів українського туриста. «Діло». Львів, 1914, № 144 (8690)—152 (8.701).

668. *Донцов, Дмитро, Др.*: Похід Карла XII на Україну. «Шляхи». Львів, 1917, № 9/10, стор. 485—497. І окремою відбиткою, wraz з доповненням, п. з.:

— Похід Карла XII на Україну. Видання «Новітньої Бібліотеки», ч. 26. Львів, 1917, 16°, 39 стор.

— Видання друге, п. з.: Похід Карла XII на Україну. Видання «Т-ва ширення народної культури». Київ, 1918, 8°, 28+3 стор. з бібліогр. автора.

Рецензії: 1) Г[рушевський], О[лександр]: „Літ.-Наук. Вістник“. Київ, 1918. Том LXXI, кн. 7/8, стор. 270; — 2) Лоський, К[ость]: „Книгарь“. Київ, 1918. № 14, стор. 831—832; — 3) М. В.: „Наше минуле“. Київ, 1918, № 1, стор. 191; — 4) [Федорців, Федь]: „Шляхи“. Львів, 1916, № 15/16, стор. 541—543.

669. *Тіандер, К.*: Карло XII на Україні. «Наше минуле». Київ, 1918, № 1, стор. 66—73.

670. *Андрієвський, Віктор*: Полтава. (З нагоди сумної пам'яті дня 27. червня 1709 р.). »Український Голос«. Перемишль, 1922, № 28.
671. В 209. річницю Полтавської катастрофи. »Вістник політики, літератури й життя«. Відень, 1918, № 210/211, стор. 410—411.
672. *Возняк, Михайло*: Польська вірша про битву під Полтавою. (Матеріяли і-замітки). »Україна«. Наук. трьохмісячник. Київ, 1914, кн. IV, стор. 59—70.
673. Полтавська катастрофа й сучасний момент в життю українського народу. »Вістник політики, літератури й життя«. Відень, 1918, № 210/211, стор. 409—410.
674. *Т. С.*: З історичних споминів. Полтавська битва (1709 р.). »Дніпро«. Календар американських Українців на 1921 р. Jersey-City, 1921, стор. 27—28.
675. *Різниченко, Вас[иль]*: Смерть Мазепи. (З нагоди 209 роковин смерті). »Шлях«. Київ, 1918, № 9/10, і окремою відбиткою п. з.: -- Смерть Мазепи. (З нагоди 209 роковин смерті). Видавництво »Шлях«. № 24. Київ, 1918, 8°, 20 стор.
- Рецензія: Модзалевський, В.: »Наше Минуле«. Київ, 1919, № 3, стор. 169—170.
676. *Різниченко, Вас[иль]*: На могилі гетьмана Мазепи. »Українське Слово«. Львів, 1918, № 111/112 (905—906).
677. *Барвінський, Богдан, Др.*: Слідами гетьмана Мазепи. Подав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1919, Том СХХІХ, стор. 107—140 і окремою відбиткою.
678. *Борщак, Ілько*: Гетьман Мазепа та тодішня французька преса. »Громадська Думка«. Львів, 1920, № 189.
- Передрукувала »Україна«. Тижневик. Станиславів, 1920, № ? .
679. *Шкурат, Петро, Др.*: Шляхом Мазепи. »Український Голос«. Перемишль, 1923, № 21 (198).

16. Пилип Орлик.

(1710—1742).

680. Мазепинці. »Народний Голос«. Чернівці, 1915, № 12.
681. *Застирець, Іван, Др.*: Мазепинці в Туреччині. З паперів Садик-паші (Чайковського). (Матеріяли і замітки). »Україна«. Наук. трьохмісяч. Київ, 1914, кн. II, стор. 67—72.
682. *Барвінський, Олександр*: Пилип Орлик останній і найзнатніший із справдешних Мазепинців. Календар Т-ва »Провіта« на 1918 р. Львів, 1918, стор. 92—107.
683. *Кривякевич, Іван, Др.*: Филіп Орлик. »Історичні листки«, ч. 7. Львів, [1914], 32°, 4 стор.
- Передрукував: »Калуський Листок«. Калуш, 1914, № 10.
684. *Литинський, В[ячеслав]*: Филіп Орлик. »Календар Укр. Нар. Союзу на 1919 р. Jersey-City, 1919, стор. 94—96.
685. *Різниченко, Вас[иль]*: Пилип Орлик. (Гетьман емігрант). Його життя й діяльність. (З нагоди 175 роковин з часу його смерті). Видання »Союзбанк«. Київ, 1918, 8°, 48 стор.
- Рецензія: Романовський, Віктор: »Книгарь«. Київ, 1919, № 22, стор. 1457—1460.

686. *Різниченко, Василь*: Про гетьмана Пилипа Орлика. Його життя та діяльність. Київ, 1919, 16°, 32 стор.
687. *Борщак, І[лько]*: Данте й Орлик. »Українська Трибина«. Варшава, 1922, № 22 (220).
688. *Борщак, Ілько*: З нагоди роковин смерті Гетьмана Орлика. (26. травня 1742). »Діло«. Львів, 1923, № 47 (9.928).
689. *Борщак, Ілько*: Маніфест гетьмана Орлика до європейських урядів. (Текст і коротенькі коментарі). »Українська Справа«. Варшава, 1922, № 6.
690. *Борщак, І[лько]*: Орлікіяна. (Опис невиданих матеріалів про Гетьмана Орлика, його родину і оточення). »Хліборобська Україна«. Відень, 1922/23, зошит VII/VIII, стор. 342—371.
691. *Борщак, Ілько*: Україна і французька дипломатія XVIII віку. »Нова Україна«. Прага, 1923, № 3, стор. 134—137.
692. *Борщак, І[лько]*: Українська справа на міжнародньому конгресі двіста років тому назад (1728). »Громадський Вістник«. Львів, 1922, № 121.
693. *Борщак, І[лько]*: Українська справа на міжнародньому конгресі двіста років тому назад. (1728). »Українська Праця«. Коломия, 1922, № 4.
694. *Борщак, І[лько]*: Франція й Україна. Проект збудування Запорозької Січі на Рені (1735). »Українська Праця«. Коломия, 1922, № 7.
- Передрук: »Дніпро«. (Тижневик). Трентон, 1922, Нр. 24.
695. *Євген, Альфред, Др.*: Дневник Орлика. Написав... »Записки Наукового Товариства ім. Шевченка«. Львів, 1917. Том СХХІІІ/СХХІV, стор. 1—12 і окремою відбиткою.

17. Гетьманщина 1709—1782.

696. *Ляшок, Л.*: Гетьманат. [До історії XVIII століття]. »Вільне Життя«. Одеса, 1918, № 29.
697. *Сисоєнко, Євген*: Україна після Шведчини. »Народня Справа«. Київ, 1918, № 29, стор. 7—10.
698. *Науменко, В[олодимир]*: »Жалованная Грамота« Полтавському полковнику Івану Черняку, 1718 р. »Український Науковий Збірник«. Москва, 1916, вип. II, стор. 49—55.
699. *Грушевський, Мих[айло]*: Павло Полуботок. »Українське Слово«. Львів, 1918, № 3 (799).
700. Мученик за волю України — Гетьман Павло Полуботок. Видання друге. Політично-агітаційна секція, ч. 6. Видавниче Т-во »Вернигора«. Київ, 1917, 8°, 7+(1) стор.
- Рецензія: Дорошенко, Д[митро]: »Книгарь«. Київ, 1917, Нр. 2, стор. 61.
701. *Сисоєнко, Євген*: Від Полуботка до Разумовського. »Народня Справа«. Київ, 1918, № 32/33, стор. 7—10.
702. *Сисоєнко, Євген*: Про Павла Полуботка. »Народня Справа«. Київ, 1918, № 31, стор. 6—9.
703. Розкопки на місці, де був будинок Полуботка. (Хро-

ніка). »Наше Минуле«. Київ, 1919, № 3, стор. 147.

704. Могила гетьмана Данила Апостола. »Українське Слово«. Львів, 1918, № 169 (963).

705. *Різниченко, Василь*: На могилі Гетьмана Апостола. Із серії »По могилам Гетьманів«. № 3. [Київ], 1917, 16^о, 16 стор.

706. *Сисовенко, Євген*: Прогетьманство Разумовського. »Народня справа«. Київ, 1918, № 35, стор. 11—14.

707. *Різниченко, Василь*: На могилі останнього Гетьмана України в Батурині. Київ, 1916, 16^о, 20 стор.

— Друге видання, п. з.: На могилі останнього Гетьмана України в Батурині. Видавництво Різниченка. Київ, 1917, 16^о, 20 стор.

708. *Різниченко, Василь*: Граф Лев Розумовський. »Шлях«. Київ, 1917, № 1, стор. 62—74.

709. *Різниченко, Василь*: Скасування Гетьманства на Україні і останній Гетьман України. Кирило Розумовський. З нагоди 150-х роковин.

(1764—1914). [Видання автора]. Київ, 1916, 8^о, 35 стор.

Рецензія: Ж[ученко], М.: »Промінь«. Москва, 1917, № 3/4, стор. 32.

710. *Кушнір, Володимир, Др.*: 150 літ від скасування Гетьманщини. Знищене останків державної самостійности України. »Діло«. Львів, 1914, № 181 (8.730).

711. *Різниченко, Василь*: Як була знищена автономія України? (Видання автора). [Звенигородка], 1917, 8^о, 24 стор.

Рецензія: Д[орошенко], Д[митро]: »Книгарь«. Київ, 1917, № 1, стор. 12.

712. Стоп'ятдесятьлітня річниця одного з домагань привернення автономії України. [Історичний нарис]. »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1917, № 173, стор. 681—682.

Передрук п. з.: Стоп'ятдесятьлітє одного домагання автономії України. »Українське Слово«. Львів, 1917, № 242 (741).

713. *Онацький, Євген*: Походження Полетпк. (Де-що про шукання українською старшиною московського дворянства). »Україна«. Наук. трьохмісяч. Київ, 1917, № I/II, стор. 84—99.

18. Запорозжже.

*714. *Кащенко, А[дріян]*: Оповідання про славне військо запорозжське низове. (Коротка історія війська запорозжського). Українське Видавництво. Катеринослав, 1917, 8^о, 370 стор.

Рецензія: Грушевський, Олександр: »Літер.-Наук. Вістник«. Київ, 1917, № 1, стор. 156—158.

— Видання 2-е, п. з.: Оповідання про славне військо запорозжське низове. (Коротка

історія війська запорозжського). Люстроване видання 2-ге. Українське Видавництво. Катеринослав, 1918, 8^о, 360 стор.

— Видання 3-те, п. з.: Оповідання про славне військо Запорозжське Низове. Коротка історія війська запорозжського. Видання третє. Українське Видавництво. Катеринослав, 1919, 8, 360 стор.

— Видання 4-те, п. з.: Опо-

відання про славне військо запорожське низове. (Коротка історія війська Запорозького). Видання 4-ге. Українське Видавництво в Катеринославі. [Друковано у К. Г. Редера в Ляйпцігу]. Катеринослав-Ляйпціг, (1923), 8°, 368 стор.+133 ілюстр. в тексті.

Рецензії: 1) Біднов, В[асиль]: „Літер.-Наук. Вістник“. Львів, 1923, кн. IX, стор. 82—86; — 2) Маркевич, Л.: „Книжка“. Станиславів, 1923, № 1/5, стор. 38—39.

715. *Яворницький, Д[митро], І.*: Як жило славне Запорозьке Низове військо. Видання друге з додатками. Катеринослав, 1914, 8°, 31 стор.+3 ілюстр.+ портрет автора.

— Видання 3-те: Як жило славне Запорозьке військо низове. Видання третє з додатками. Видавництво «Слово». Катеринослав, 1918, 8°, 36 стор.+10 ілюстр.

716. [*Кривякевич, Іван, Д.р.*]: Початки Запорозької Січі. Історичні Листки, ч. 4. Львів, 1914, 16°, 4 стор.

717. *Сисоєнко, Євген*: Зруйнування Січі Запорозької. [3 ілюстр.]. «Народня Справа». Київ, 1918, № 36, стор. 6—9.

718. *Комарь, М[ихайло]*: Запорозькі вольності. Видання друге. Київ, 1917, 16°, 32 стор.

На стор. 2. біографія Михайла Федоровича Комарова (Комарь) — пера Гр. Т—ко.

*719. *Степовий, В[асиль] (Біднов, Василь)*: Запорозький зімовик. (Історичні відомости). Видання (?). Катеринослав, 1916, 16°, 24 стор.

Рецензія: Б. Л.: „Украинская Жизнь“. Москва, 1916, № 7/8, стор. 144—145.

— Видання друге, п. з.: Запорозький зімовик. (Істо-

ричні відомости). Видання друге. Видавництво «Січ» у Черкасах. № 31. Черкаси, 1918, 16°, 24 стор.

Рецензія: Старицька-Черняхівська, Л.: „Книгарь“. Київ, 1918, № 12/13, стор. 697—699.

720. *Яворницький, Дмитро*: Оповідання столітнього діда про Запорозьців. Записав... Історична Бібліотека «Просвіти». Ч. 5. Накладом Т-ва «Просвіта». Львів, 1923, 8°, 16 стор.

721. *Сосенко-Молодий, Петро*: Про славного українського лицаря Івана Сірка. Написав... (Історична розвідка з картинами). Видавництво «Живі Гроби». Львів, 1922, 16°, 48 стор.+9 ілюстр. в тексті.

Рецензії 1) Карпинський, М.: „Книжка“. Станиславів, 1923, № 1/5, стор. 40; — 2) С. Ф.: „Студентський Вістник „Поступ““. Львів, 1923, № 3/4, стор. 104.

722. *Каценко, А[дріян]*: Кость Гордієнко-Головко — останній лицарь Запорозьжя. Видання [перше]. Катеринослав, 1917, 16°, 50 стор.

Рецензія: Дорошенко, Д[митро]: „Книгарь“. Київ, 1917, № 2, стор. 83.

— Видання 2-ге, п. з.: Кость Гордієнко-Головко — останній лицарь Запорозьжя. Видання друге. Друкарня І. Вісьмана. Катеринослав, 1918, 16°, 60 + (4) стор.

— Видання 3-те, п. з.: Кость Гордієнко-Головко — останній лицарь Запорозьжя. Видання третє. Українське Видавництво в Катеринославі. [Друковано у Відні]. Відень-Катеринослав, 1919, 8°, 40 стор.

Рецензія: „Вперед“. Львів, 1920, № 154.

723. *Леткий, Богдан*: Чекає

нас велика річ. Коштом і заходом Т-ва «Просвіта» у Львові. З друкарні А. Гольцгавзена. Відень, 1916, 8^о, 38+2 стор.+10 ілюстр. у тексті.

Містить: 1) В боротьбі за волю. [Історія Козаччини], стор. 3—26; — 2) Кальнишевський у неволі, стор. 27—29; — 3) Привид Кальнишевського, стор. 30—36; — Порядок українських гетьманів, стор. 37—38.

724. *Степовий, Василь*. [Василь]. (Біднов, Василь): До історії Запорозжців за Дунаєм. «Українське Слово». Львів, 1916, № 13 (184)—16 (187).

725. *Степовий, Василь*. [Василь]. (Біднов, Василь): До історії Задунайської Січі. «Україна». Наук. трьохміс. Київ, 1914, кн. III, стор. 9—21.

726. *Федорченко, Іван*: По-

гробовець Запорозької Січі. Історичний нарис проф. Краківського університету Мар'яна Дубецького. (Переклад з польської мови з додатками і одмінами). Українсько-руське книгарство «Гасло», № 8. Київ, 1917, 8^о, 18 стор.

Це властиво перерібка, але не переклад історичного нарису проф. М. Дубецького з його праці „Obrazy i studia historyczne“. Kijów. 1916.

727. *Шурат, Василь, Др.*: Жерело звісток Гендльовика про Запорозжців. Написав... «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка». Львів, 1919, Том СХХVІІІ, стор. 39—50 і окремою відбиткою. Львів, 1919, 8^о, 12 стор.

728. *Сластюн, Оп.*: Портрет Антона Головатого. (З ілюстр.). «Наше Минуле». Київ, 1919, № 3, стор. 37—48.

19. Гайдамаччина.

729. *Горбань, Микола*: Гайдамаччина. «Плуг». Журнал. Харків, 1922, № 1, стор. 52—56.

730. *Широцький, Кост*: Коліївщина. (Гайдамаччина в 1768 році). Видання Т-ва «Час». Київ, 1918, 16^о, 48 стор.

Рецензії: 1) Данилевич, В., проф.: «Наше Минуле». Київ, 1919, № 3, стор. 168—169; — 2) М. В.: «Літер.-Наук. Вістник». Київ, 1918, Том LXXI, кн. VII/VIII, стор. 141—142.

731. *Шпитковський, Іван*: «Гайдамаки» Шевченка як пам'ятник Коліївщини. «Збірник пам'яті Тараса Шевченка». (1814—1914). Київ, 1915, стор. ?

732. *Шпитковський, Іван*: Матеріяли до історії Коліївщини. Мемуар Ігнатія Филиповича. Подав... «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка». Львів, 1922, Том СХХХІІІ, стор. 85—98 і окремою відбиткою.

20. ХІХ століття.

733. *Гнатюк, Володимир*: Національне відродження австро-угорських Українців (1772—1880 рр.). Виданне «Союза Визволення України». Відень, 1916, 8^о, 65+(1) стор.

Рецензії: 1) Бурчак, Л.: «Книгарь». Київ, 1918, № 9, стор. 520—521; — 2) «Вістник Союза Визво-

лення України». Відень, 1916, № 120, стор. 679.

734. [Дорошенко, Володимир]: Короткий огляд розвитку політичної думки та організації на Україні. «Вістник Союза Визволення України». Відень, 1914, № 2, стор. 4—7.

735. *Дорошенко, Володимир*: Пів-

тораста літ української політичної думки. (Від скасування Гетьманщини до нашого часу). Короткий історичний огляд. Накладом «Союза Визволення України». Відень, 1914, 8°, 12 стор.

Передрук: „Нове Слово“. Львів, 1915. № 5 і 6.

Ця публікація вийшла також в перекладах на німецькій, італійській, французькій, англійській, мадярській, болгарській, турецькій і російській мові.

736. *Дорошенко, Володимир*: Українство в Росії. (Новіші часи). Памяткова книжка Союза Визволення України. Відень, 1917, стор. 246—354.

Також окремою відбиткою п. з.:

— Українство в Росії. Новіші часи. З портретами. Виданне Союза Визволення України. Відень, 1916, 8°, 114+2 стор.

Рецензії: 1) Возняк, Михайло: „Діло“. Львів, 1917, № 89 (9.341); — 2) Єфремов, Сергій: „Книгарь“. Київ, 1918, № 6, стор. 315—318.

737. *Лозинський, Михайло, Др.*: Галичина в життю України. Виданне «Союза Визволення України». Відень, 1916, 8°, 60 + (4) нenum. стор.

Попередньо друкувалося у „Вістнику Союза Визволення України“. Відень, 1916.

Рецензії: 1) „Вістник Союза Визволення України“. Відень, 1916, № 83/84; — 2) Данилевич, В. проф.: „Наше Минуте“. Київ, 1919, № 1/2, стор. 223; — 3) К[алинови]—ч. І[ван]: „Українське Слово“. Львів, 1916, № 127 (298).

738. *Охримович, Юліян*: Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX столітті. Часть I. (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). Видавництво «Серп і Молот». № 12. Київ, 1918, 16°, 140 стор.

Рецензії: 1) Дорошенко, Володимир: „Діло“. Львів, 1918, № 143 (9.703); — 2) Дорошенко, Володимир: „Шляхи“. Журнал. Львів, 1918, № 1/6, стор. 169—171; — 3)

Єфремов, Сергій: „Книгарь“. Київ, 1919, № 22; — 4) Стебницький, П[етро]: „Наше Минуте“. Київ, 1918, № 2, стор. 218—220.

— Видання 2-ге, п. з.: Розвиток української національно-політичної думки. (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). З портретом автора і вступними статтями М[иколи] Голубця, Ф[едея] Федорцева і В[олодимира] Дорошенка. «Новітня Бібліотека». Ч. 43. Київ-Львів, 1922, 8°, XIV + (2) + 120 стор.

Рецензія: Дорошенко, В[олодимир]: „Громадський Вістник“. Львів, 1922, № 135.

739. *Пачовський, Василь*: Галичина і Надніпрянська Україна. Видання Народнього Міністерства Преси й Інформацій У. Н. Р. Ч. 71. Камянець н. П., 1919, 16°, 24 стор.

740. [*Скоропис-Йолтуховський, Олександр*]: Самостійна Україна мрією у 1791 р., політичною утопією в 1854 р. й пекучою потребою в 1888 р. «Вістник Союза Визволення України». Відень, 1916, № 98, стор. 314—315; № 99, стор. 329—332.

741. *Брик, Іван, Др.*: Матеріяли до історії українсько-чеських взаємин в першій половині XIX ст. Видав... Українсько-Руський Архив. Том XV. Видає Історично-Філософічна Секція Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, 1921, 8°, 190 стор.

Рецензія: Богацький, П[авло]: „Нова Україна“. Прага, 1922, № 7, стор. 34—35.

742. *Возняк, Михайло*: Епізоди культурних зносин галицької і російської України в першій половині XIX віку. Фільольогічний Збірник пам'яті Михальчука. Київ, 1915, стор.

743. *Каманіна, Анна*: Громадський Банк в першій половині XIX століття. (З історичного архива). «Наше Минувле». Київ, 1918, № 2, стор. 169—171.

744. Віденський трактат 1815 року нічого про належність Холмщини до Королівства не постановив. [Текст і пояснення]. «Вільне Життя». Одеса, 1918, № 4.

745. *Білозерський, Василь*: З ідеології Кирило-Методіївців. Записка. «Україна». Наук. трьохмісячник. Київ, 1914, кн. I, стор. 78—83.

746. *Возняк, Михайло*: Кирило-Методіївська справа й Галичина. (Стаття). «Український Вістник». Львів, 1921, № 37.

747. *Возняк, Михайло*: Кирило-Методіївське братство. Накладом фонду «Учителі, брати мої!» Ч. 3. Львів, 1921, 16^о, 238 + (2) стор. + 10 ілюстр. в тексті.

Рецензії: 1) Г. М.: «Історикъ и Современникъ». Берлін, 1922, збір. II, стор. 280—284; — 2) Радзикович, В[олодимир]: «Письмо з Просвіти». Львів, 1922, № 9/10, стор. 82—83.

748. *Грушевський, М[ихайло]*: В роковини Кирило-Методіївської справи. «Вільне Життя». Одеса, 1918, № 22.

749. *Грушевський, М[ихайло]*: В сімдесяті роковини Кирило-Методіївської справи. «Літер.-Наук. Вістник». Київ, 1917, Том LXVIII, кн. I, стор. 8—13.

Передрук: «Вістник політики, літератури й життя». Відень, 1918, № 193, стор. 138—140.

750. *Грушевський, М[ихайло]*: Матеріали до історії Кирило-Методіївського братства. Признання Кирило-Методіївців. Приладив до друку... «Збірник пам'яті

Тараса Шевченка». (1814—1914). Київ, 1915, стор. 99—256 і окремою відбиткою.

751. *Грушевський, Олександр*: З настроїв та думок Кирило-Методіївського братства. «Україна». Наук. трьохміс. Київ, 1914, кн. I, стор. 71—77.

752. *Грушевський, Ол[ександр]*: З плянів та думок Кирило-Методіївського братства. «Літер.-Наук. Вістник». Київ, 1918, Том LXXI, кн. VII/VIII, стор. 89—95.

753. *Єфремов, Сергій*: Проміжні заходи Кирило-Методіївського Братства. «Письмо з Просвіти». Львів, 1914, № 3, стор. 65—69.

754. *Зайцев, Пав[ло]*: «Книга битія», як документ і твір. «Наше Минувле». Київ, 1918, № 1, стор. 22—35.

755. [Горбачевський, Іван, Іванович] Записки Невідомого. (З товариства Сполучених Словян). [Передрук з рукопису]. «Слово». Наук. літер. додаток до «Слова». Кам'янець н. П., 1920, № 5.

756. *Брик, Іван, Др.*: Славянський зїзд у Празі 1848 р. і українська справа. Написав... «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка». Львів, 1920. Том CXXXIX, стор. 141—217, і окремою відбиткою. Львів, 1920, 8^о, 72 стор.

757. *Г[анкевич], Л[ес], [Др.]*: Речник незалежності України в 1848 р. [о. Василь Подолинський]. «Вперед». Львів, 1919, № 71 і 72.

758. *Гартль, А., Др.*: До 75 роковин ювілею славянського зїзду. «Русиньк». Ужгород, 1923, № 87.

759. З історії української військової організації в Га-

личині. [Про 1848 р.]. »Свобода«. Львів, 1915, № 31.

760. *Шурат, Василь, Др.*: Галицько-українські стрільці 1849 р. »Свобода«. Львів, 1915, № 20.

761. *Добровольський, Л.*: З кивської »Козаччини« 1855 року. [До історії українського селянського руху]. »Український Науковий Збірник«. Москва, 1915, вип. I. стор 45—94.

762. *Застирець, Йосиф, о. др.*: Під стягом гетьмана Дорошенка. Епізод з Кримської війни. »Звіт Управи гімназійних наукових курсів з українською викладавою мовою«. Відень, 1916, 8°, 20 стор.

Рецензія: Лозинський, Михайло: »Діло« Львів, 1916, № 238 (9 148).

763. *Флоровський, А. В.*: »Воля панська й воля мужицька«. Сторінка з історії аграрних розрухів у Новоросії 1861—1863. Державне Видавництво України. Одеса, 1922, 8°, 72 стор.

764. *Грушевський, Олександр*: З життя Київського українського гуртка в 1870—1874 рр. »Основа« (Вістник письм.-наук.). Одеса, 1915, № 1.

765. *Садовський, Микола*: Спомини з Російсько-Турецької війни 1877—1878 р. Видавниче Т-во »Час«. Київ, 1917, 8°, 87 стор.

Рецензії: 1) Старий (Королів) В[асиль]: »Літер.-Наук. Вістник«. Київ, 1917, кн. VI, стор. 152—153; — 2) Черкасенко, С[пиридон]: »Книгарь«. Київ, 1917, № 3, стор. 119—120.

766. Кн. Бісмарк і Українське Королівство. »Діло«. Львів, 1914, № 185 (8.734).

767. Королівство Київське по проекту Бісмарка. Видав-

ництво »Народній Стяг«. Одеса, 1917, 8°, 8 стор.

Рецензія: Павловський, М.: »Книгарь«. Київ, 1917, № 3. стор. 142—143.

768. *Ганжевич, Лев, Др.*: Володимир Дебогорій-Мокрієвич. [До історії 80-тих рр.]. »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1916, № 102, стор. 378—380.

769. *Маршинський, Аполінарій*: Спомини. (1884—1888 р.). [Про життя кивської громади]. »Дніпрок«. Календар на 1923 р. Львів, 1922, стор. 92—104.

770. *Маршинський, А[полінарій]*: Поїздка в Галичину в 1889 р. (Зі споминів). »Дніпрок«. Календар на 1924 р. Золочів, 1924, стор. 82—101.

771. [Невлінський, М.]: Згадка сперед сорока літ. [Про брошуру Невлінського »La Pologne et les Habsburg«]. »Громадська Думка«. Львів, 1923, № 181—184.

772. *Самійленко Володимир*: З українського життя в Києві в 80 роках XIX століття. »Нова Україна«. Журнал. Прага, 1923, № 1/2, стор. 104—116.

773. *Антонович, Дмитро*: Сторінка з історії української політичної думки дев'ятидесятих років XIX віку. »Вістник політики, літератури й життя«. Відень, 1918, № 217, стор. 490—491.

Передрук статті з »Робітничої Газети«.

774. *Барвінський, Олександр*: Із »Споминів з мого життя«. (Частина). »Учительське Слово«. Львів, 1922, № 11/12, стор. 4—7.

775. *Барвінський, Олександр*: Спомини з царини народньої роботи. [До історії 90-тих

років]. »Громадська Думка«. Львів, 1920, № 18.

776. *Вовк, Хв[едір]*: Де-що з моїх австро-руських споминок. [90-ті рр.]. »Привіт Іванови Франкові в 40 літерат. його письменської діяльності«. Львів, 1916, стор. 151—159.

777. *Лукич, Василь [Левицький]*: Із споминок мого життя. [Про 90-ті роки]. »Вістник Союзу Визволення України«. Відень, 1917, № 152.

778. *Міяковський, В.*: До історії української журналістики. (І. Газета К. Шейковського, 1860 р. II. Цензурування »Губернських Вѣдомостей« на Україні). »Наше Минуте«. Київ, 1919, № 3, стор. 81—88.

779. *Науменко, В.[олодимир]*: Думка про українську духовну часопись у Києві в 1858 р. (Матеріяли і замітки). »Український Науковий Збірник«. Москва, 1916, вип. II, стор. 98—100.

780. *Стебницький, П[етро]*: До історії українського руху. (Про переслідування української преси). »Наше Минуте«. Київ, 1919, № 3, стор. 89—93.

Статті під чис. 779 і 780 взаємно доповнюються.

781. *Щурат, Василь, Др.*: Початки української публіцистики. (В соті роковини »Україн-

ського Вістника«). »Діло«. Львів, 1916, № 57 (8.956).

782. *Грушевський, Михайло*: З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов, і женецький соціалістичний гурток. Зладив... [Видання Українського Соціологічного Інституту]. [Відень], 1922, 8", 212 стор.

Містить: 1) Грушевський, Мих[айло]: З починів українського соціалістичного руху. ст р. 5—101; — 2) Драгоманов, Михайло: »Передне слово« до »Громади«. 1878, стор. 102—153; — 3) Бернштайн, Едвард: Споминок про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського, стор. 154—161; 4) Драгоманов, М[ихайло]: Малоруський інтернаціоналізм, стор. 161—169; — 5) Драгоманов, М[ихайло]: Нації Східної Європи та інтернаціоналізм, соціалізм, стор. 169—183; — 6) Подолинський, С[ергій]: Соціалізм, вігілізм та тероризм, стор. 184—185; — 7) Подолинський, С[ергій]: Людська праця і єдність сили, стор. 186—207; — 8) Листи С. Подолинського, Ф. Енгельса і К. Маркса, стор. 208—211.

783. *Є[фремов], С[ергій]*: Нові матеріяли про »Вольное Слово«. [До історії Драгоманівщини]. »Рада«. Київ, 1914, № 72.

784. *Єфремов, Сергій*: До історії соціалізму на Україні. [До історії 90-тих р.]. »Нова Рада«. Київ, 1917, № 82.

785. *Чарнецький, А[нтін]*: До історії робітничого і соціалістичного руху в Галичині. (1870—1890). »Нова Культура«. Львів, 1923, № 5, стор. 61—71.

Звідомлення

Ілька Борщак з дослідів в архівах Західної Європи,
переслане Українській Академії Наук у Києві¹⁾.

Протягом п'яти років я працюю в різних європейських архівах і бібліотеках по питанням „Ucrainica“; за цей час я зібрав значний науковий матеріал, дрібна частина якого була мною віддрукована, значна готова до друку, а найбільша *in crudo* чекає ще оброблення. Умовини еміграційного життя з його непостійністю і з невідомістю будуччини, важкі для наукової праці, а ще важче сховати, як слід, матеріали, кількість яких весь час росте. Все це спонукує мене написати справоздання, щоби хоч коротко подати до відома Найвищої нашої наукової інституції про „баланс“ моєї роботи, щоби в разі, як обставини не дадуть мені змогу довести до кінця намічену працю, інші дослідувачі докінчили мої роботи. Прошу відчитати моє справоздання на засіданню Історичної і Правничої Секції і списати його в архів Академії. (Рукописи мої, матеріали, листування з ріжними європейськими вченими — все це буде зложено в Бібліотеці Французької Академії і в разі моєї смерті має поступити в розпорядження Української Академії).

Як історик і правник я на самому початку своєї наукової діяльності звернув особливу увагу на відносини між Європою і Україною в минулому. Ні польські, ні російські джерела не можуть дати справжньої картини стану української справи в широкому значінню сього слова. Коли Пастер мав рацію казати, що наука не має батьківщини, то вчений її завжди має. Тому всі польські і московські вчені в свій час розглядали ті чи інші моменти нашої історії з погляду або московської або польської науки. Наша історіографія тільки за останні часи стала на національний шлях. Отже критерієм може бути тут Європа, бо хоч і вона, — зрозуміла річ, — підпадала під впливи тих чи інших московських або польських праць, але незацікавлена безпосередньо політично, вона могла бути більш безсторонньою.

Плян моєї праці з загальною назвою „Європа і Україна“ задуманий широко, навіть занадто широко, і навряд чи вистарчить моє життя на виконання сього плану. Перша стадія отсеї праці — дати огляд стосунків України з певною країною (скажемо з Францією) в окремих розвідках і студіях, які малиб охопити всі галузі (політичні, культурні, економічні) сих стосунків; друга стадія — загальний синтез стосунків України з Францією; таку працю я хотів би зробити відносно кожної країни (Франція, Англія, Німеччина, Італія...)

¹⁾ Звідомлення містимо за дозволом автора на основі копії, яку д. І. Борщак ласкаво переслав Науковому Товариству ім. Шевченка. *Редакція.*

врешті, як загальний синтез сих всіх робіт „Стосунки України з Європою“.

Першою країною, яку я вибрав для студій, була Франція, де я працюю головним чином; в інших бував лише у переїзді і занадто поверхово оглядав джерела.

* * *

А) Париж.

І. Національна Бібліотека. а) Відділ друків.

Я переглянув всі французькі друки і летучі листки, де трактується українські справи. Вони свідчать про зацікавленість у Франції Україною в минулому і освітлюють зовсім відмінно деякі моменти Хмельниччини і Шведчини; особливо важні французькі часописи 17 і 18 в., матеріал досі абсолютно невідомий. Вони важні, як відгук європейської opinio на найзначніші моменти нашої історії (Хмельниччина, Шведчина, Розумовщина...) і як джерело до низки дрібних фактів, яких немає в наших, польських і московських матеріалах.

Часописі ці: „Gaz. de France“ 1631—1675 (in 4°); „L'espion des cours des princes chretiens“ (1637—1677); „Journal des savants“ (1665—1788); „Mercure de France“ (1672—1756); „Lettres Historiques“ (1692—1745); „Mercure Historique et Politique“ (1692—1730); „Journal de Constantinople“ (1854, Чайківщина); „Le clef du cabinet“ (1696—1776).

б) Відділ рукописів.

Рукописами Нац. Бібліотека дуже богата, як не найбогатша в світі; з Українців в ній ще ніхто не працював. Деякі Росіяне (Строев, Мартинов), Поляки (Пржездзекский), Французи (Люї Парі, Testin), дещо відмітили з рукописів по *Ucrainica*, але поверхово і тенденційно. Звичайно, не могу претендувати на огляд всіх рукописів що до „*Ucrainica*“ в Нац. Бібліотеці, але те, що я оглянув, я оглянув сумлінно і зробив відповідні нотатки, як пам'ятник не вимагав переписання in extenso.

Ось ці рукописи:

1) листи Понятовського (посередник між Карлом XII і Мазепою), приятеля Орлика підчас його подорожі в Царгород після Полтави (fr. 12.153. 4° pp. 64).

2) Опись Німеччини..., Польщі, Московщини..., зроблена в 1639 р. для Люї XIII (fr. 17.190). Fol. 260—263, присвячені Україні-Руси з зазначенням її соборности (Див. мою „Ідея Соб. Укр.“).

3) Трактат про козаків фр. дипломата на півночі графа Claude de Mesmes d' Avaux. Досі ніде не був зазначений, відноситься до 1650 р. (fr. 4110). 4° pp. 32.

4) „Miscellanea“ XVIII в. для північної Європи (fr. 9028). Fol. 246—266. Містить цікавий меморіал графа де Брой (Brogie), амбасадора в Варшаві і шефа таємної дипломатії Люї XV, через якого ішли стосунки Версаля з Нахимовським в Криму, про козаччину і Україну (1756).

5) Листи польської королевої Марії Люїзи — дружини Яна Казимира — до m-me de Choisy (fr. 3.859) in 4°, pp. 62. Цікаві інформації про Хмельниччину.

6) Автографічна рукопись Лінажа де Божіена (fr. 18.998), видрукована в 1674 р. під назвою „L' origine veritable du soulèvement des Cosaques contre

la Pologne". Автограф має деякі відмінності від друку і дуже цікаво порівняти їх.

7) „Miscellanea“ XVII в. (fr. 12.197) про морські походи козаків з 1614 і 1624 рр.

8) Невидана рукоп. на італ. мові про Берестечко (Ital. 1494).

9) „Miscellanea“ XVI в. (fr. 12.936) містить меморіал 1584 р., зложений в Парижі (fol. 426—444) про козаччину.

10) Італійська копія XVII в. частини реляції Віміні (ibidem).

11) Реляція Люмбра, фр. посла в Польщі підчас Хмельниччини (Baluze, 161, 164, 166).

12) „Miscel.“ польсько-турецьких і семигородських справ (1671—1674). (fr. 10.655—10.656). Реляції Нуантеля, Форбен Жансона, Акакії, Ветюна про Україну.

13) „Mis.“ до Москви і Польщі (1524—1639) (fr. 16.938). fol. 214—220; фр. посол в Варшаві де Брежі набирає козаків на фр. службу.

14) Папери фр. амбасадора в Царгороді de Cesy; початок XVII в. 9 vol. in fol. Численні інформації про турецько-укр. стосунки (fr. 16.150—8).

15) Реляції д' Авогура, посла в Стокгольмі, підчас Хмельниччини (Colbert, 8).

16) Мандрування Франсуа de Ravie на кінці XVI в. в Поділлі (п. а. f. 6.277).

17) Спомини секретаря фр. амбасадора в Царгороді de la Croix (1672—1679). З меморіалом про Юрася Хмельницького (п. а. f. 4.438).

18) Реляції де Брежі (1644—1649). З Варшави (п. а. f. 21.096).

19) Меморіал Бонака про північну війну (Мазепа, п. а. f. 21.661).

20) Реляції Віленева про стосунки з Фил. Орликом (п. а. f. 6.894—97).

21) Реляції кардинала Forbine Janson-a (1674—1681) з Польщі (п. а. f. 21.661).

22) Битва під Зборевом (Дююї, 727).

23) Реляції французького амбасадора Кастера з Варшави (1752—1756) і тасмна місія Дугласа в Петербурзі (fr. 10.659—10.661).

24) Інформації про Чигиринську кампанію (1677). (fr. 16.155—16.157).

25) Матеріяли Вольтера для його історії Карла XII. (fr. 9.772).

26) Українська граматики 1643 р. Княнина в Сорбоні Усевича на лат. мові (7.568 A).

27) Уривок з укр.-фр. словника XVII в. (Slaves, 7).

28) Про Українців в Сорбоні (fr. 1465).

29) Реляції парижської таємної поліції про Кирила Розумовського підчас його перебування в Парижі (fr. 11.357—8).

30) Нові біографічні дані про Бопляна, Шеваля і Лінажа де Вожіена (Cabinet des Titres).

31) Укр. невольники на галерах у Франції (Colbert, 334).

32) Папери історика де Ту, що дають змогу установити джерела його „Ucrainica“ (Дююї, vol. 409, 879—880).

33) Листування Денолієра, секретаря Марії-Люїзи з інформаціями про Хмельниччину.

34) Невиданий рукопис Реклю про Україну (fr. 24.914).

35) Реляції Шаню, дипломата з часів 1648—1652 (fr. 17.962—68).

с) Відділ карт.

Я знавшов 18 досі невідомих карт України з кінця XVI в. до половини XVIII в. В старих атласах XVII в. є багато цікавих плянів, гравюр про Україну (частина цього матеріялу сфотографована мною). Зазначу, ще цікаву японську карту 1905 р. був. Рос. Імп., де Україна охоплена шупальцями ведмедя Росії.

d) Відділ естампів і гравюр.

Оригінальні етюди Вернета, Буланжера, Шасеріо, Норблена про Мазену; гравюра Камянця XVII в. зроблена у Франкфурті; Київ в 1687 р., гравірована в Амстердамі.

Рідка гравюра in 4° Михайла Кричевського з підписем „Mr. Czyczewski Michael Nobilis Lithuaniae Cosacorum rebellium contra Lituanos Dux, a principe Janusio Radivilio caesus, captus et triduo...“; дуже рідка, мабуть єдина гравюра баталії під Бергеном (1759), де є Григор Орлик, син гетьмана; два дуже рідкі портрети Богд. Хмельницького: а) Bohdan Chmielnicki... Ucrainjensium Dux. 4°; з булавою, рука на шаблюці; б) ...E exercitus Zaporovium. Praefectus belli Servilis auctor... 1651. fol. грав. Гондіусом; портрет Яна Собіського з рідким підписом „Rex Poloniorum, Magnus Dux Lithuaniae, Ucrainiae...“; етюди Лепренса, маляря, що був в 18 в. на Правобережжі і малював укр. типи.

II. Бібліотека Мазарині.

Рукописі. Невиданий лист Дорошенка до короля Михайла і листування Проспера Меріме з малярем Ле Брюном, де знаходимо цікаві матеріяли про „Козаків“ і „Богд. Хмельницького“ Меріме.

III. Бібліотека Військового Міністерства.

Рукописний атлас (єдиний в світі) ф'ранц. моряка першої половини XVI в. De Testie; тут Україна зветься Русою, в яку входить і Волинь і Поділля і Галичина. Мешканці в легенді зазначені „Руськими“, відмінними від Московитів і Поляків.

IV. Бібліотека Франц. Академії.

2 карти України 1692 і 1701 р.; реляції Нуантеля з 1675 р., посла в Царгороді, про козаків.

V. Бібліотека Палати Депутатів.

Матеріяли (протоколи і рукописи) до демаршу 1869 р. ф'ранц. депутата Деля Мара в укр. справі. (Див. „Ідея Соб. Укр.“).

VI. Архів Міністерства Закордонних Справ.

Це було найважніше джерело моєї праці і найбільш цікаве що до знахідок. Я переглянув усю політичну кореспонденцію з початку XVII в. до 1848 р. (це є термін, до якого ф'ранц. уряд дав дозвіл; нині клопочу, щоби дали дозвіл вистудіювати добу кримської кампанії) представників у Варшаві, Царгороді, Стокгольмі, Петербурзі; окрім цього в Архиві є багато меморіалів в нашій справі. Сі матеріяли лягли в основу мого тому „Україна і ф'р. дипломатія“, а також „Наполеон і Україна“.

Окремо стоять знайдені мною тут Дневник Орлика і його кореспонденція, про яку кажу докладно в доданій відбитці. (Описання Архіву в Записках Наук. Т-ва з моєю статєю „Пилип Орлик і Франція“).

VII. Морський Архів.

а) Папери ф'ранц. географа Де Ліля, який був в Росії і на Україні в часи Петра I і Катерини I. Є цікаві замітки що до України і кілька карт, досі невідомих і Французам.

б) Матеріяли для перебування укр. невольників у Франції.

VIII. Бібліотека Обсерваторії.

Лист Бопляна до астронома Говел уса в справі книжки „Description de l' Ucraine“.

IX. Архів Військового Міністерства.

Про перебування Хмельницького у Франції; про Григорія Орлика і козацькі легіони в Туреччині підчас кримської війни; про Наполеонські пляни що до України.

X. Archives Nationales.

Папери de Broglie про Україну; „Наполвоніяна“.

XI. Museé de guerre.

Це недавно заснований архів друків, період. преси і рукописів що до світової війни. Я покористував його для своєї праці „Україна на мировій конференції“.

B) *Carpentras.*

В цьому провінційальному архіві є кілька цікавих документів про участь козаків з Сагайдачним в так званій „Ligue de la Milice Chretienne“. Вони дають нове освітлення морських походів козаків на початку 17 в.

C) *Марсель і Тульон.*

Про перебування українських невольників у Франції.

D) *Шантїї.*

Папери Конде, де є багато інформацій з Польщі підчас Хмельниччини (R. VI).

E) *Росен і Дієрре.*

Матеріяли про Бопляна.

F) *Страсбург* (Університет).

Про Розумовських і Шерера, автора „Аннали Малої Русі“.

G) *Пертїньян.*

Раби з України в Каталонії в XIII в.

D) *Приватний Архів Денгевилів.*

Це архів маркізів De la Ville-Beaujeu, нащадків по жіночій лінії від дружини Григорія Орлика. Тут папери Орлика, які доповнюють колекцію М. С. З. і освітлюють добу Шведчини. Між іншими метрична випись на укр. мові з Батуринської церкви про народження Григорія Орлика; рукопис Филипа Орлика „Deduction des Droits de l' Ucraine“ (1712), яка, може, і була в свій час видрукована, як легучий листок. Дуже важний документ.

З других країн я оглядав поверхово: Лондон — в Record office папери що до Орлика і Войнаровського, а також англійські часописи XVII в. в Брит. Музеї; Брюсель і Гаґа: голандські часописі 17 і 18 в.; матеріяли про козаків на еспанській службі в XVI в.; Копенгаґа — данські і шведські часописи 17 в. і папери Державного Архіва про Орлика і Войнаровського; Кельн і Франкфурт: німецькі часописи XVI—XVIII в. і стародруки; Ватикан — папери про Орлика; Гамбург — Папери Державного Архіва про Войнаровського.

Спис видрукованих розвідок:

1) „Orlikiana“ (опись невиданих документів про гетьмана Орлика, його родину і оточення). Хліборобська Укр. IV. 1922—1923.

2) З нагоди 181 р. смерті Пилипа Орлика. „Діло“ 1923 3/VI.

3) Ідея Соборної України в Європі в минулому. Париж, 1923, мала in 8°, стор. 26.

- 4) Україна і французька дипломатія в 18 в. Нова Укр. 1923, III.
- 5) В книгозбірні гетьмана Орлика. Літ.-Наук. Вістник, 1913, Nr. 11.
- 6) Польські пляни супроти України за Наполеона в світлі сучасних по-дій. Нова Громада, 1923, 3—4.
- 7) Гійом Левасер де Боплян. „Літопись“. Берлін, Nr. 1
- 8) Українські справи 1649—1651 р. в „Фр. Газ.“ „Літопись“ від Nr. 6, 7.
- 9) Початки укр. військової дипломатії. Альманах „Золоті Ворота“.
- 10) Мазепа і тодішня франц. преса. „Гром. Думка“, 1920, 15/VIII.
- 11) Вержен і Україна. „Нова Укр.“ 1923, XII.
- 12) Українська справа на міжнароднім конгресові двісті років тому на-зад (1728). „Укр. Праця“, 1922, Nr. 4.
- 13) Данте і Орлик. „Укр. Трибуна“, 1922, 27/1.
- 14) Українці в Сорбоні. „Укр. Трибуна“, 1922, Nr. 112.
- 15) Проект збудування Запорозької Січи на Рені (1735). „Укр. Праця“, 1922, Nr. 7.
- 16) Невиданий лист Юрія Хмельницького до Людвика XIV. „Укр. Триб.“ 1922, Nr. 222.
- 17) Бібліографічні мандрування. „Книга“ (Відень), Nr. 1.
- 18) Французький академик 17 в. про Україну і козаків. „Укр. Праця“, 1922, Nr. 8.
- 19) Проспер Мериме про козаків. „Укр. Триб.“ 1922, Nr. 230.
- 20) „Ucrainica“ Маркізи Помпадур. „Гром. Вістник“, 1923, 25/XII.
- 21) Козаки на галерах. „Укр. Справа“. 1922, Nr. 2
- 22) Елізе Реклю і поневолені народи Росії. „Укр. Трибуна“, 1923, Nr. 209.
- 23) Козаки Хмельницького під Дюнкеркеном. „Укр. Триб.“, 1922.
- 24) *Napoléon et l'Ukraine. Revue des Etudes Napoléoniennes.* 1922, VII—VIII. З передмовою проф. Driault.
- 25) „Orlik“. *L'Intermediaire*, 1922. Nr. 1556.

Друкуються:

- 1) Пилип Орлик і Франція в „Записках Наук. Т-ва ім. Шевченка“.
- 2) Невідомий франц. роман XVIII в про Мазепу.
- 3) Арешт Войнаровського (1716) і Європа — обидва в „Новій Гром.“
- 4) Два листи Пилипа Орлика до англійського короля і Голянд. Генер. Штатів в „Старій Україні“.
- 5) Орлик і Англія (на англ. мові) в „Англ. Истор. Журналі“.

Готові до друку:

- А) Франція і Україна. Историчні студії та нариси франко-укр. взає-мин в минулому.

Том I. Українці у Франції і Французи на Україні. I. Анна Ярославна на троні Капетингів. II Українці в Сорбоні. III. Козаки Хмельницького під Дюнкеркеном. IV. Невольники Українці на півдні Франції в XIII—XV ст. V. Кирило Розумовський у Парижі. VI. Французи на Україні (XII—XIX ст.).

Том II. Україна і франц. дипломатія в XVII і XVIII в. Зміст: Стара Франція і її відношення до Швеції, Польщі, Росії і Туреччини; стосунки Франції з Козаками на початку 17 в.; Гарлай де Сесі, князь де Невер; Сагайдачний і „Орден Християнської Міліції“. Велика Українська Революція 1648 р. і Франція: Арпажон і Брежі в Варшаві; Франція і Молдавська Кампанія Хмельницького; Московське посольство в 1654 р. в Парижі; відношення Мазарині до укр.-шведського союзу; таємний франц. агент у Хмельницького; Руїна

на Україні і франц. дипломатія; Гадяцькі умови. Обурення франц. дипломатів з приводу легковажності і непостійності Козаків. Франція і Дорошенко; Акція франц. диплом. в Царгороді з приводу визволення Юрія Хмельницького; Невіль і Мазепа; спомини Кавалера Божу про Україну; Франція і Мазепа; Акція Феріоля в Царгороді з приводу Мазепинців; Мемуар де Драна (1734) про Україну; анонімний меморіал в М. С. З. (1740) і Джюрана де Обіньї (1741) про Україну; „Secret du Roy“ Люї XV і Українці. Граф де Брой, Григор Орлик, Мазепинці, Розумовський; листи Кавалера Дугласа; Меморіал Пейсонеля; Вержен, Рейневаль у Гданську і його стосунки з Запорозжцями.

Том III. Слідами гетьмана Мазепи у Франції. I. Франц. дипломатія і Мазепа. II. Мазепа у франц. мистецтві (Верне, Норблен, Буланже, Шисеріо, Дювалєс). III. Мазепа у франц. літературі (опера 1825 р. про Мазепу, Викт. Гюго, Шерер, Д' Орвиль, Кене, Вогює..). IV. Шведчина в тодішній франц. пресі. V. Вольтер і Україна (джерела істор. Карла XII і Орлик).

Том IV. Син гетьмана. Граф Григор Орлик, генерал-поручник Людовика XV (1701—1759). Істор. монографія. I. Народження Григора; Полтава і Бендери; Швеція; відїздить з батьком на схід; Гамбург; замах Яцисинського; Григор в Сакс. Гвардії; подорож до Варшави в 1729 р.; II—III. Григор в Варшаві. Поїздка в Париж. Перша місія в Царгороді. IV. Григор вертає у Францію. Контакт з Версальським кабінетом; місія до кримського хана; в Січі. V. Григор в Варшаві і Царгороді; авдієнція у Люї XV; проводить Стан. Лещинск в Варшаву; Друга місія в Криму: Григор масон. VI. Гр. в Кенігсберзі і Відні; конфлікт з Станіславом; їде в Туреччину, аби звідти на Україну; вбивство Сінклера; меморіяли Григора до Флері; Григор в Стокгольмі; зустріч з сином Войнаровського; смерть Пил. Орлика. VII. Гр. в Парижі; заходи, аби дістати папери батька; військова кар'єра; подружжя з Оленою Дентевіль; стосунки з Нахимовським і Мировичем; кандидатура його на фр. амбасадора в Царгороді; Гр. і Вержен; дістає папери батька; 7-річна війна; Бергені смерть Григора; роля його в історії Укр. Держ. Ідеї.

Том V. Наполеон і Україна: I. Відношення Росії до революційної Франції; меморіал дипломата Жене про Україну. Інструкції Нац. Конв. Парандієрови і Лелеманови що до Укр. Антімоск. пропаганда Нац. Конв. на Україні; промова Буасі д'Англя 11 Плувіозу 1795 р. в Конвенті з приводу народів, пригнічених Росією. Реляції анонімного фр. агента на Україні від 24/XII 1795 р. про настрої в краю і про ролю України в боротьбі славянських народів Росії за свою емансипацію. Директорія і Україна. — Розділ II: Наполеон і нац. принцип. Зовнішня політика Нап. в світі сучасної нам історіографії. Відношення Напол. і його оточення до Росії; проєкт Еміля Тадена фр. представника в Царгороді про заснування комерційних факторій задля політичного впливу в краю. Меморіал Бургуана про Україну. Наполеон і польське питання. Україна у франц. друках 1807 р.: Мальт. Брюн, Губерт де Ватрен, Де Романо, Леруа де Флаже, The Argus, Le Publiciste. Напол. вступає на терен Польщі і стрічається з укр. питанням в освітлінії Поляків. Польська записка 30/I 1801 р. в справі України. Авдієнція Наймана, польського землевласника з України, у Таляйрана. Меморіал Польської Урядової Комісії. Як Напол. реагував на польські змагання що до України. Укр. справа в дипломатичній підготовці Напол. до війни 1812 р.; меморіяли Бургуана, Леклерка, Готерива про Україну. „Наполеоніада“. Самостійна укр. держава під протекцією Наполеон; Біншон, фр. посол у Варшаві, з наказу Наполеона надсилає агентів на Україну. Книга

Лєсюра про Україну. Відомости про автора. Dichtung з приводу цієї книги в укр. літературі. Лєсюр отримує наказ Імперат. написати книгу про Козаків. Зацікавлення у Напол. і його оточення працею Лєсюра. Напередодні Вородина Напол. дістає коректу книги Лєсюра; доля цієї коректи. Джерела і зміст Лєсюрівної книги; виправлене і змінене видання Лєсюрівної книги 1814 р.; „Uscapisa“ в бібліот. Наполеона підчас його кампанії в Росії; Наполеон читає часто в Москві „Історію Карла XII“ Вольтера; думки про Україну у нього; матеріяли у фр. військ. мін. про наміри Наполеона пійти через Україну; друки 1812—1814 р. про козаків: Пизот, Дамас де Раймонд, Карр. Легенда про зацікавлення у Наполеона Енеїдою.

Том VI. Українська справа у Франції. (Погляди вчених, письменників, географів, істориків на Україну та Українців з найдавніших часів). Товстий том на підставі друків, рукописів і часописів.

Андрій Войнаровський (акція і арешт його: як Европа реагувала на це).

Закінчується до друку:

1) Україна і міжнародне право. (Міжн.-правні елементи в історії України. На підставі тогочасних джерел і тогочасного стану науки міжнар. і держ. права роздівлена українська справа. Висновок — з правного боку Україна ніколи не переставала існувати як суверенна одиниця).

2) „Uscapisa“ в Європі. Критично-бібліографічний огляд літератури на захід.-європ. мовах (окрім слов'янських) про Україну і Українців з найдавніших часів: а) Книги і Volantia; б) карти; в) часописи 16—18 в.; д) іконографія.

Ладиться до друку:

1) Щоденник Пилипа Орлика (текст, примітки, коментарії).

2) Пилип Орлик; життя і діяльність (намічено 5 томів).

Окрім цього виготовлено до друку переклад на укр. мову Бопляна.

Париж

18, г. J. J. Rousseau

20—II—1924 р.

НБ ПНУС

249233

PUBLIKATIONEN

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Čarnečkyj-Gasse, 26

(in ukrainischer Sprache).

Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, bis jetzt erschienen
Bde I—CXXXIII (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literatur-
geschichte, besonders der Ukraine). (B. I—XX vergriffen; Bd. XCIX—C erscheinen
später).

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft
der Wissenschaften:

A. Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. 15 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filosofičnoj sekcii).

Bd. I: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. I (bis Anfang des XI
Jahrh.).

Bd. II: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. II (bis Mitte des XIII
Jahrh.).

Bd. III—IV: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. III (bis zum J. 1340).

Bd. V: Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh.

Bd. VI—VII: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. IV (bis zum J. 1569).

Bd. VIII—XI: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. V (Verfassung
und soziale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.).

Bd. X—XI: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. VI (Oekonomische,
kulturelle und nationale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.).

Bd. XII—XIII: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. VII (Ukrai-
nische Kosaken bis zum J. 1625).

Bd. XIV: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine, Bd. VIII, I Teil

Bd. XVI: Al. Novyčkyj, Taras Ševčenko als Maler.

2. Ukrainisch-ruthenisches Archiv, bis jetzt 13 Bde (I—X und XIII—XV)

(Zbirnyk filologičnoj sekcii).

Ukrainische Bibliothek. Bd. I—VIII.

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion pu-
blizierte bis jetzt 22 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk). (Band XX erscheint später).

D. Die Archaeographische Kommission publizierte bis jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraine.

Bd. I: M. Hruševskýj, Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken
von Halyč und Peremyšl vom J. 1565—66.

Bd. II: M. Hruševskýj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken
von Peremyšl und Sanok im J. 1565.

Bd. III: M. Hruševskýj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken
von Cholm, Bels und Lemberg im J. 1564—5.

Bd. IV—V: St. Tomašivskýj, Galizische Akten und Annalen aus den J.
1648—1649.

Bd. VI: St. Tomašivskýj, Galizische Chroniken 1648—1657.

Bd. VII: M. Hruševskýj, Lustrationen vom J. 1570.

- Bd. VIII: Iv. Krypjakevyč, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1513
Bd. XII: Dr. M. Korduba, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1648
Bd. XVI, 1: St. Tomašivskýj, Vatikanische Materialien zur Geschichte
Ukraine 1648—1657.
Bd. XXII: Journal von J. Markovyč.
2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I
3. Kotljarevskýj, Die travestierte Aeneis, Abdruck der ersten Aufl.
vom J. 1798.
4. Akten-Sammlung zur Geschichte der sozial-politischen und ökonom.
Verhältnisse der West-Ukraine.
5. Ševčenko, Kobzarj, Facsimile der ersten Ausgabe vom 1840.
- E. Statistische Kommission publiziert:
1. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und
Statistik, bis jetzt 3 Bde.
- F. Juridische Kommission publizierte bis jetzt:
1. Juridische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde.
2. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde.
3. Juridische Bibliothek, bis jetzt 4 Bde.
- G. Die Ethnographische Kommission publizierte:
1. Ethnographische Sammlung (Etnografičnyj Zbirnyk; bis je
schienen 38 Bände. (Band XX erscheint später).
2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie; bis jetzt erschie
Bände.
- H. Bibliographische Kommission publiziert:
Beiträge zur ukrainischen Bibliographie, bis jetzt 4 Bde.
- I. Kommission für klassische Philologie publiziert:
Arbeiten, bis jetzt 1 H. (in lateinischer Sprache).
- Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über Tätigkeit der Gesel
sowie der Sektionen und Kommissionen derselben, Bis jetzt erschienen N
ukrainisch und 1—59 deutsch.
- Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchh
der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Ringplatz,
vorrätig.

НБ ПНУС

249233